

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏRAKADƏMİYASI

TARİX İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

2014, cild 51

SCIENTIFIC WORKS

OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN

2014, volume 51

ТРУДЫ

ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА

2014, том 51

1947-ci ildən
Nəşr olunur

51/2014

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının

Qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:

Yaqub MAHMUDOV

AMEA-nın müxbir üzvü

Redaksiya heyəti:

Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**,
akad. İsmayıl **HACIYEV**, AMEA-nın müxbir üzvü
Nərgiz **AXUNDOVA**, t.ü.e.d. İradə **BAĞIROVA**,
t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRAMOV** (baş redaktor müavini),
t.ü.e.d. Həsən **ƏLİBƏYLİ**, İradə **ƏLİYEVƏ** (buraxılışa məsul),
t.ü.e.d. Şahin **FƏRZƏLİYEV**, t.ü.e.d. Qasım **HACIYEV**,
t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**, r.ü.f.d. Mehri **XANBABAYEVA**,
t.ü.e.d. Ədalət **QASIMOV**, t.ü.f.d. Nigar **MAKSVELL**,
t.ü.e.d. Adil **MƏMMƏDOV**,
t.ü.f.d. Göhər **MƏMMƏDOVA** (məsul katib),
t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**, t.ü.e.d. Tofiq **MUSTAFAZADƏ**,
t.ü.f.d. Tofiq **NƏCƏFLİ**, t.ü.e.d. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**,
t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

QƏBİLƏNİN TƏŞƏKKÜLÜ HAQQINDA (sosial-fəlsəfi təhlil)

Rövşən HACIYEV¹
vinodelrovshan1@rambler.ru

Açar sözlər: qəbilə, ana qəbilə, ata qəbilə, matriarxat, patriarxat

Keywords: tribe, mother tribe, father tribe, matriarchy, patriarchy.

Ключевые слова: род, материнский род, отцовский род, матриархат, патриархат.

Məqalənin adı bəlkə də elə təsəvvür yarada bilər ki, araşdırılan mövzu aktual deyil, bu barədə artıq hər şey hamıya yaxşı məlumdur, dərslərdə öz təsbitini tapmış bir məsələdir və ona görə də yenidən məlum məsələyə qayırılması istəyi gərəksiz bir fəaliyyətdir. Əlbəttə ki, məsələyə bu cür yanaşmağımız düzgün olmazdı. Əslində, qəbilənin meydana gəlməsi ilə bağlı həm XIX əsrdə, həm sovet dövründə, həm də müasir mərhələdə xeyli dolaşıq və ziddiyyətlərlə dolu məqamlar mövcud olmaqdadır. Məhz bu səbəbdən hazırkı məqalənin başlıca məqsədi bu problemə dair mövcud anlaşılmazlıqların aradan qaldırılması işinə müəyyən qədər aydınlıq gətirilməsi istəyidir.

Məlumdur ki, qəbilənin yaranması problemi, ilk növbədə, L.H. Morqanın və daha çox F.Engelsin bu mövzuya həsr olunmuş əsərləri [8, 14] əsasında sovet dövrünün bəzi humanitar elm sahələrinin mühüm tədqiqat istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Ona görə də qaldırılan problemin araşdırılmasına məhz klassiklərin fikirlərindən başlamaq məqsədəuyğun olardı. “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” əsərində [14] Engels bir sıra mühüm problemlərlə yanaşı qəbilənin meydana gəlməsi məsələsinə də diqqət yetirmiş və ilk növbədə, Morqanın tədqiqatları əsasında onun dərkinə cəhd göstərmişdir. Yeri gəlmişkən, qəbilə anlayışının məzmunu ilk dəfə Morqan tərəfindən işlənilmiş və Engels tərəfindən şərh edilmişdir. Qəbilə anlayışını işlədərkən Morqan bu məfhumun adını qədim yunanların “genos” sözündən (qədim yunan sözünün etimologiyası hind-avropa dillər qrupuna ortaq olan “gan” məfhumundan yaranmışdır və mənası “doğulmaq” deməkdir) götürmüşdür [14, s.84]. Engelsin şərhindən aydın olur ki, “genos” anlayışını işlədərkən yunanlar, eləcə də romalılar

(onlarda bu söz “gens” kimi səsləndirilib) bir qayda olaraq nəslə yaratmış şəxsin adını (antik dövrdə qəbilənin təməlini qoyan şəxs qismində kişi çıxış etmişdir) nəzərdə tutmuşlar [14, s.85]. Şərhini davam etdirən Engels daha sonra bildirir ki, Amerika hinduları olan irokezlərin “qəbilə” anlayışı da məhz müəyyən şəxsdən törəməni (onlarda nəslin başlanğıcı qadından götürülmüşdür) nəzərdə tutmuşdur [14, s.85]. Əsərinin əvvəlində isə “punalua” nigah sistemindən [nigahın bu forması haqqında daha ətraflı – bax: 2] söhbət açan Engels bildirmişdir ki, qəbilə məhz “qrupşəkili” nigahdan törəyir. Engelsin bildirdiyinə görə, “punalua” nigah sistemi daxilində qəbilənin formalaşması onun qadın əcdadından törəməsini nəzərdə tutur [14, s.40]. Bildirmək lazımdır ki, bu törəmənin necə baş verməsinə, yəni qəbilənin əcdadının yaranması mexanizminə Engels aydınlıq gətirməmişdir. Bu da təəccüblü deyil, çünki Morqanın özü qəbilənin yaranması prosesini axıra qədər başa düşməmiş və bu münasibətlə aşağıdakıları bildirmişdir: “Qəbilənin necə yaranmasını dəqiq izah etmək əlbəttə ki, mümkün deyil” [9, s.50]. Qəbilənin meydana gəlməsi ilə bağlı ortaya çıxan qeyri-müəyyənlik Engelsin baxışlarında özünə yer tapdığı səbəbindən marksist ənənələrə sadıq qalan sovet dövrünün alimlərini (eləcə də indiki dövrün mütəxəssislərini) bu məsələnin həlli yolunda daim çətin vəziyyətdə qoymuşdur. Yaranmış ziddiyyətli məqamların aradan qaldırılması söylərinin ən bariz nümunəsini isə tanınmış etnoqraf V.P.Kabonun məlum monoqrafiyasında “qəbilə” və “ibtidai icma” anlayışlarının bir-birindən köklü şəkildə fərqləndirilməsi cəhdlərində müşahidə edə bilərik [5, s.10-12]. Həmin əsərində Kabo, zənnimizcə, haqlı olaraq göstərməyə çalışır ki, qəbilə və icma mahiyyəti baxımından fərqli anlayışlardır. Kabo bildirir ki, qəbilənin əsas əlamətləri Morqan tərəfindən aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilib: “...onlardan biri *vahid əcdadın olması*, digəri isə *ekzoqamiya prinsipinin tətbiq edilməsidir*” [5, s.10]. Başqa sözlə, qəbilənin əsas funksiyası nigah əlaqələrinin qurulması və nizamlanması ilə bağlıdır. Kabo daha sonra göstərir ki, qəbilədən fərqli olaraq icmanın əsas funksiyası torpağa mülkiyyət münasibətini əks etdirir. Başqa sözlə, sinfəqədərki dövrdə torpağın sahibi bir qayda olaraq icma olmuşdur. Fikirlərinin əsaslandırılması istiqamətində geniş etnoqrafik materiallara istinad edən Kabo daha sonra bildirir ki, bu vəziyyət başqa cür ola da bilməzdi, çünki hər bir icma ən azı iki qəbilənin nümayəndələrindən təşkil olunmuşdur (bunun səbəbi

isə məlum olduğu kimi ekzoqamiyadır). Kabo əsaslandırmağa çalışır ki, icma əvvəlcədən mövcud olduğu halda, *qəbilənin yaranması sonrakı dövrlərdə baş vermişdir*. Ümumiyyətlə isə, Kabo hesab edir ki, sosial institutların bütün formaları ibtidai icmadan törəmədir [5, s.6]. Müəllif Kabonun yuxarıdakı fikirləri ilə ümumən bölüşür və oxşar mövqedən çıxış edib, sonrakı mühakimələrində ortaya çıxmış ziddiyyətli məqamlarla bağlı öz mövqeyini açıqlamağa çalışacaqdır.

Əvvəlcə Morqan ilə Engelsin qəbilə anlayışı haqqındakı fikirlərinə nəzər salaq. Onlar bildirirlər ki, qəbilə kateqoriyasını təyin edən əsas əlamət vahid əcdadın müəyyən edilməsi ilə bağlıdır (istər qadın, istərsə də kişi olsun). O zaman ortaya məntiqi sual çıxır – qrupşəkilli nığahın hökm sürdüyü sosial qrupda [2] hansı vahid əcdaddan danışmaq olardı? Axı, dual sistemlərdə yaşamış insan dünyaya göz açdığı gündən etibarən bir qayda olaraq eyni səlahiyyətlərə malik çoxlu sayda “ana” və ya çoxlu sayda “ata” fenomeni ilə qarşılaşmışdır. Yəqin bu səbəbdəndir ki, digər hindularda olduğu kimi irokezlərin də əcdadı insan yox, məhz totem heyvan olmuşdur [14, s.85]. Digər tərəfdən nəzərə alsaq ki, hominidlər hələ aşağı paleolitdən etibarən yalnız kollektiv şüura və sinkretik təfəkkürə malik olmuşlar, o halda vahid əcdadın müəyyən edilməsini qədim insanlar necə həyata keçirə bilərdilər? Ortaya çıxan anlaşılmazlığın səbəbini aşağıdakı şəkildə ayırd etmək mümkündür. Məsələ burasındadır ki, həm Morqan, həm də Engels fərdin müstəqil şəkildə düşünə bilməsi qabiliyyətini nəzərə alaraq, yazılı tarixdə yaşamış qəbilələrin genezisindən, eləcə də ən yaxşı halda mezolit dövrünün təfəkkürünü yaşadan insanlardan, yəni öz müasirləri olan aborijenlərin həyat tərzindən və ən əsası isə *xətti qohumluq sistemindən* [12, s.96; 2, s.112] çıxış edərək, yanlış ekstrapolyasiya əsasında elə başa düşmüşlər ki, ibtidai icmanın erkən dövrlərində də (burada üst paleolit nəzərdə tutulur) insanlar adi qaydada öz əcdadlarını müəyyən etməyi bacarmışlar. Bunun üçün isə ilk baxışdan müasir insanlara xas olan tərzdə sadəcə keçmişə nəzər yetirmək və xətti *genealogiyanı* müəyyən etmək kifayət edir. Digər tərəfdən materialistlər hesab etmişlər ki, əmək prosesi, istehsal münasibətləri cəmiyyətin inkişafını və insanların intellektual təkamülünü şərtləndirir. Başqa sözlə, indiyə qədər elə təsəvvür mövcud olmaqdadır ki, intellektin inkişafını istehsal üsulunun tərəqqisi şərtləndirir. Eyni zamanda belə bir yanlış təsəvvür də özünə yer tapmaq-

dadır ki, əgər üst paleolit dövrünün insanını indiki dövrə gətirsək, o halda həmin adam cəmiyyətin sosiomədəni təsiri ilə öz intellektual potensialını müasir səviyyəyə qaldıra bilər. Məsələn kimi isə müasir dövrün aborigenlərinin inkişaf etmiş cəmiyyətlərdəki uğurlarını qeyd edirlər (məs., Amerika zəncilərinin yaxın 200 il ərzində keçdiyi inkişaf yolunu misal çəkmək mümkündür). Lakin bu zaman bir mühüm məqam nəzərdən qaçırılır ki, müasirlərimiz olan aborigenlər ibtidai həyat sürsələr də, onların intellektual inkişaf yaşı dünyanın sivil xalqları ilə eynidir [bu barədə daha ətraflı bax: 3]. Bu məsələ ilə bağlı müəllifin monoqrafiyasında [1] göstərilir ki, tarixi prosesdə yalnız istehsal üsulu, texnika və ictimai münasibətlər inkişaf etmir; əslində, bu proseslərin əsasında dayanan bəşəriyyətin intellektual təkamülü fenomeni özünü büruzə verir, yəni fərdin ontogenezinə müvafiq olaraq mənsub olduğumuz bioloji növ də intellektual inkişaf prosesini yaşayır. İntellektual təkamül prosesində isə müəyyən inkişaf qanunauyğunluğu özünü büruzə verir. Konkret danışsaq, monoqrafiyanın [1] nəticələri göstərir ki, ən azı mezolit dövrünə qədər insanların öz əcdadları haqqındakı fikirləri formalaşmamış vəziyyətdə olmuşdur və əslində, bu heç mümkün də deyildi (təsədüfi deyil ki, əcdadların kultu fenomeni yalnız mezolitdən etibarən özünü büruzə vermişdir). Zamanın “indisindən” və məkanın “bu yerindən” azad olmağı bacarmayan insan şüuru üçün nə əcdad, nə də şəxsiyyət anlayışı mövcud ola bilərdi. Üst paleolit (40-12 min il bundan əvvəlki dövr) insanı üçün yalnız bir gerçəklik – yaşadığı birlik, yəni sırf kollektiv şüura malik ibtidai icma var idi. Bu səbəbdən onun təfəkküründə xüsusi deyil, yalnız ümumi təsəvvürlər özünə yer tapa bilərdi.

Yuxarıdakı mühakimələri nəzərə alıb ehtimal etmək olar ki, erkən ailənin formalaşması (burada söhbət cüt nigahdan gedir) ən yaxşı halda üst paleolit son dövrlərindən etibarən baş qaldıra bilərdi. Müəllifə görə, həm ailənin, həm də qəbilənin formalaşması üçün fərdiyyətçilik qabiliyyətinin, abstrakt düşünmə bacarığının mövcud olması vacib şərt kimi qəbul edilməlidir. Bu barədə daha ətraflı şəkildə müəllifin əvvəlki tədqiqat işində söhbət aparılmışdır [1, s.92-109]. Müəllifin yuxarıdakı mövqeyini daha yaxşı başa düşmək üçün Kabonun aşağıdakı dəyərli bir fikrinə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı: “Obyektiv qan qohumluğu yalnız kollektiv şüurdan keçib sosial institut kimi formalaşdıqdan sonra ekzoqam qrup

qəbiləyə çevrilmiş olur”[5, s.11]. Müəllifin də mövqeyini əsas etibarilə əks etdirən bu sitata bəzi əlavələr etmək tələb olunur. Hələ qəbilə institutunun formalaşmasından xeyli əvvəl ibtidai icmalar dual sistemlər şəklində nigah əlaqələri qurmuşlar. Ekzoqam qrup dedikdə, Kabo dual sistemin tərkibindəki iki icmadan birini nəzərdə tutur. Məlumdur ki, dual sistem endoqam, onun tərkibindəki hər bir icma isə ekzoqam olmuşdur. Kabo öz monoqrafiyasında sosial institut kimi əcdadların kultu fenomenini də qeyd edir. Arxeoloji qazıntılar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, bu tarixi hadisə yalnız mezolit dövründən etibarən təzahür etmişdir. Müəllif hesab edir ki, Morqanın və Engelsin, eləcə də onların davamçılarının əsərlərində geniş şəkildə istifadə olunan etnoqrafik materiallar əsasında erkən ibtidai icma dövrünün həyat tərzinin rekonstruksiya (yenidən bərpa) edilməsi praktikası müxtəlif yönlü yanlış nəzəriyyələrin və baxışların meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün müasir arxeoloji, paleoantropoloji, etnoqrafik və digər aidiyyəti olan tədqiqatlar və müvafiq konsepsiyalarla yanaşı, həm də bəşəriyyətin intellektual inkişafının yaş dövrləşdirilməsi hipotezasından [3] irəli gəlmək tələb olunur.

Şübhəsiz ki, qəbilənin yaranması ilə bağlı mühüm məqamlardan biri onun hansı formada çıxış etməsi məsələsi ilə bağlı olmuşdur. Bu münasibətlə L.A.Faynberq aşağıdakıları bildirmişdir: “Etnoqrafik müşahidələrdən və tarixi mənbələrdən məlumdur ki, qəbilə adətən iki əsas formada özünü büruzə verir: ana qəbilə və ata qəbilə”[13, s.63]. Araşdırdığımız mənbələrdən aydın olur ki, mütəxəssislərin əksəriyyəti ana qəbilənin daha əvvəl mövcud olması fikrindədirlər [6, s.89-90]. Müəllif mütəxəssislərin yuxarıdakı fikirlərilə bölüşür, lakin bu məsələ ilə bağlı onun mövqeyi, bəzi məqamlarda, fərqli olduğu üçün qəbilənin yaranması prosesinin yeni şərhini verməyi məqsədəuyğun hesab edir. Müəllifin mövqeyinə əsasən, qəbilənin yaranması neoantropun meydana gəlməsi ilə eyni zamanda deyil, bəşəriyyətin intellektual inkişafında müəyyən yaş dövrünün yaşanması ilə bağlı olmuşdur. Konkret desək, bu proses təqribən mezolit dövrünə təsadüf etmişdir. Çünki məhz həmin dövrdə, yəni 13 min il bundan öncə bəşəriyyətin “9” yaşı tamam olmuşdur [3]. Bu isə o deməkdir ki, intellektual inkişafın həmin dövründən etibarən neoantrop zamanın “indisindən” və məkanın “bu yerindən” azad olaraq, yaşadığı mühitin predmet-

li-abstrakt şəkildə dərkinə nail olmuş və bunun əsasında müstəqil şəkildə ov etməyi (hesab edirik ki, ox və yayın meydana gəlməsi məhz bu amildən irəli gəlir) bacara bilmişdir [1, s.105]. Təsadüfi deyil ki, madlen dövrünün sonlarında və xüsusən də mezolitdə özündə perspektivlik xüsusiyyətlərini əks etdirən yeni təsviri sənət nümunələri meydana gəlmişdir. Xüsusən, qaya üzərində (məs., Qobustan qayalarında) təsvir edilən bu obrazilarda qadın ilə ov heyvanının mistik əlaqələri, ovçuluq səhnələri öz əksini tapmışdır.

İndi isə qayıdaq erkən icmanın yaranması dövrünə və bir daha yada salaq ki, neoantropun təşəkkülü iki bioloji altnöv arasında dual sistemlərin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olmuşdur [1, s.24-25]. Qrupşəkilli nığahın hökm sürdüyü erkən dövrdə dünyaya gələn hər bir uşaq yalnız anasının yaşadığı icmada boya-başa çatdığı üçün onun iki ekzoqam kollektivdən hansına mənsub olması avtomatik şəkildə müəyyənləşirdi. Lakin bu nə dərk olunurdu, nə də izah, çünki həmin dövrdə fərdi mənsubiyyətin ortaya çıxması üçün intellektual zəmin hələ hazır deyildi (ona görə də həmin dövrdə sadəcə öz mövcudluğunu qoruyub saxlamağa çalışan vahid kollektiv, yəni ibtidai icma var idi). Erkən ibtidai icma dövründə (40-12 mil illər bundan öncə) kollektivin üzvləri faktiki olaraq kişilərə və qadınlara (uşaqlarla birgə) ayrılan iki qrupdan ibarət olmuşdur və mütəxəssislərin qənaətinə görə, onlardan hər biri məlum səbəblərə görə ayrı-ayrı daxmalarda yaşamışlar [10, s.59]. “Qrupşəkilli nığah” isə dislokal xarakter daşmışdır, yəni “ər” və “arvad” yalnız mənsub olduqları icmalarda, yəni bir-birindən ayrı şəkildə həyat sürmüşlər. Bütün bu kimi məsələlər Y.İ.Semyonovun tədqiqatlarında ərtaflı şəkildə şərh olunmuşdur [9; 11]. Semyonov və digər mütəxəssislərlə bərabər müəllif də hesab edir ki, erkən icmada hələ ailə deyilən bir institut mövcud deyildi (bu barədə xüsusi məqaləyə bax: 2). Eyni zamanda Semyonovdan və bir sıra digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq [10, s.61-62] müəllif hesab edir ki, qəbilənin yaranması təqribən mezolit dövrünün sonlarından etibarən mümkün olmuşdur. Bu hadisənin necə baş verməsi isə yuxarıda aparılan hazırlıq işləri vasitəsilə öz məntiqi izahını tapa bilər. Müəllifin tədqiqat işində [1] göstərildi ki, insanların şüurunda öncə teroteizm, yəni heyvan kultu təsəvvürləri baş qaldırmışdır. Tədricən predmetli-abstrakt təfəkkürə yiyələnməyi bacaran insanlarda ovlanan heyvan ilə qadın arasında mistik

bağlantının mövcud olması təsəvvürləri yaranmışdır. Artıq madlen dövrünün təsviri incəsənətində özünü büruzə verən bu təsəvvürlərdən aydınlaşdırmaq mümkündür ki, kollektiv təfəkkürdə tədricən ovlanılan heyvan ilə icma arasında eyni mənşədən olma fikirləri formalaşmağa başlamışdır. Bu isə faktiki olaraq totemizmin yaranması demək idi. Kollektiv şüurun sonrakı inkişaf mərhələsində, yəni mezolit sonlarından etibarən artıq ehtimal etmək olar ki, qəbilə bir sosial institut kimi təşəkkül tapa bilmişdir, çünki onun formalaşması üçün insanlarda icmanın bir mənşədən törəməsi kimi abstrakt təfəkkürün yarada biləcəyi təsəvvürlər baş qaldırmalı idi. Yuxarıdakı şərhəldən başa düşmək mümkündür ki, yaranan qəbilə məhz ana başlanğıcından çıxış etməli idi. Çünki totemizmin yaranması məhz qadın ilə heyvanın mistik bağlantısından, bu əlaqənin həm məhsuldarlıq kultu kimi, həm də ovun uğurlu alınması kimi təsəvvürlərin dərk edilməsindən qaynaqlanırdı. Bəs, nə üçün bu kimi təsəvvürlər üst paleolitdə (40-12 minilliklər) meydana gəlmirdi? Çünki həmin dövrdə bəşəriyyət hələ öz intellektual inkişafının müvafiq yaş həddinə çatı bilməmişdi. Bu səbəbdən insanlar müxtəlif hadisələr arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına da nail olmağı bacarmamışlar. Bunun üçün predmetli-obrazlı qavrayışdan predmetli-abstrakt təfəkkürə keçid tələb olunurdu, yəni insan intellektində konkret əməliyyatların aparılması imkanı əldə edilməli idi [1, s.88-91.]. Yuxarıdakı mühakimələr müəllifin monoqrafiyasında daha geniş şəkildə şərh olunduğu üçün indiki məqamda qəbilənin sonrakı inkişaf mərhələsinin izahına keçmək məqsədəuyğun olardı.

Fikirlərimizi davam etdirərək bildirmək istərdik ki, etnoqrafların aşkar etdikləri vəziyyət, yəni həm ana qəbilənin, həm də ata qəbilənin eyni vaxtda təzahür etməsi gerçəkliyi bu proseslərin keçid dövründə olmasından xəbər verir. Etnoqrafların müşahidələri göstərir ki, ən primitiv həyat tərzini sürən aborigenlər mezolit dövrünün təfəkkürü səviyyəsində yaşamışlar. Bu isə o deməkdir ki, həmin icmalarda ana qəbilənin ata qəbilə ilə əvəz edilməsi prosesi hələ başa çatmamış vəziyyətdə olmuşdur. Sual olunur ki, bu keçidin özünü müəllif hansı səbəblə izah etmək niyyətindədir? Məlumdur ki, marksistlər bu keçidi istehsal üsulunun inkişafı ilə (mezolit və xüsusən də neolit dövrlərində) izah etməyə çalışmaqdadırlar. Lakin biz fərqli mövqedən çıxış edirik. Zənnimizcə, mezolit dövründə insanlarda fərdilik keyfiyyətlərinin baş qaldırması onunla nəticələnmişdir ki,

artıq kişilər icmanın həyatında daha mühüm rol oynadıqlarını dərk etməyə başlamışlar. Nə qədər ki, insanlarda predmetli-abstrakt təfəkkür formalaşa bilməmişdi və ya şüurda konkret əməliyyatlar aparmaq qabiliyyəti ortaya çıxmamışdı, müvafiq olaraq kollektiv daxilində kişinin və ya qadının yeri də, onların funksional və digər imkanlarının qiymətləndirilməsi də, bir sözlə fərdi keyfiyyətlərin dəyərləndirilməsi də mümkünsüz olmuşdur. Lakin mezolit dövründə və xüsusən də neolitdən etibarən predmetli-abstrakt təfəkkürün tam şəkildə təzahür etməsi onunla nəticələndi ki, kişilərin iqtisadi və sosial həyatdakı aparıcı rolu, onların fiziki cəhətdən daha güclü olması amili (bu kimi amillər erkən ibtidai icmada nəzərə alınmırdı, çünki bunun üçün sadəcə intellektual zəmin hazır deyildi) artıq özünü büruzə verə bildi (mezolit dövrünün qayaüstü rəsmlərində, konkret olaraq Qobustan təsvirlərində ovçu obrazlarının geniş şəkildə yer alması faktlarını yada salmaq olar). Materialistlər hesab edirlər ki, ata qəbilənin və ümumiyyətlə patriarxatın meydana gəlməsi iqtisadi zəmində baş vermişdir və ya başqa cür desək, neolitdən etibarən artıq məhsulun meydana gəlməsi ilə şərtlənmişdir. Müəllif isə hesab edir ki, hadisələrin belə şərhı həqiqəti olduğu kimi əks etdirə bilmir. Kişilərin artıq mezolitdən etibarən sosial həyatda daha əhəmiyyətli rol oynaması qayaüstü təsvirlərdə (məs., Qobustan qayalarındakı ov təsvirləri) aydın şəkildə özünü büruzə verir. Halbuki o dövrdə əkinçiliyin və maldarlığın yalnız ilkin rüşeymləri baş qaldıra bilərdi. Deməli, mezolit dövrü üçün artıq məhsuldan danışmağa da real əsas yoxdur. Yeri gəlmişkən, ibtidai icma dövrünə dair ziddiyyət doğuran məsələlərdən biri də matriarxat və patriarxat və ya ana xaqanlığı və ata xaqanlığı problemi ilə bağlıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar müəllifin fikirləri aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər.

İbtidai icmanın erkən dövründə matriarxatın mövcud olması barədə fikirlər elmi ədəbiyyatda və dərsliklərdə özünə geniş şəkildə yer tapmış məsələlərdən biri hesab edilir. Sovet dövrünün tədqiqatlarında [4, 7], eləcə də müasir tarix dərsliklərində məsələnin birmənalı şəkildə həll olunması mövqeyi diqqət çəkir. Halbuki bu problemin həllində də müəyyən qədər qaranlıq məqamlar mövcuddur. Müəllif öncədən bildirmək istəyir ki, əgər tarixi prosesdə patriarxatın mövcudluğu mövqeyindən çıxış edənlərin haqlı olması şübhə doğurmursa, matriarxat haqqında eyni fikirləri söyləmək mümkün deyil. Müəllif hesab edir ki, matriarxat deyilən tarixi fenomen

həqiqətdə olmayan, lakin Engelsin fikirlərindən irəli gələn sanballı sovet alimləri (ilk növbədə akademik P.Yefimenko) tərəfindən, onlardakı elmi məlumatların azlığı ucbatından ortaya çıxarılan yanlış fərziyyədən başqa bir şey deyildir. Əvvəlki şərhlərimizdən aydın oldu ki, üst paleolit dövründə yalnız icmanın mövcudluğu, insanların kollektiv şəkildə təsərrüfat fəaliyyəti aparması və dünyanı sinkretik şəkildə qavraması məsələləri əhəmiyyət daşıyıb. Həmin dövrdə ayrı-ayrı fərdlər yox, yəni kişi və ya qadının aparıcı rol oynaması deyil, yalnız icmanın varlığı məsələsi insanları narahat edib. Belə bir şəraitdə hansı matriarxatdan və ya qadın üstünlüyündən danışmaq düzgün olardı? Yalnız üst paleolit sonlarında insanların təfəkküründə zaman və məkanın keyfiyyətə yeni səviyyədə qavranılması zəminində onların şüurunda mənsubiyyət amili baş qaldıra bilərdi ki, bu da müvafiq olaraq (totemizmin yaranması və qadının hansı icmaya aid olması ilə əlaqədar) istənilən fərdin hansı eqzoqam qrupun üzvü kimi çıxış etməsi, yəni hansı qəbiləyə aid olub-olması kimi təsəvvürlərin meydana gəlməsinə yol açmış olardı. Yəqin ki, üst paleolit dövrünün insanların mənsubiyyət anlayışı formalaşa bilməzdi və Semyonov demişkən, buna heç ehtiyac da yox idi. Ehtimal ki, mezolit əvvəllərində (tarixi inkişafın önündə getmiş etnoslarda bu proses təqribən neolitə qədər davam etmişdir) insanların şüurunda tədricən ana vasitəsilə hansı totemə, yəni qəbiləyə aid olmaları fikri formalaşmağa başlamışdır. Beləliklə, müəllifin mövqeyinə əsasən, ana qəbilə dedikdə insanların yalnız hansı kollektivə aid olmaları, yəni totemlik mənsubiyyəti başa düşülməlidir. Şübhəsiz ki, bu amil insanların sosiomədəni həyatında, xüsusən nigah məsələlərində mühüm rol oynamışdır. Deməli, “*ana qəbilə*” məfumu *matriarxatdan* tamamilə fərqli bir anlayışdır və müəllif hesab edir ki, sonuncudan imtina etməyin vaxtı artıq çoxdan çatmışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev R.S. İctimai şüurun inkişaf dinamikası və ya bəşəriyyətin intellektual təkamülünə bir baxış, Bakı, “Elm”, 2012, 160c.
2. Hacıyev R. S. Nigahın və ailənin mənşəyi haqqında (sosial-fəlsəfi təhlil) // YUNESKO-nun təsis etdiyi “Ümumdünya fəlsəfə günü”nə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, “Təknur”, 2011, s.109-120.
3. Гаджиев Р.С. К обоснованию гипотезы о возрастной периодизации интеллектуальной эволюции человечества // Многомерность и целостность человека в философии, науке

- и религии: материалы Международной научно-образовательной конференции, Казань, «Казанский университет», 2012, 404с
4. Зыбковец В.П. Происхождение нравственности М., «Политиздат», 1974, 126с.
 5. Кабо В.П. Первобытная доземледельческая община, М., «Наука», 1986, 304с.
 6. Козлов С.Я. К характеристике некоторых социальных структур родового общества // Советская этнография, 1970, № 5, с.84-93.
 7. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры, М, «Академия наук СССР», 1957, 240с.
 8. Морган Л.Г. Древнее общество, Л., Издательство института народов Севера ЦИК СССР, 1934, 368с.
 9. Семенов Ю.И. Как возникло человечество, М., «Наука», 1966, 576с.
 10. Семенов Ю.И. Проблема перехода от материнского рода к отцовскому // Советская этнография, 1970, № 5, с.57-72.
 11. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи, М., «Мысль», 1974, 309с.
 12. Тумаркин Д.Д. К вопросу о сущности рода // Советская этнография, 1970, № 5, с.93-102.
 13. Файнберг Л.А. Возникновение и развитие родового строя // Первобытное общество, М., «Наука», 1975, 288с.
 14. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., «Политиздат», 1989, 224с.

Rovshan HAJIYEV

ABOUT THE FORMATION OF TRIBE (Social-philosophical analysis)

SUMMARY

There is analyzed the matter of the formation of tribe, on of the difficult problems of historical process in the article. On this occasion, opinions of famous philosophers and experts to the problem are looked through. Author's position about the formation of tribe for eliminating the existing contradictions between philosophers and experts is shown. In this case, the author performs by the hypotesis of "age periodization of mankind's intellectual evolution".

Ровшан ГАДЖИЕВ

О СТАНОВЛЕНИИ РОДА (СОЦИАЛЬНО ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ)

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется сложнейшая проблема исторического процесса – вопрос становления человеческого рода. В этой связи критически рассматриваются взгляды известных философов и специалистов по изучаемой проблеме. С целью разрешения существующих разногласий среди ученых и специалистов, предлагается авторская версия вопроса становления человеческого рода. При этом автор исходит из своей гипотезы о возрастной периодизации интеллектуальной эволюции человечества.

ORTA ƏSR QRAMMATİKA MƏKTƏBLƏRİ İŞTİQAQ DİL HADİSƏSİ HAQQINDA

Gülnur MAHMUDOVA²

Qədim zamanlardan bəri ərəb dilçi alimləri iştıqaqın mənşəyi barədə fikir ayrılığında olmuşlar. O məsdərdir, yoxsa fel? Bəsrəlilərin fikrinə görə məsdər əsasdır, fel isə ondan törəmişdir. Ola bilsin ki, onlar Sibaveyhinin bu barədə yürütdüyü “Fellər ən yeni isimlərdən götürülmüş nümunələrdir” fikrinə istinad olaraq bu cür iddia etmişlər. Kufəlilər isə bunun əksinə olaraq fikir yürütmüşlər. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, hər iki fırqənin nümayəndələri İbn əl Ənbarinin “Bəsrə və Kufə qrammatika məktəbləri arasında ixtilafli məsələlərə xidmət” əsərində müfəssəl şəkildə toxunduğu müəyyən dəlillərə istinad etmişlər [5; 134]. Bəsrəlilərin gətirdikləri dəlillər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

Məsdərin məsdər olaraq adlanması ona dəlalət edir ki, o, əsasdır, fel isə ondan törəmişdir:

- Məsdər mütləq zamanı, fel isə müəyyən zamanı ifadə edir. Həmçinin, mütləq zaman sərhədli zamandan daha əvvəl yaranıb. Beləliklə də, məsdər feldən daha əvvəl meydana gəlib.

- Məsdər isimdir, isim isə yalnız özünü icra edir və felin mənə çərçivəsini, demək olar ki, ixtisara salır, fel yalnız özünü icra etmir və hər an ismə ehtiyac duyur.

- Fel öz forması ilə, əsasən iki şeyə dəlalət edir: yeniliyə və düzəltmə zamana. Məsdər isə öz formasına görə yalnız bir şeyi ifadə edir ki, o da yenilikdir. Belə ki, onlardan biri digərindən daha əvvəl yaranmışdır. Beləliklə, məsələyə daha böyük anlamda yanaşsaq, məsdər felin mənşəyidir.

- Əgər məsdər feldən düzəlmiş olsaydı, onda o, feldə olan yenilik, zaman və digər bir üçüncü bir mənaya dəlalət edərdi.

- Əgər məsdər feldən düzəlmiş olsaydı, onda, onun yalnız və yalnız

bir metodla müəyyənləşməsi qaçılmaz olardı və fail və məfullarının adlarının fərqlənmədiyi kimi o da fərqlənməzdi.

- Əgər məsdər öz mənasını feldən əxz etmiş olsaydı, o zaman hər bir məsdərin ilk rüşeyminin götürülmüş olduğu bir fel olardı. Ərəbdilli lüğətlərə nəzər salsaq, o zaman biz, fel mənşəyi olmayan çoxlu məsdərlərə rast gəlirik. Buna nümunə olaraq biz, عبودية، رجولية النبوة، الامومة və s. kimi sözləri misal gətirə bilərik. Ərəb sözləri arasında qeyri-fel mənşəli sözlər tipli məsdərlər də yox deyildir. Məsələn، العطاء، الكرامة və s. Bütün bunlar bir daha onu deməyə əsas verir ki, fellər məsdərdən əvvəl yaranmamış, əksinə onların yaranması üçün məsdər ilkin mənbə rolunu oynamışdır.

- Hər bir məsdər - qışanın, məsələn، القتل، الضربməsdərlərində olduğu kimi, yalnız bir modeli vardır. Bir felin isə birdən çox modeli mövcuddur. Məsələn، məsdərləri “zəhəb” və “zuhub” olmaqla ذهب felinin bir neçə növü vardır. İfadə etdiyi məna baxımdan da həmin felin bir birinə həm yaxın, həm də yaxın olmayan müxtəlif mənalara vardır.

- Məsdər anlamı və onun bütün qışa hərflərinə, məsələn، صرف felinin nümunəsində olduğu kimi, həmin felin bütün bablarında təsadüf olunur. Lakin, hesab etmirik ki، فضة(gümüş) sözü və bu kimi digər isim mənşəli anlamlar ondan düzəlmiş bütün kəlimələrin əslidir. Belə ki, məsdərin mənası ondan düzəlmiş olan bütün fellərin əsasında var. Lakin, məsdərin özündə yalnız bir felin mənası mövcud deyildir [5; 204].

Ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığı - iştiaqın mənşəyi haqqında Kufə qrammatika məktəbi alimlərinin gətirdikləri ən mühüm dəlillər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- məsdər hər anlamda, bir təzahür olaraq felin nəticəsidir və müəyyən mənada nöqsanlıdır. “قاوم قوام” deyilməsi doğru, “قام قيام” kimi səslənməsi isə yanlışdır. Buna görə də birinci ikincidən daha üstündür.

- Fel məsdəri işlək vəziyyətə gətirir. Şübhə yoxdur ki, işləyənin mövqeyi işlədilənin mövqeyindən daha əvvəl gəlir və nəticə baxımdan daha önəmlidir.

- Məsdər felə, bir növ dəstək vəzifəsini icra edir. Heç şübhəsiz ki, bu baxımdan da dəstəklənənin mövqeyi də, dəstəkləyənin mövqeyindən daha əvvəl gəlir [5; 139 - 145].

Ümumiyyətlə, belə ehtimal olunur ki, məhz yarımadaanın ətrafında məskunlaşan və bir-birinə daha yaxın qəbilələr öz ilkin sami dillərini

çoxsaylı dəyişikliklərə məruz qalmadan zahirən qorumuşlar. Yəni, bu qəbilələr digər millətlərdən və onların mədəniyyətlərindən nisbətən uzaq olduqları kimi, həm də dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan digər sami xalqları və onların dillərinə də elə də böyük təsir göstərə bilməmişlər.

Odur ki, zaman keçdikcə, ərəb dili və digər sami dillər arasında zaman keçdikcə, get-gedə artan fərqlər meydana çıxmağa başladı. Bizim araşdırmamız zamanı nəzərə çarpan ən bariz fərqlər, əsasən iki hissədən ibarətdir

- Ərəb dilinin digər bəzi sami dillərdə olmayan vəznlər üzrə ixtisaslaşması: فاعل vəzninin Hubeyş dilindən başqa digər dillərdə bənzəri yoxdur qənaəti, فاعلة vəzni, ismi təfdil, rəng və fiziki nöqsan bildirən أفعال vəzninin digər sami dillərində qarşılığı yoxdur ehtimalı. Bunların davamı olaraq إفعال، إفتعال، إنفعال، إفعال kimi qiyasi məsdər modellərini də misal göstərmək olar. Bundan əlavə ərəb dilində fel vəznləri məlum növdə 16-dır, məchul növdə də vəzn və qəliblər, təxminən məlum növə uyğun gələn vəznlərdir. Halbuki, digər qohum dillərdə o, məlum növdə üç, məchul növdə isə dördü keçmir.

- Bəzi başqa sami dillərin bugünkü ərəb dilində olmayan vəznlər üzrə ixtisaslaşması. Məsələn siryani dilində شفع، سفعل، akkad dilində شفعل، qədim kənanı dilində və bəzi arami ləhcələrində هفعل، ibri dilində هפעיל fel qəliblərini misal gətirə bilərik. Bütün bunlar ərəb dilində أفعال vəzninə uyğun gəlir, lakin yuxarıda adı çəkilən nümunələrin heç birini ərəb dilində tapmaq mümkün deyildir.

Maraqlı burasıdır ki, Ərəbistan yarımadası təbiətinin də dildə və onun söz yaradıcılığında böyük izi olduğunu desək yanılmarıq. Bu yarımadaanın inkişaf edərək məskunlaşması, aralarında o qədər də fərq olmayan və bir tərəfdən bir-birinin ardınca tərəfdarlarına birləşdirməyə imkan verən, digər tərəfdən isə onlara qonşu olan qərb qəbilələrinə təsir sahəsi cəhətdən və nəzəri müddəalar baxımından bir-birinə yaxın olan müxtəlif ləhcələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, yarımadaanın mərkəzində şimal və cənub ləhcələri və digər müxtəlif ləhcələr arasında müəyyən fərqlər nəzərə çarpırdı. Yarımadaanın şimal və cənubu arasında yerləşən Əhfaq və Rub Əl Xali səhraları isə əsasən, iki bir-birindən fərqlənən başlıca ləhcələrin vətəni hesab olunurdu. Bunlar, sonralar Qurani-Kərimin dilinə daha çox bənzəyən şimal ləhcəsi, digəri isə, Səba və Hamirin dilinə bənzəyən cənub ləhcələr idi. Bu iki dil arasın-

dakı müxtəlifliklər səs, qaydalar, üslublar, kəmiyyətə tək isimlər kimi təzahürlərin çoxunu ifadə edən mühüm fərqlər idi. Əbu Əmr ibn Əla öz əsərlərində dəfələrlə vurğulayırdı ki, “Hamirin dili və Yəmən ləhcəsinin dil qanunauyğunluqları bizimkindən deyil və onların ərəbcəsi bizim ərəbcəmizdən deyildir”.

Görkəmli şərqşünas Kukun şimali ərəb bölgələrini təsvirlərindən, şərqşünaslar İqnasio Qvidi və Konti Rossininin isə cənub təsvirlərindən bəhs etdikləri materiallarla tanış olduqdan sonra, islamın yaranması və inkişar tapdığı mərhələdə bu iki dil arasında mövcud fərqlərin səviyyəsini aydın şəkildə təsvir etmək elə də çətin deyildir. Lakin burada izahatı vacib olan bir fenomen də vardır ki, şimal ləhcəsi sonuncu səmavi din olan islamdan öncə güclü hökmə və geniş nüfuza malik bir dil idi və o, cənub ləhcəsini üstələmiş və yarımadanın böyük ərazisinə hakim kəsilmişdi. Heç bir şübhə yoxdur ki, bu fenomen həmin dilin iştiaq qaydalarını müəyyənləşdirmək üçün də böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Dil haqqında olan ədəbiyyat və mənbələr də, başqa qəbilələrin ləhcələri arasında nəzərə çarpan müxtəlifliklərin mövcud olmasını göstərir. Bunlardan daha çox bəhs olunan və bizim araşdırmalarımızla sıx bağlı olan Hicaz və Bəni Təميم əhlinin ləhcələri arasındakı fərqlərdir. Birincilər sözlərin çoxunu həməzə oxuyur, sonuncular isə əksər hallarda həməzə ilə oxuyurdular. Hicazlılarda سوال, يسال, سال, təميمilərdə isə سأل, يسأل, سال, təميمilərdə isə onun qarşılığı النبي olur. Hicazlılar الحج sözündə ح hərfini kəsre ilə, təميمilər isə fəthə ilə oxuyurdular. Hicazlılar مرية sözündə م hərfini kəsre ilə, təميمilər isə onu damma ilə oxuyurdular. Hicazlılar الكراهة, təميمilər isə الكراهية deyirdilər. Hicazlılar الولاية sözünü dində fəthə ilə, “hökmranlıq” mənasında isə kəsre ilə oxuyurdular, təميمilər isə hər ikisini kəsre ilə oxuyurdular. Hicazlılar ولد ifadəsində ت hərfini fəthə ilə, təميمilər isə onu kəsre ilə oxuyurdular.

Məsələ burasındadır ki, hər iki qrammatik məktəbə mənsub qrammatiklərin bir sıra dəlillərinə baxmayaraq, qrammatika elminin yaranması və onun qayda qanunlarının meydana çıxmasından sonra hər iki şəhərdə hökm sürən söz mübarizəsinin həddi məhdudlaşmadı, əksinə daha da artıdı. Ona nəzər salan hər bir kəs aşağıdakı məsələləri aydın şəkildə müşahidə edə bilər:

- 1) Bəsrəlilərin dəlillərinin çoxunun səciyyələndiyi cəhət əsasən əqli və fəlsəfi cəhətdir. Kufəlilərin dəlilləri isə morfoloji və sintaksis amillər baxımından səciyyələnir. Bəsrə əhli məntiq və fəlsəfədən faydalanmaqda digərlərindən öndə olmuşlar. Çünki, fəlsəfi məzhəblərin təsiri digərlərinə nisbətən Bəsrədə daha əvvəl yayılmışdı.
- 2) Bəsrəlilərin əksər dəlilləri məsdərin mənasına, az bir hissəsi isə onun ifadəsinə əsaslanır. O, mənaya əsaslandığında ağlabatan və daha məqbul görünür. Sözə əsaslandığında isə zəif və nöqsanlı görünür. Kufəlilərin dəlilləri isə məsdərin ifadəsinə qətiyyənlə xələl gətirmir.
- 3) Bəsrəli alimlərin fikrincə, “məsdər” adının onun müstəqilliyinə dəlil olaraq götürülməsi dairəvi səbəblər qəbilindəndir. Belə ki, bəsrəlilərdə məsdər onun müstəqilliyinə olan inanc nəticəsində məsdər olaraq adlanır. Bir şeyin nəticəsinin ona səbəb olaraq götürülməsi isə səhv anlayış olardı.
- 4) Bəsrəlilərin 8 və 9-cu dəlilləri gücləndirdiyi misalları şübhə üçün yer qoymur, belə ki, bəsrəlilərin məsdər məfhumu güclü şəkildə Aristotelin ideyalar nəzəriyyəsi ilə təsirlənmişdir. Sanki məsdər onlar üçün modeldir, ondan törəyənlər isə sadəcə formalardır.

Fikrimizcə, hər iki qrupa mənsub olan alimlərin iştiaq haqqındakı nəzəriyyələri qısa şəkildə aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər:

Bəsrə məktəbi - məsdər (fel+ məşhur törəmələr)

Kufə məktəbi - fel (məsdər+məşhur törəmələr)

Bəsrəli alimlərin fikrincə, məsdər əsasdır, Kufəli alimlərin fikrincə isə o, törəmədir. Kufəlilərdə fel əsasdır, bəsrəlilərdə isə törəmədir.

Bağdad xəlifələrinin Kufə və Bəsrə hakimlərinə qalib gəlməsinə baxmayaraq, onlar qrammatik mərkəzlərdə Bəsrə nəzəriyyəsinin üstünlüyünü qeyd edirdilər. Ola bilsin ki, buna yol açan əsas səbəblərdən biri məsdərin əsas olduğunu göstərən Sibaveyhinin kitabıdır.

Həqiqətən qərībədir ki, bu üstünlük bugünkü vaxta qədər davam edir. Müasir qrammatiklər tərəfindən məsdərin müstəqilliyi barədə fikirlər irəli sürülür.

Şübhəli cəhət ondan ibarətdir ki, əgər bəsrəlilər öz nəzəriyyələrini məsdərin mənası və yaranan sözlər və onların məsdərləri arasında əlaqə yaradan mənəvi əlaqəyə əsaslanan digər ifadələrlə məhdudlaşdırsadırlar, onda onların hamısı fel olardı və zehində onlardan məsdər yaranmazdı.

Lakin onların bəzi dəlillərindən göründüyü kimi onlar bunu sözdə də pozmuşlar. Bununla da onlar öz nəzəriyyələrini təhlükəyə məruz qoymuşlar və özlərinin nüfuzdan salmışlar, desək əsla yanılmarıq.

Həqiqət isə budur ki, məsdərin söz yaradıcılığı üçün əsas hesab olunması aşağıdakı səbəblərə görə çətinləşir:

- 1) Məsdər mənənin adıdır, mənaların adları mücərrəd adlardır və onların sözlər üçün əsas olması mümkün deyil.
- 2) Fellərin çoxunun çoxsaylı məsdərləri var. Çoxun birdən törəməsi ağlabatandır, birin çoxdan törəməsi isə yox. Məsəl üçün وَجَدَ-tapmaq felini götürək. Onun istək üçün məsdəri وَجُودٌ , qəzəb üçün مَوْجِدَةٌ və جِدَّةٌ , məhəbbət və hüzn üçün وَجْدٌ , sərvət üçün وَجْدٌ və جِدَّةٌ. Fel bu məsdərlərin hansından törəmişdir? تَمَّ felini götürək. Onun məsdərləri: تَمَّ، تَمَّ، تَمَّ، تَمَّ، تَمَّ، تَمَّ، تَمَّ، تَمَّ. Fel bu məsdərlərin hansından düzəlmişdir?
- 3) Məsdər felin adıdır. Adın adlandırılmışlardan daha əvvəl meydana gəlməsi çətindir. جُلُوسٌ felin olmamasından daha əvvəl meydana gəlməsi çətindir. جُلُوسٌ felin olmamasından daha əvvəl meydana gəlməsi çətindir.
- 4) Məsdərin söz yaradıcılığı üçün əsas hesab olunması bir sıra narazılıqlara, anlaşılmazlıqlara səbəb olmuşdur. İnsanın bizim irəli sürdüyümüz həqiqəti araşdırmaq üçün İbn Yəişin Zəməxşərinin “Mufəssəl”inə şərhindən ibarət olan aşağıdakı paraqrafla tanış olması kifayətdir: “Fellə bağlı olan isimlər qrupundan: Kitab müəllifi demişdir (Onlar 8 isimdir: məsdər, ismi fail, ismi məful, sifəti müşəbbəhə, ismi təfdil, ismi zaman, ismi məkan, ismi alət)” [5; 214].

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. إبراهيم أنيس. اللهجات العربية. القاهرة: دار المعارف، ١٩٥٢، ١٥٦ ص.
2. إبراهيم أنيس. دلالات الألفاظ. القاهرة: دار المعارف، ١٩٥٨، ٢٥٥ ص.
3. إبراهيم السامرائي. دراسات في اللغة. بغداد: مطبعة العاني، ١٩٦١، ٢٦٤ ص.
4. ابن جني، أبو الفتح عثمان. الخصائص. بيروت: دار الهدى للطباعة والنشر، ج ٢، ١٩٩٥، ٤١١ ص.
5. ابن دريد، أبو بكر محمد بن الحسن. الاشتقاق. القاهرة: مؤسسة الخانجي مصر، ١٩٥٨، ٧٥٩ ص.

Gulnur Mahmudova

**GRAMMAR SCHOOLS OF THE MIDDLE AGES ON PHENOMENON OF
ISHTIKAK**

SUMMARY

In this article the author presents a number of facts demonstrating a difference of opinions among Arab scholars that persisted throughout ancient times on the issue of the origins of ishtikak. The author also provides a number of observations related to the opinion of the Basravites as to the infinitive being the core and the verbs its derivatives. In this regard, the article analyses the views of Sibaveyhi, ibn Jinni, Thaali bi and other medieval arab scholars on the phenomenon of ishtikak. In addition, the article also reviews the opposite opinion of the representatives of the Kufa school of grammar. In her analysis, the young scholar also refers to comprehensive work of Ibn Al Anbari' - the "Contradictory views between Basra and Kufa schools of grammar".

Гульнур Махмудова

**ЯЗЫКОВОЕ ЯВЛЕНИЕ ИШТИКАК В РАБОТАХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ
ШКОЛ ГРАММАТИКИ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор приводит убедительные доводы о существенном расхождении во мнениях арабских ученых с древнейших времен в вопросе происхождения понятия иштикак. Согласно мнению представителей школы Басры инфинитив является основой, в то время как глагол это производное. Автор анализирует данное суждение и рассматривает мнения Сибавейхи, Ибн Джинни, Саалиби и других арабских ученых средневековья по теме иштикак. В статье также рассматривается противоположное тому мнение представителей школы грамматики Куфы. В дополнение к вышесказанному, молодой исследователь ссылается на работу Ибн Аль Анбари «Расходящиеся мнения между школами Басры и Куфы», в которой детально рассмотрена данная тема.

AZƏRBAYCANLILARA QARŞI APARILAN SOYQIRIM SİYASƏTİNİN İLKİN MƏRHƏLƏLƏRİ (I mərhələ-1905-1907 və II mərhələ- 1918-1920-ci illər)

Sevinc BAĞIROVA³

Açar sözlər: Təcavüz, soyqırım, deportasiya, terror, erməni separatçılığı

Keywords: aggression, genocide, deportation, terror, Armenian separatism

Erməni-daşnak faşistləri ilkin olaraq açıq şəkildə 1905-1907-ci illərdə Azərbaycan türklərinin qətləminə fərman verdilər və milli-etnik münaqişə zəminində XX əsrin ilk soyqırımını faciəsini törətdilər. Azərbaycanlıların qətləminə II mərhələdə - 1918-1920-ci illərdə daha da amansız şəkildə davam etdirərək Qərbi Azərbaycanı qəsb etdilər. Şəhərimiz olan İrəvanı isə özlərinə paytaxt seçdilər.

Danılmaz faktlar, sübut və dəlillər göstərir ki, rus çarları öz məqsədlərinə çatmaq üçün türklərlə ermənilər arasına fitnə-fəsad toxumunu da ilkin olaraq erməni kilsələrinin - keşiş və katolikoslannın əli ilə səpiblər. Belə ki, erməni katolikosu rus çarının fərmanı ilə təyin olunurdu. Sinodda dini məsələlər rus çarının xüsusi nümayəndəsinin müşahidəsi altında həll edilirdi. Bu zaman ermənilərin türk əleyhinə düşmənçilik ruhunda tərbiyə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu missiyanı əməli olaraq erməni kilsələri həyata keçirirdi. Kilsələr vasitəsi ilə üsyankar elementləri Türkiyə ərazisində silahlandırırtdılar. Siyasi partiyalar, xüsusilə Daşnaksutyun yaranmamışdan əvvəl Türkiyədə fəaliyyət göstərən erməni terror qruplarına rəhbərliyi prinsip etibarı ilə kilsələr həyata keçirirdilər. 1869-cu ildə patriarx seçilən Mkrtiç Xrimyan İstanbul ermənilərinin Milli Şurası adından hökumətə təqdim etdiyi şikayət ərizəsində öz məqsədlərinə terrorla nail olacaqlarını bəyan etmişdi.[1] Bütün bunlar 1860-cı illərdən başlayaraq Rusiyanın təşviq və təhriki ilə Türkiyədə ilk erməni terror qruplarının, silahlı dəstələrinin yaradılmasına, terrorizmə xeyir-dua verənin kilsələr olduğunu göstərir. Andronikin neçə-neçə günahsız türk insanının al

qanına boyanmış qılıncı bu gün Üçmüəzzin kilsəsində xatirə kimi saxlanılır, müqəddəs əşya kimi ona səcdə edilir.

Erməni din xadimlərinin bir çox nümayəndələri bilavasitə təcavüz aktlarında, etnik təmizləmə və Azərbaycan türklərinin soyqırımı hadisələrində iştirak etmişlər. 1905-1907, 1918-1920 və 1988-1994-cü illərdəki qətlialamlarda, 1948-1953-cü ilin deportasiyasında erməni kilsələrinin özlərini erməni-daşnak faşizminin təbliğat mərkəzi kimi göstərməsi kimsəyə sirr deyildir. Ümumiyyətlə, ermənilərin bütün üsyankar və davakar hərəkətlərini istiqamətləndirən, çətin anlarda kömək əlini uzadan, onlara dayaq duran, rəhbərlik edən və maddi yardım göstərən tərəflərdən biri də həmişə kilsə nümayəndələri və onun başında oturan katolikoslar olmuşlar. 1914-cü ildə Üçmüəzzin katolikosu Gevork rus çarının qəbulunda olarkən çara müraciətində ermənilərin qurtuluşunun Türkiyədən ayrılmaq, çar himayəsinə keçmək və müstəqil bir erməni dövləti qurmaqla mümkün ola biləcəyini söyləmişdir. [2] XIX əsrin II yarısından başlayaraq Rusiya başda olmaqla İngiltərə, Fransa və digər superdövlətlər erməniləri dəstə-ləyərək və silahlandıraraq kilsələrin gücündən və imkanlarından maksimum istifadə etmişdilər.

Azərbaycan türklərinə qarşı apardıqları etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin birinci mərhələsinə 1903-1904-cü illərdə fərdi terrorlar törətməkdən başladılar. Daşnak terror qrupları bölgələrdə hakimiyyəti ələ keçirir, yolları və körpüləri partladır, nüfuzlu ictimai xadimləri terror yolu ilə qətlə yetirirdilər. 1905- ci ildə isə qanlı faciələrə, azərbaycanlıların kütləvi qətlialamlarına rəvac verildilər. Əlbəttə, erməni-daşnak faşistləri 1905-1907-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri bu qətlialmaları, daha doğrusu, Azərbaycan türklərinə qarşı apardıqları etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətini bilavasitə çarizmin dəstəyi ilə, onların maraqlarına uyğun olaraq həyata keçirdilər. Çünki həmin dövrdə milli münaqişənin törədilməsi Rusiyanın bir növ xeyrinəydi. Rusların yaponlara məğlub olması, birinci rus inqilabının başlaması dövründə qüvvələri zəiflətmək, fikirləri başqa səmtə yönəltmək işinə yarayırdı, çarizmin «parçala, hökm et» siyasətinə xidmət edirdi. Belə bir məqamda ruslar yenə də ermənilərdən, onların xəyanətindən öz xeyirlərinə bir alət kimi istifadə etdilər. Bunun müqabilində ermənilər də rus imperiyasının onlara verdiyi üstünlüklərdən, güzəştlərdən lazımınca bəhrələndilər. Bu mərhələdə erməni-daş-

nak faşistlərinin əsas məqsədi İrəvan, Üçmüəzzin, Qırxbulaq və Zəngəzur mahallannı Azərbaycan türklərindən təmizləmək idi. Bakıda sülh deyib Gəncədə, Gəncədə sülh deyib Şuşada qırğınlar törətməklə Qərbi Azərbaycanda öz çirkin niyyətlərini həyata keçirirdilər.

1905-1907-ci illərdə XX əsrin ilk soyqırımını Azərbaycan türklərinin qətliamını törədən erməni-daşnak faşistləri Gəncə və İrəvan quberniyalarında Azərbaycan türkləri yaşayan 200 kəndi canlı aləmdən təcrid edir, xarabazarlığa çevirirlər.[3]

1905-ci ilin fevralında Bakıda başlamış erməni –müsəlman münafişəsinin kökləri hələ XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində nəzərə çarpırdı. 1905-ci ilin əvvəlində, rus inqilabının başlanması ilə bu münafişə daha da kəskinləşdi. Rusiya imperiyasının əyalətlərində milli-azadlıq və inqilabi hərəkəti başlanan kimi, çarizm onların qarşısını almaq məqsədilə milli münafişələri qızıışdırır, bir xalqı o birinin üstünə salmaqla qədim, sınaqdan çıxmış prinsip olan *Dive de et impera!* (Parçala və hökm sür) siyasətindən istifadə edirdi. 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə də belə olmuşdu. Milli ayrı-seçkilik və Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik duyğularının qızıışdırılmasında Bakıda və Azərbaycanın digər rayonlarında təşkilatları olan erməni milli partiyaları, xüsusilə «Daşnaksütun» mühüm rol oynayırdı.

Beləliklə, 1905-ci ilin başlanğıcında vəziyyət son dərəcə gərginləşmişdi. İstənilən anda milli və siyasi partlayış baş verə bilərdi. Hadisələr vəziyyəti son həddə qədər gərginləşdirdi, şəhərdə atışma başladı. Polis və ordu fəaliyyətsiz idilər. Qətilər, qarətlər üç gün davam etdi. Senator Kuzminskinin məlumatına əsasən nəticədə 262 nəfər həlak oldu. Münafişə Cənubi Qafqazın digər ərazilərinə də keçdi: İrəvan (20-21 fevral), Naxçıvan (may), Şuşa (iyun), Gəncə (15-18 noyabr), Tiflis (21 noyabr), Qazax (sentyabr), sonra yenə Bakı (avqust).

Bu hadisələr haqqında məlumatlar Amerika alimi Tadeuş Svyatovskinin kitabında verilir. Natamam məlumatlara əsasən bu hadisələr nəticəsində 158 azərbaycanlı və 128 erməni kəndi qarət edilib yandırılmışdı. Mənbələrdə ölənlərin sayı 3 mindən 10 minədək göstərilir. T.Svyatovski qeyd edir ki, «öldürülmüş azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayından çox idi». Münafişə qurbanı olan azərbaycanlıların dəqiq sayını hesablamaq çətin idi, çünki müsəlmanlar öldürülənlərlə bağlı hər şeyi

gizlədir, ölülərini o saat dəfn edirdilər. Bir çox müəlliflər belə hesab edir ki, «müsəlmanlar ermənilərdən çox zülm çəkmişdilər». [4] Azərbaycanlılar zərər çəkmiş tərəf oldular, çünki özlərinin çoxdan hazırlanan işlərini həyata keçirmək üzrə işi var qüvvələri ilə həyata keçirən yaxşı təşkil olunmuş erməni xumblarına (dəstələrinə) lazımi müqavimət göstərə bilmədilər. Lakin dünya mətbuatında bu hadisələr guya vəhşi və fanatik müsəlmanların əzdiyi xristian ermənilərə münasibətdə rəğbət göstərməklə işıqlandırılırdı. Lakin hətta Amerikanın erməni icması da öz nəşrlərində təsdiq edirdi ki, İrəvan və Eçmiədzində əsas zərər çəkənlər azərbaycanlılar olmuşdur.

1905-ci il hadisələrindən bəhs edən M.S.Ordubadinin tarixi sənədlər əsasında yazdığı “Qanlı illər” (1911-ci il) əsəri 1905-1907-ci illərin Qafqaz iğtişaşlarına həsr olunmuşdur. Əsərdə Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Mehridə və digər bölgələrdə ermənilərin törətdikləri toqquşmalar, axıtdıqları günahsız qanlar və öldürdükləri qurbanlar barədə danışılır.[5]

1906-cı ildə Rus imperiyasının ordusunun köməyi ilə erməni millətçilərinin xalqımızın üzərinə qaldırılması nəticəsində baş vermiş qırğınlar Mir Mövsüm Nəvvabın 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası kitabında öz əksini tapmışdır.[6]

1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan 1301 kəndindən 959-u, Qarabağda isə 150 kənd erməni-daşnak faşistləri tərəfindən dağıdılır. İrəvan quberniyasında əvvəllər azərbaycanlılar yaşayan 200 kənd bütövlükdə, 70 kənd isə qismən erməniləşdirilir. Azərbaycanlılara məxsus 633 min hektar torpaq ermənilər tərəfindən mənimsənilir.

28 may 1918-ci ildə erməni-daşnak faşistləri Qərbi Azərbaycanın bir hissəsində - Gümrü (Aleksandropol) şəhəri və onun ətraf ərazisində, Azərbaycan türkünün tarixi torpaqlarında Ermənistan Respublikası yaradıldığını elan edirlər. Beləliklə, Qərbi Azərbaycan torpağında ilk erməni dövləti yaranır. Erməni-daşnak faşistləri öz istəklərinə çatırlar.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda, Muğanda, Qubada, Lənkəranda ermənilər tərəfindən minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, on minlərlə insan öz vətəninə didərgin salınmışdır. Bu dövrdə Bakıda və Şamaxıda ermənilərin həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımını aktları daha dəhşətli olmuşdur. Bakıda 30 minə yaxın insan xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla məhv edilmişdir. Şamaxının 58 kəndi

xarabazara çevrilmiş, 7 min nəfər insan öldürülmüş (onlardan 1653 nəfəri qadın, 965 nəfəri isə uşaq olmuşdur), Quba qəzasında müsəlmanların yaşadığı 122 kənd yandırılmış və dağıdılmışdır. Qarabağın dağlıq ərazilərində yerləşən 150-dən çox kənd yerlə yeksan edilmişdir. Bu kəndlərdə ermənilərin keçirdikləri əməliyyatlar faciəvi miqyasına görə dünya tarixinin ən amansız hadisələrindən olmuşdur. Zəngəzur qəzasında da eyni üsullarla 115 kəndi vəhşicəsinə darmadağın edən ermənilər İrəvan quberniyasında 211, Qarsda 92 kəndi talan edərək yandırmışlar.[7]

Üç günün - 18-21 mart (30 mart-1 aprel) - qətl və qarətlərindən sonra, Fövqəladə İstintaq Komissiyasının ümumiləşdirdiyi hesabatına görə, Bakıda "əksinqilabçı" adı ilə 30 min nəfər azərbaycanlı əhalisi qətlə yetirilmişdi. Əslində Mart qətliamından sonra 1918-ci ilin sentyabrına qədər müxtəlif koalisiyalarda olan ermənilər Bakıda tüğyan edirdilər, imkansızlıq ucbatından şəhəri tərk edə bilməyən və ətraf kəndlərdə yaşayan əhalini əzabla qırır, işgəncələr verirdilər.

Danılmaz tarixi fakt kimi məlumdur ki, Azərbaycan-müsəlman soyqırımını təkcə Bakı ilə məhdudlaşmadı. Bakıda törədilmiş cinayətlər aprel ayının ilk günlərindən etibarən eynilə Şamaxı, Quba. Xaçmazda törədildi. Azərbaycanın qəzalarına "sovet qoşunları" adı altında göndərilən cinayətkar dəstələrə quldur erməni "hərbçiləri" T.Əmiryan, H.Amazasp rəhbərlik edirdilər. Daşnak cəlladlarından ən ağır ziyan çəkən Şamaxı qəzası oldu. Şamaxı qəzasında baş verən hadisələr "Qanlı mart təqvimini"ndə xüsusi səhifə təşkil edir.

Daşnaksutyun özünün 1919-cu ildə keçirdiyi mənfur qurultayında «gənc türklər» dövlətinin baş naziri Tələt paşadan tutmuş AXC-nin baş naziri F.Xoyskiyədək 200 nəfər türk ictimai xadimini məhv etmək üçün adbaad siyahı tərtib etmişdir. Erməni-daşnak terrorçuları tərəfindən qısa bir zaman kəsiyində bu insanların həyatına sui-qəsdlər təşkil edilmişdi.

Bütün bunlar bir daha təsdiqləyir ki, Azərbaycanda ermənilərin məskunlaşdırılması xalqımızın tarixi ərazisinin parçalanmasına, azərbaycanlıların bir millət olaraq məhvinə və müstəqil dövlətimizin mövcudluğunun qarşısının alınmasına xidmət etmişdir. Ermənilər bu mənfur prosesdə ən qəddar rolu ifa edən vasitə olmuşlar. Kütləvi deportasiyaların və soyqırımını aktlarının yeganə məqsədi Cənubi Qafqazda qüdrətli müsəlman və türk dövlətinin formalaşmasına mane olmaqdan ibarət idi.

Araşdırmalar göstərir ki, XX əsrin birinci rübündə Cənubi Qafqazda baş vermiş iki qırğın zamanı erməni terrorundan maddi zərər çəkənlərin sayı 2 milyona yaxındır. 1907-ci ildə “Zinovarlar” deyilən erməni ordusu, 1918-ci ildə Bakıdakı daşnak alayları, Qarabağda və Zəngəzurda erməni “Çetnik” və “Xmbahet” hərbi-terror dəstələri, 1920-ci ildə andranikçilərin bədnam könüllülər korpusu” və daşnak hökumətinin 40 minlik silahlı qüvvələri azərbaycanlıları soyqırma məruz qoymuşlar. Milli qırğın 1920-ci ildə əzəli Azərbaycan torpaqlarının, Göyçə- Qaraqoyunlu, Vedibasar, Zəngəzur və Pəmbək mahallarının Ermənistanla ilhaq edilməsi ilə nəticələnmiş və qəsbkarların yeni ərazi iddialarına daha güclü rəvac vermişdir.

Ümumiyyətlə, 1920-ci ildə Sovet hökuməti Azərbaycan SSR ərazisinin 20 min km²-ni kəsib Ermənistan SSR-in ərazisinə qatır. Halbuki daşnak Ermənistan Respublikasının ərazisi cəmi 9,8 min km² olmuşdu. 1828-ci ildən keçən 140 il ərzində Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycan türklərinə məxsus torpaqların 87,1%-i ermənilər tərəfindən mənimsənilir. [8]

1917-ci il fevral inqilabı «erməni məsələsi»nin tarixində yeni dövr açır. Erməni-daşnak faşistləri eninə-boyuna qol-qanad açırlar. Vətəndaş müharibəsi bəhanəsi ilə, habelə sovetləşmə adı altında Zaqafqaziyada toplaşmış erməni-daşnak faşistləri, bolşeviklər, eser-menşeviklər cidd-cəhdlə Azərbaycan türkünün milli hissini boğmaq sahəsində birgə səylərə əl qo-yurlar. Bir millət kimi Qafqazda Azərbaycan türkünə məhv etmək planlarını cızıb hazırlayırlar. Erməni-daşnak faşistlərinin 1914-1916-cı illərdə Şərqi Anadoluda, Cənubi Azərbaycanda törətdikləri qətlamların Bakı, Yelizavetpol, Tiflis və İrəvan quberniyalarında təkrarlanması yolunda məkrli niyyətlərini həyata keçirmək üçün hazırlıq işləri görürlər.

29 dekabr 1917-ci ildə Sovet hökuməti mövcud olmayan «Türk Ermənistanı» barədə dekret qəbul edir. Bolşevik adı ilə pərdələnən S.Şaumyan Azərbaycan türkünə qarşı apardığı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətini çox hiyləgərcəsinə bolşevizm bayrağı altında, həm də çox qəddarcasına həyata keçirdi. Bu günlərdə Quba və Neftçala şəhərləri ətrafında aşkar edilən Azərbaycan türklərinə məxsus toplum məzarları erməni-daşnak faşistlərinin vəhşiliyini göstərən əyani sübutlardır.

Ümumiyyətlə, erməni-daşnak faşistlərinin Azərbaycan türklərinə qarşı apardıqları etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin II mərhələsində 800000-dən çox Azərbaycan türkü qətlə yetirildi, bir milyona yaxın gü-

nahsız insan isə yurd- yuvasından didərgin salındı. Təkcə 1920-ci ilin aprel ayından avqust ayınadək Azərbaycan SSR-də 48 min azərbaycanlı, əsasən, ziyalılar məhv edildi.

Bir xristian birliyi olaraq rus, erməni, gürcü bolşevikləri birləşərək Qafqazda Azərbaycanın rolunu kiçiltmək, ərazisini parçalamaq məqsədi ilə ardıcıl, məqsədyönlü iş apardılar. 1921-ci ildən başladıkları mübarizə 1923-cü il iyul ayının 7-də öz nəticəsini verdi. Azərbaycan torpağında ikinci bir erməni qurumu - mərkəzi Xankəndi olan DQMV təsis edildi. Daşnak lideri Ovanes Kaçaznuni 1923-cü ildə yazırdı ki, Daşnaksutyuna bir iş qalmır, hər şeyi erməni kommunistləri daşnaklar sayaq, onlardan da yaxşı həyata keçirirlər.

1905-1907 və 1914-1920-ci illərdə ermənilər tərəfindən qanlı qırğınlar törədilmiş, təxminən yarım milyon insan erməni terrorunun qurbanı olmuşdur. 1905-ci ildə ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri qanlı faciələr Azərbaycanın hər bir bölgəsini əhatə etmişdi. Sovet Rusiyası erməni bolşevizminə yardım adı altında isə Azərbaycanı terrora məruz qoydu. Ermənilərə torpaq verdi. Azərbaycanı işğal altına aldı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əroğul Ə. Erməni-daşnak faşizmi və Azərbaycan. B., 2007
2. Azərbaycan tarixi. VII cild., B., 2003
3. A.İsgəndərov "1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı". Bakı, 1997
4. Swietochowski T. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədanı bölgə keçid dövründə. Bakı, 2000
5. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991
6. Nəvvab M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993
7. Məmmədov İ. Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. B., 1992
8. Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. B., 1998

Sevinj BAGIROVA

THE INITIAL STAGES OF THE POLICY OF GENOCIDE AGAINST AZERBAIJANIANS (1905-1907 AND 1918-1920 YEARS)

SUMMARY

This article discusses the basic stages of genocide Azerbaijanis by Armenia terrorists in the early XX century. Disclosed are the main features of the genocide of

Azerbaijanis in two stages: I -1905-1907 and II- 1918-1920-years The article also examines the role of the Armenian Church in the implementation of targeted ethnic cleansing of Azerbaijanis to their historical homeland.

Севиндж БАГИРОВА

**НАЧАЛЬНЫЕ ЭТАПЫ ПОЛИТИКИ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ (I
ЭТАП -1905-1907 и II ЭТАП - 1918-1920- ГОДЫ)**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются основные этапы геноцида азербайджанцев со стороны армянских террористов в начале XX века. Раскрываются основные особенности геноцида азербайджанцев на двух этапах: I -1905-1907 и II- 1918-1920-годы В статье также исследуется роль армянской церкви в осуществление целенаправленных этнических чисток азербайджанцев на их исторической родине.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SLAVYAN ÖLKƏLƏRİ İLƏ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİNİN NORMATIV – HÜQUQI BAZASI

Tural EYVAZOV⁴

***Açar sözlər:** Azərbaycan Respublikası, slavyan ölkələri, beynəlxalq təhsil əlaqələri, normativ – hüquqi baza, Təhsil Nazirliyi, müqavilə, saziş*

***Keywords:** Azerbaijan Republic, the Slavic countries, international relations, education, regulatory - legal framework, the Ministry of Education, contract, agreement*

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev AR-in təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrinə dair normativ – hüquqi bazanın yaradılması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm və tarixi işlər görmüşlər. Bu mənada Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev müstəqil respublikamızın beynəlxalq təhsil əlaqələrinin qurucusudur desək, yanlış marıq.

Azərbaycan Respublikası dünyanın 158 dövləti ilə diplomatik əlaqələr quraraq [6] müqavilə- hüquqi bazalı ikitərəfli dövlətlərarası münasibətlər yaratmışdır. Slavyan ölkələrinin də mühüm yer tutduğu bu diplomatik əlaqələr təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın ilkin siyasi – hüquqi təməlini təşki edir.

Diplomatik münasibətlər qurulandan sonra Azərbaycan Respublikasının dünyanın qabaqcıl dövlətləri ilə diplomatik-siyasi, iqtisadi-ticarət, hərbi, təhlükəsizlik, mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində əməkdaşlığının qurulması və inkişafı istiqamətində mühüm addımlar

atıldı. Belə ki, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası (12 oktyabr 1992 –ci il və 3 iyul 1997-ci il), Ukrayna (9 dekabr 1992 –ci il və 16 mart 2000-ci il), Bolqarıstan (29 iyun 1995-ci il), Belarus (2 may 2007 –ci il) və digərləri arasında bağlanmış dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilələr, Polşa (26 avqust 1997-ci ildə) ilə imzalanmış dostluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın inkişafı haqqında bəyannamələr, ikitərəfli dövlətlərarası münasibətlərə əsaslı zəmin yaradan və əlaqələrimizi tənzimləyən əsas siyasi və hüquqi-normativ sənəd oldu [11,88]. Azərbaycan Respublikasının Çexiya, Serbiya, Sloveniya, Xorvatiya ilə, xüsusilə, Slovakiya və Makedoniya ilə bu qəbildən olan müqavilə-hüquq bazası zəif olmuş və yalnız son illərdə möhkəmlənməyə başlamışdır [1].

Hər bir dövlətin xarici siyasətinin müvəffəqiyyəti və beynəlxalq nüfuzu ölkənin qazanmış reputasiya (imic) resurslarından, onu təmsil edən rəhbərin (yaxud rəhbər işçinin) beynəlxalq aləmdə təsdiq olunmuş nüfuzundan, xalqın mədəni və intellektual səviyyəsindən çox asılıdır. Azərbaycan özünün reputasiya, ideoloji-mədəni resurslarına görə dünya ölkələri sırasında nüfuzlu yerlərdən birini tutur. Bu keçmiş Azərbaycan Prezidenti, dünyada nüfuzlu ictimai, siyasi və dövlət xadimi imici qazanmış Heydər Əliyevin uzun müddət bu ölkəni beynəlxalq aləmdə təmsil etməsi, müsəlman ölkələri içərisində Azərbaycanın Avropa dəyərlərinə, sivil, dünyəvi və hüquqi dövlət quruculuğu proseslərinə meyilliyi, xalqın mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksək olması, dünyanın elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət xəzinəsinə verdiyi qabaqcıl töhfələri və b. faktorlardan asılıdır[10]. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının slavyan dövlətləri ilə təhsil sahələrində əməkdaşlığının qurulması və inkişafı məhz ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndən sonra Rusiya, Ukrayna, Belarus, Polşa, Bolqarıstan və Çexiya ilə hərtərəfli əməkdaşlığı və o cümlədən təhsil sahəsində əlaqələri genişləndirmək istiqamətində əməli fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan Respublikasının Rusiya, Ukrayna, Belarus, Polşa, Bolqarıstan və digər slavyan respublikaları ilə təhsil sahəsində beynəlxalq

əlaqələrinin hüquqi – siyasi əsasının yaradılmasında ulu öndər Heydər Əliyevin bu ölkələrə rəsmi səfərləri, eyni zamanda dövlət, hökumət və müvafiq nazirliklərimiz arasında ikitərəfli saziş, müqavilə və birgə bəyan-namələrin imzalanması mühüm rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin rəsmi səfərləri zamanı imzaladığı dövlətlərarası sənədlərdə, Ümummilli liderin ayrı-ayrı çıxışları və bəyanatlarında təhsil sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin siyasi-hüquqi əsasları öz əksini tapmışdır. Əslində dövlətlərarası, hökumətlərarası və müvafiq nazirliklərarası ikitərəfli saziş və müqavilələr Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində slavyan ölkə-ləri ilə beynəlxalq əlaqələrinin siyasi – hüquqi bazasının əsas tərkib hissəsi sayılır.

Təsadüfi deyildir ki, slavyan dövlətləri ilə ikitərəfli dövlətlərarası saziş və müqavilələrdə “elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaş-lığa” dair maddə də mühüm yer tutmuşdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən slavyan ölkələri ilə qurulmuş beynəlxalq təhsil əlaqələrinin hüquqi - normativ bazasını prezident İlham Əliyev daha da möhkəmləndirdi və bu sahədə dərin əməkdaşlıq üçün imkanlar açdı. Məhz Prezidenti İlham Əliyevin işgüzar fəaliyyəti Azərbaycan-ın slavyan ölkələri ilə təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının möhkəm-ləndirilməsində mühüm mərhələni təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası hökuməti və slavyan dıvlətlərinin höku-mətləri arasında imzalanmış ikitərəfli müqavilə və sazişlər arasında “Elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş”, “Yüksək ixti-saslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların attestasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş”, “Hərbi təhsil müəssisələrində hərbi kadrların hazırlan-ması haqqında Saziş”, “Elmi adların və təhsil sənədlərinin qarşılıqlı tanın-ması və ekvivalentliyi haqqında Saziş” (14, s.102-104; 15, 16) və s. təhsil sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığın hüquqi-normativ bazasını təşkil edən sənədləri arasında mühüm yer tutur.

Bildiyimiz kimi, təhsil sahəsində xarici əlaqələri və beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirən əsas hökumət qurumu Azərbaycan Respubli-
30

kasının Təhsil Nazirliyidir. Rəsmi sənəddə göstərildiyi kimi, ölkənin təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrin əsas koordinasiya mərkəzi olan Təhsil Nazirliyinin səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası təhsil sahəsində bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulub, beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlığın həyata keçirilməsi təmin edilib[3]. Ona görə də AR TN və slavyan dövlətlərinin müvafiq nazirlikləri arasında imzalanmış müqavilə və sazişlər, layihə və protokollar təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi-normativ bazasını təşkil edən əsas sənədlər sayılır. 2009-cu ilin məlumatına görə, 18 ölkənin təhsil nazirlikləri ilə rəsmi əməkdaşlıq əlaqələri mövcuddur ki, bunların arasında slavyan ölkələri xüsusi yer tutur [12, 13, s.516-518]. Məsələn, “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Ukrayna Təhsil Nazirliyi arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş”i (Kiyev, 24.03.1997), “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Rusiya Federasiyası Təhsil Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında Protokol”u (Bakı, 01.02.2002), “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Belarus Respublikasının Təhsil Nazirliyi arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş”i (Minsk, 17.10.2006) və digərlərini göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq və regional konvensiyalar, çoxtərəfli müqavilə və sazişlər, imzaladığı bir sıra memorandum təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın siyasi-hüquqi bazasını təşkil etmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası BMT-nin Avropa (21 dekabr 1979-cu il Paris Konvensiyası) regionu üzrə Ali təhsil sahəsində elmlərin, diplomların və elmi dərəcələrin qarşılıqlı tanınması haqqında konvensiyalarına, eləcə də YUNESKO-nun Avropa Şurası ilə birlikdə hazırladığı Avropa regionu üzrə ali təhsil sahəsində ixtisasların qarşılıqlı tanınması haqqında 11 aprel 1997-ci il tarixli Lissabon Konvensiyasına qoşulmuşdur [4,5,2].

2000-ci il 06 mart tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev “Avropa regionunda ali təhsil sahəsində ixtisasların tanınması haqqında Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Res-

publikası Qanununun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bəzi tədbirlər haqqında sərəncam verdi. Bunun ardınca AR Təhsil Nazirliyində xarici dövlətlərin ali təhsil sahəsində ixtisasların tanınması və ekvivalentliyin müəyyən edilməsi (nostrifikasiyası) qaydaları hazırlandı və Nazirlər Kabinetində təsdiq edildi. Beləliklə, "Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi və xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycanın tədris müəssisələrində təhsil almaları haqqında" Əsasnamə Respublika Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 06 mart tarixli 56 №-li qərarı ilə təsdiq edildi [8, s.778-783]. Burada birmənalı şəkildə bildirilir ki, "Təhsil sahəsində xarici əlaqələr və beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrə və bu Əsasnaməyə uyğun həyata keçirilir" [8, s.780].

Əsasnamədə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrə təhsil almağa göndərilməsinin aşağıdakı əsaslarla həyata keçirildiyi göstərilir: a) hökumətlərarası müqavilələr və Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə mədəni və elmi əməkdaşlıq planları əsasında; b) xarici ölkələrin təhsil müəssisələrinin, qeyri-hökumət və xeyriyyə təşkilatlarının ayırıqları təqaüdlər hesabına; c) Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin xarici ölkələrin təhsil qurumları, təhsil müəssisələri və ictimai təşkilatları ilə bağladığı müqavilələr əsasında [8, s.779]. Əsasnamədə həmçinin Azərbaycan Respublikasının təhsil və elmi tədqiqat müəssisələrinə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin qəbulunun aşağıdakı əsaslarla həyata keçirildiyi öz konkret əksini tapmışdır: a) Azərbaycan Respublikası və xarici ölkələr arasında təhsil, elm, mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası sazişlər əsasında⁵; b) təhsil müəssisələri arasında

⁵ 11 noyabr 2010-cu il tarixli 210 nömrəli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı ilə "Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi və xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycanın təhsil müəssisələrində təhsil almaları haqqında Əsasnamə"nin II bölməsinin 1.1-ci yarımbəndinin ikinci abzasında "hökumətlər və idarələrarası" sözləri "hökumətlərarası" sözü ilə əvəz edilmişdir. Bax: Azərbaycan

bağlanmış birbaşa müqavilələr əsasında; c) qeyri-hökumət və xeyriyyə cəmiyyətlərinin təsis etdiyi təqaüdlər hesabına; e) təhsil müəssisələrinin xarici ölkələrin təşkilatları, şirkətləri, assosiasiyaları, digər müəssisələri, vətəndaşları və s. ilə bağladığıları müqavilələr əsasında [8, s.780].

Son illər Azərbaycanın Respublikasının dinamik inkişafı və beynəlxalq strukturlara intensiv integrasiyası ölkənin təhsil sisteminə təsir göstərməyə bilməzdi. Sevindirici haldır ki, təhsil sistemimiz beynəlxalq standartlara doğru inadla irəliləyir və dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsindən get-gedə daha da çox bəhrələnir. Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf etməsi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin istifadəyə verilməsi və regionumuzda həyata keçirilən digər mühüm layihələr ilə bağlı yaxın gələcəkdə ölkəmizə daha da çox dünya standartları səviyyəsində təhsil alan milli kadrlar lazım olacaqdır. Belə kadrların tezliklə yetişdirilməsi və dövlətimizin müxtəlif idarəçilik, sənaye və təsərrüfat sahələrində yerləşdirilməsi milli maraqlarımıza cavab verir. Məhz bu səbəbdən 2006-cı il oktyabrın 19-da Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən “Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil almasına dair Dövlət proqramı haqqında” 1746 sayılı Sərəncam imzalanmışdır[2].

Bu Sərəncama uyğun olaraq hazırlanmış "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"nı da Azərbaycan gənclərinin xaricdə, o cümlədən slavyan ölkələrində təhsilinin təşkilini tənzimləyən hüquqi bazanın tərkib hissəsi saymaq olar.

2006-cı il oktyabrın 2-də isə Azərbaycan Respublikası “Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında” 1960-cı il 14 dekabr tarixli Konvensiyaya, eləcə də “Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında” Konvensiyada iştirak edən dövlətlər arasında meydana çıxma bilən ixtilafları həll etmək üçün barışıq və xeyirxah xidmət komissiyasının təsis edilməsi haqqında” 1962-ci il 10 dekabr tarixli Protokola qoşulmuşdur [2].

Yuxarıda sadalanan faktlar həm ölkə daxilində təhsil islahatlarının, həm də təhsil sahəsində ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın beynəlxalq hüquq normaları əsasında tənzimləndiyini göstərir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq və regional təşkilatlar (AŞ, Aİ, QDİÖT PA, MDB və s.) çərçivəsində imzaladığı təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında müqavilə, saziş və protokollar bu sahədə slavyan ölkələri ilə qarşılıqlı çoxtərəfli münasibətlərin inkişafına təkan verən hüquqi –normativ baza əhəmiyyəti daşımışdır. Məsələn, 2003-cü il 3-4 iyul tarixlərində GUÖAM-ın Yalta sammiti gedişinə imzalanmış “GUÖAM-a üzv ölkələrin təhsil nazirlikləri arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Müqavilə”[11, s.265], 2004-cü il oktyabrın 26-da “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Avropa İttifaqının keçmiş Sovet İttifaqının Yeni Müstəqil Dövlətlərindən olan alimlərlə əməkdaşlığa yardım üzrə Beynəlxalq Assosiasiyası (İNTAS) arasında elmi əməkdaşlıq haqqında” Saziş[9] və s. çoxtərəfli təhsil əlaqələrinin inkişafına şərait yaratmışdır.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”nda [7] və “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda [9] ölkəmizin beynəlxalq təhsil əlaqələrinin yeni mərhələyə keçilməsinin normativ-hüquqi bazasının yaradılmasını, beynəlxalq təcrübə və meyllərdən səmərəli istifadəni nəzərdə tutan mühüm müddəalar yer tapmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının slavyan ölkələri ilə təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrinə dair normativ – hüquqi baza başlıca olaraq aşağıdakı istiqamətdə təşəkkül tapmışdır:

- Slavyan ölkələri ilə dövlətlərarası, hökumətlərarası, müvafiq nazirliklərarası ikitərəfli saziş, müqavilə və Birgə bəyannamələrin imzalanması;
- Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığa dair beynəlxalq və regional Konvensiyalara qoşulması;
- Təhsil sahəsində müxtəlif beynəlxalq və regional layihə və proqramlar çərçivəsində slavyan ölkələri ilə əməkdaşlıq etməsi;

- AR- in beynəlxalq təşkilatlarla təhsil sahəsində əməkdaşlığını tənzimləyən sənədlərin imzalanması;

- Azərbaycan və slavyan ölkələrinin ali məktəbləri arasında təhsil və elm sahələrində ikitərəfli əməkdaşlığa saziş və müqavilələrin bağlanması;

- Slavyan ölkələrinin qeyri – hökumət təşkilatları, fondlar, müstəqil birliklər və digərlərinin respublikamızda təhsil sahəsində fəaliyyətlərinə icazə verilməsi.

Yuxarıda göstərilən faktlar bunu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan hökumətinin ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində imzalanmış sənədlər sayəsində respublikamızın slavyan ölkələrinin əksəriyyəti ilə təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrinə dair normativ – hüquqi baza qurulmuş və genişlənməmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. İkitərəfli münasibətlər. Avropa.
<http://www.mfa.gov.az/?options=content&id=38>
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. Təhsil. <http://www.mfa.gov.az/?options=content&id=728>
3. AR Təhsil Nazirliyi. Beynəlxalq əməkdaşlıq <http://www.edu.gov.az/upload/file/Beynelxalq-emekdashliq/beynelxalq-emekdashliq-melumat.pdf>
4. ARTəhsil Nazirliyi. Beynəlxalq əməkdaşlıq. Ümumi məlumat. <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=256>
5. AR Təhsil Nazirliyinin cari Arxivi. AR TN-nin xarici əlaqələr, informasiya və koordinasiya idarəsinin hesabatı (1998-2002-ci illər)
6. Azərbaycanın xarici siyasəti. Azərbaycan Respublikası ilə diplomatik əlaqələr qurmuş dövlətlərin siyahısı. <http://az.wikipedia.org/wiki/Az>
7. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış «İnkişaf konsepsiyası» [/http://www.president.az/files/future_az.pdf](http://www.president.az/files/future_az.pdf)
8. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, № 3(45), 31 mart 2001
9. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Sənədlər. Sərəncamlar <http://www.president.az/articles/9779>
10. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: Azər nəşr, 2005, 752 s.
11. Məmmədov H. Azərbaycan – Şərqi Avropa: mədəniyyətlərarası əməkdaşlığın tarixi. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2008, 312 s.
12. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı: Təhsil, 2006, 300 s.

13. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2010, 15 yanvar, №2
14. Международные соглашения о сотрудничестве в сфере образования / Составитель: Департамент международного сотрудничества в образовании и науке Минобрнауки России. Москва, 2009, 352 с.
15. Соглашение между Правительством Республики Беларусь и Правительством Азербайджанской Республики о сотрудничестве в области аттестации научных и научно-педагогических кадров высшей квалификации // Перечень международных договоров Республики Беларусь в сфере образования omsiid.mspu.by/files/norm/13.doc
16. Угода між Урядом України і Урядом Азербайджанської Республіки про співробітництво в галузі атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації <http://zakon.nau.ua/doc/?code=031056>

Tural Eyvazov

**NORMATIVE - LEGAL BASE OF THE INTERNATIONAL RELATIONS OF
AZERBAIJAN REPUBLIC WITH THE SLAVIC COUNTRIES IN
EDUCATION**

SUMMARY

This article deals with the political and legal framework of international relations of the Republic of Azerbaijan in the field of education. The article classified the main components of the legal framework and considers an agreement on the relationship in the field of education between Azerbaijan and the Slavic countries.

Турал Эйвазов

**НОРМАТИВНО - ПРАВОВАЯ БАЗА МЕЖДУНАРОДНЫХ СВЯЗЕЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ СО СЛАВЯНСКИМИ СТРАНАМИ
В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрывается политико-правовая база международных связей Азербайджанской Республики в области образования. В статье классифицируются основные компоненты нормативно-правовой базы и рассматриваются соглашения о взаимосвязях в области образования между Азербайджаном и славянскими странами.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA YENİ SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI VƏ YARANAN EKOLOJİ PROBLEMLƏR (1991-2011)

Cəbi Bəhramov⁶
Yusif Mahmudov⁷

Açar sözlər: sənaye sahələrinin inkişafı, investisiya qoyuluşu, istehsalat tullantıları, ətraf mühit, çirkləndirici maddələr, istilik və radiasiya çirklənməsi, ekoloji problemlər, ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlər

Key words: Developments of industrial branches, an investment investment, production emissions, the environment, polluting substances, radiation pollution, environmental problems, actions for environmental protection

Ключевые слова: Развития промышленных отраслей, инвестиционное вложение, производственные выбросы, окружающая среда, загрязняющие вещества, радиационное загрязнение, экологические проблемы, мероприятия по охране окружающей среды

1991-ci ildə SSRİ-nin iflasa uğraması nəticəsində mövcud iqtisadi əlaqələr sistemi dağılmağa başladı. Azərbaycan dövlət müstəqlliyini bərpa etdikdən sonra hüquqi demokratik dövlətin yaradılması üçün mühüm baza rolunu oynayan yeni iqtisadi sistemin qurulması zərurəti ortaya çıxdı. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar görülmən müvafiq tədbirlər istehsalatda yaranmış geriləmə və durğunluq hallarının qarşısını aldı. Sənayenin demək olar ki, bütün sahələrində, o cümlədən neft və qaz, neft və neft-kimya, metallurgiya, maşınqayırma, tikinti materialları, yüngül və yeyinti sənayesi sahələrində, habelə sənayenin qeyri-dövlət sektorunda ciddi irəliləyiş əldə edildi [1, s.3].

Ölkə iqtisadiyyatının sərbəstəşdirilməsi, xüsusilə yeni neft yataqlarının kəşfi və inkişafı bu sahəyə böyük miqdarda kapital qoyuluşuna gətirib

Cəbi Əmirvar oğlu Bəhramov – t.ü.f.d., AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktor müavini

Yusif Mahmudov – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertanti

çıxardı. Belə ki, 1994 və 1998-ci illər arasında Azərbaycanda ümumi investisiyanın həcmi 5,4 milyard ABŞ dolları olub ki, bunun da təxminən dördə üç hissəsini xarici investisiya təşkil edib [2, s.26]. Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatına görə 1994-2001-ci illərdə respublikanın ərazisində fəaliyyət göstərən müştərək və tam xarici investisiyalı müəssisələr tərəfindən Azərbaycanın iqtisadiyyatına 1316,5 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait qoyulub. Həmin vəsaitin 443,2 mln. ABŞ dolları (40,6%) sənayenin (neft sənayesi istisna olunmaqla), 139,4 mln ABŞ dolları (12,8%) isə nəqliyyat və rabitənin inkişafına sərf edilib [3, s.374]. Müstəqil Azərbaycana xarici investisiyanın axını ildən-ilə artaraq 2010-cu ildə maksimum həddə çatıb və bu illər ərzində iqtisadiyyata 8,2 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulub [4, s.14]. İnvestisiya qoyuluşu iqtisadiyyatın inkişafına əsaslı təsir göstərüb, nəticədə respublika üzrə istehsal məhsullarının həcmi ildən-ilə xeyli artıb. Məsələn, 2000-ci ildə Azərbaycanda hasil edilən neftin ümumi həcmi 14 mln. ton təşkil edib. Bu, 1990-cı ilin səviyyəsindən 12 faiz və 1995-ci ilin səviyyəsindən 1,5 dəfə, elektrik enerjisinin istehsalı isə 1995-ci illə müqayisədə 10 faiz çoxdur. İqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdıran amillərdən biri də əvvəllər xarici ölkələrdən idxal edilən bir çox məhsulların Azərbaycanın özündə istehsalına başlanması olub. Belə ki, "Teksun yağsənaye" (bitki yağı), "Coca-Cola" (alkoqolsuz içkilər), "BM-SUN" (qablaşdırılmış çay), "Azeri-Kabel" (pivə), "Enqori-Toviso" (papiros və siqaret), "Nehr (parket), "Simens" (kolbasa məmulatı), "Dad" və "Bərəkət" (üzlü süd məmulatları), "Azər-Pen" və "Türk-Baycan" (plastikdən qapı və pəncərə) kimi xarici və müştərək müəssisələrin dünya standartlarına cavab verən məhsulu daxili bazarı zənginləşdirilməklə idxaldan asılılığı aradan qaldırıb [1, 386-387]. 1996-cı ilə qədər davam edən geriləmə halları nəinki aradan qalxıb, 1996-1997-ci illərdə "respublika sənayesinin sabitləşmə dövrü" yaranıb və sonrakı illərin dinamik inkişafının əsası qoyulub. Əgər "sabitləşmə dövrü"nin ikinci ilində sənaye istehsalının həcmi cəmi 0,3 faiz artmışdırsa, bu rəqəm sonrakı illərdə -1998-ci ildə 2,2 faiz, 1999-cu ildə 3,6 faiz, 2000-ci ildə 6,9 faiz, 2001-ci ildə isə 5,1 faizə çatıb. İstehsalın həcmi neft və qaz hasilatında 5,9 faiz, elektroenergetikada 1,9 faiz, maşınqayırmada 19,5 faiz, tikinti materialları sənayesində 1,8 dəfə, yeyinti sənayevində 7,6 faiz, unüyütmə və yarma sənayesində 13,4 faiz artıb [5, s.455]. Respubli-

kada iqtisadi baza möhkəmləndikcə yeni müəssisələrin yaradılması imkanı genişlənilib, nəticədə 1997-2001-ci illər ərzində 829 yeni sənaye müəssisəsi açılıb və ilin sonunda bu rəqəm 5018-ə çatıb. 2001-ci ildə isə "Kaspian Fiş" (balıq və balıq məhsulları istehsalı), "Bakı Stil Kompani" (armatur istehsalı), "Boru-profil sənaye" (boru istehsalı) kimi yeni sənaye müəssisələri fəaliyyətə başlayıb. Ümumilikdə, 1998-2001-ci illərdə xarici və müştərək müəssisələrin sayı 38,8 faiz artıb [3, s.455]. Belə ki, 1997-ci ildə yanacaq və enerji sənayesinin 7,5 və 5,9% artması nəticəsində sənaye istehsalındakı artım 2,2 faizə bərabər olub [2, s.23].

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ilk addımını neft sahəsində sıçrayışla başlayıb. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənilməsi və neft hasilatının pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında ARDNŞ-lə "Amoko Kaspian Si Petroleum ltd", "Bi-Pi Eksploreyşn (Kaspian Si) ltd", "Den Norske Stats Olyeselekap a.s.", "LUKoyl" Səhmdar Cəmiyyəti, "Mak Dermott Azərbaycan ink", "Penzoyl Kaspian Korporayşn", "Remko Xəzər Enerji ltd", "Türkiyə Petpolleri a.o.", "Yunokal Xəzər ltd" şirkətləri arasında saziş imzalandı və bu barədə 14 sentyabr 1994-cü ildə Respublika Prezidenti Heydər Əliyev müvafiq qərar verdi [6]. 1997 ci ildə Azərbaycanda hasilat 9 mln. ton, 1998-ci ildə 11,3 mln. ton, 1999-cu ildə 13, 8 mln. ton, 2000 ci ildə isə 14,0 mln. ton olub [7].

Neftçıxarmaya və emalına görə yüksək səviyyədə dayanan Azərbaycanda yeni neft yataqlarının aşkar olunması və istismarı, əldə edilən neftin mükəmməl emal qurğularına malik "Azneftyağ" və "Bakı neft emalı" kimi müəssisələrdə çeşidlənməsi respublikamızı ixtisaslaşmış neft ölkəsi kimi tanıdıb. Respublikada, həmçinin, qaz, elektroenergetika, metallurgiya, kimya və neft kimya, maşınqayırma və metal emalı, meşə, ağac emalı və sellüloz-kağız sənayesi, tikinti materialları sənayesi, yüngül sənaye, yeyinti sənayesi və b. fəaliyyət göstərir.

Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir və Şirvan kimi iri sənaye şəhərlərinin istehsal sahələrində quraşdırılmış qurğu və avadanlıqlar, həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən yararsız vəziyyətdə olduğuna görə bu müəssisələrin zərərli tullantı və axıntıları biosferi çirkləndirir [8]. Sənayedə əmələ gələn bərk və maye tullantılarının tərkibində daim bu və ya digər zərərli maddələr olur ki, onların da bir çoxu canlı orqanizmlərə toksiki tə-

sir göstərir. Məsələn, metallurgiya sənayesi tullantılarında əlvan və ağır metal duzları, maşınqayırma sənayesi tullantılarında sianidlər, arsen birləşmələri, berillium, plasmas və süni ipək istehsalında benzol, fenol, kağız-sellüloz istehsalında metanol, skipidar, fenol, qazanxana qalıqları, toxuculuq, gön-dəri müəssisələrində, sintetik fəal maddələrin istehsalında alkil-sulfat, sulfanol, bəzi yuyucu-dezinfeksiyaedici maddələr əmələ gəlir ki, bunlar da atmosfərə atılır, yaxud su hövzələrinə axıdılır.

Xəzər dənizində neft hasilatının artması və nəqli ərazidə suyun çirklənməsinə səbəb olur. Nəticədə tullantıların hesabına suda toksiki maddələrin qatılığı artır və burada yaşayan balıqların orqanizmində bəzi funksional dəyişikliklər əmələ gəlir [9]. Bir ton nefin suya qarışması 2,6 km² sahədə suyun səthini örtən xüsusi təbəqə yaradır, nəticədə işıq seli, fotosintez və suyun oksigenlə təchizatı zəiflədiyinə görə canlılar məhv olur [10, s.256]. İstehsal prosesində işlədilən suyun çirklənərək Xəzər gölünə və çaylara axıdılması da mövcud problemlərdən biridir. Sumqayıt şəhərində sutəmizləyici qurğular müxtəlif səbəblərdən tam gücü ilə fəaliyyət göstərmir. Ona görə də təmizlənməmiş və Xəzərə atılmış çirkli suların gündəlik həcmi təxminən 180 min kubmetrdir. Bundan əlavə, təqribən gündə 1 mln. kubmetr sənaye çirkabları təmizlənmədən dənizə axıdılır. Bunlarda çirklilik dərəcəsi normadan yuxarıdır. Hər il Xəzərə 40-45 kubkilometr çirkab daxil olur. Bunun 60 faizi Volqa çayının payına düşür [11, s.48]. Bütün bunlar Xəzərin faunasına ciddi təsir göstərir. Neftin qatılığı 2-3 mq/l olan çirklənmiş sahələrdən (nərə, qızılbalıq, siyənək, şamayı, kütüm) balıqlar qaçır. Son 25 ildə dənizin mutagen və kumlyativ xarakterli toksiki maddələrlə çirklənməsi burada yaşayan orqanizmlərin genetik kodunun dəyişilməsinə səbəb olub. Xəzər gölünün xroniki çirklənməsi onun bioloji məsuldarlığının azalmasına, balıqlarda və onurğasız heyvanlarda konserogen mənşəli xəstəliklərin yayılmasına gətirib çıxarır [12, s.208].

Sənaye müəssisələrinin istehsalı prosesində suya tələbat daha çox olur. Avadanlıqların soyudulmasına 49%, qaz və havanın təmizlənməsinə 26%, metalların emalına və hazırlanmasına 12% su sərf edilir [13, s.219]. Əmələ gələn çirkləndirici maddələr suda və qurudakı bitkilərdə toplanır, göl və ya dənizin dibinə çökür, tədricən çayın yatağına yığılır. Neft mədənlərindən hər on ton neftin çıxarılması ilə bərabər 9-10 kubmetr su

çıxır, yerin dərin laylarına vurulan su yeraltı suları çirkləndirir [14, s.142]. Torpağın üstündəki tullantıların tərkibində olan toksiki maddələr qar və yağış suları ilə yuyularaq yeraltı sulara qarışır. Bu, ən çox sənaye və məişət tullantılarının yığıldığı ümumi zibilxanalarda baş verir. Belə çirklənmələr, həm də neftçixarma prosesində özünü göstərir. Lay sularının təkrar quyuya vurulması və neftin səthə qalxması zamanı əmələ gələn çirkab asanlıqla qurunt sulara qarışır. Belə suların fiziki-kimyəvi xassəsi dəyişir və içməyə yaramır.

Göründüyü kimi fəaliyyət göstərən müəssisələrin çoxunda çirkli sular təmizlənmədən kanalizasiya şəbəkəsinə daxil olur. Bakı kimi nəhəng sənaye şəhərində çoxpilləli kanalizasiya şəbəkəsi olmasına baxmayaraq, çirkli sular istehsalatdan birbaşa kanalizasiya sisteminə axıdılır. Buna səbəb müəssisələrin çoxunda sutəmizləyici qurğuların olmamasıdır.

Çirkləndiricilərin bəziləri, o cümlədən ağır metallar və davamlı üzvü birləşmələr torpaq və ərzaqda toplanır. Bəzi neft-kimya prosesləri nəticəsində fəvqəladə zəhərli birləşmələr olan dioksinlər və dibenzofurinlərin əmələ gəlməsi və törətdikləri fəsadlar buna misaldır. Sikəst doğulma, xərcəng, əsəb pozğunluğu kimi sağalmayan xəstəliklər əmələ gətirən dioksinlərin mənbəyi də neft-kimya müəssisələridir. Xlorlu və bromlu maddələrin istehsalı və işlənməsi, sellüloz, kağız və metallurgiya sənayesi, etilləşdirilmiş benzinin, sənaye və məişət tullantılarının yandırılması, partlayış və yanğınlar, digər antropogen təsirlər nəticəsində əmələ gələn dioksinlər ətraf mühitdə geniş yayılıb. Çox güclü immundağıdıcı olduğu üçün "kimyəvi spid" adını alıb. Bu maddə canlı orqanizmdə onillər boyu toplanaraq genetik dəyişikliklərə səbəb olur [15]. Dioksin təhlükəsi ilə üzləşməmək üçün onu törədən maddələrdən imtina etmək, istehsalın istiqamətini dəyişmək fayda verə bilər.

Ölkənin müxtəlif istehsal müəssisələrindən ətraf mühitə atılan tullantılar arasında toksiki tullantılar da vardır. Müəssisələrdən çıxan toksiki tullantılar təbiətə əsasən bərk tullantılar şəklində daxil olur. 1995-ci ildə isə yaranmış 27,0 min ton toksiki tullantının 25,4 min tonu [1, s.267], 2001-ci ildə isə istehsal prosesi zamanı əmələ gəlmiş 16,4 min ton toksiki tullantının 0,4 min tonu müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilib [16, s.80]. 2005-ci ildə müəssisə və təşkilatlarda əmələ gəlmiş 12,8 min ton təhlükəli tullantıların 0,04 min ton zərərsizləşdirilib. Bu tullantıların 95 faizi

ARDNŞ-nin, qalanı isə “Azərkimya” Dövlət Şirkətinin, “Azərbkimya-maş” Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətinin müəssisələrində, həmçinin özəl təşkilatlarda cəmləşib. İstehsalat və məişət tullantılarının basdırılması üçün ARDNŞ-nin “Axtarma” poliqonu, KTN-nin pestisid poliqonu, “BP” şirkətinin “Sərəncə” poliqonu və civə tərkibli tullantıların basdırılması üçün Sumqayıt şəhəri yaxınlığında poliqon yaradılıb [17, s.78].

Neft tullantılarının tərkibində xeyli miqdarda toksiki maddələr təbii fon səviyyəsindən 30-120 dəfə çox olduğu üçün neftlə çirklənmiş torpaqlarda ot bitmir [18]. Torpaqların degradasiyasında ən kəskin vəziyyət Abşeron yarımadasındadır. Yüz ildən çox müddət ərzində ekoloji amillər nəzərə alınmadan neft hasilatı nəticəsində xeyli torpaq sahəsi neftlə çirklənib. Respublikada 30 min hektardan çox korlanmış torpaq sahəsi mövcuddur ki, onların da 7-8 min hektarı neftlə çirklənmiş torpaqlardır. Torpağın çirklənməsində sənaye və məişət tullantıları ciddi yer tutur. Burada Gəncə Gil-Torpaq Zavodunun, Daşkəsən Filizsaflaşdırma Kombinatının, Sumqayıt Boru-Yayma Zavodunun, eləcə də bir sıra Tikinti Materialları Sənayesi müəssisələrinin rolu daha çoxdur [17, s.79].

Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq iqtisadi dirçəlişəqədərki dövrdə atmosferin çirklənməsi istehsalın səviyyəsinə uyğun olaraq xeyli azalıb. Məsələn, stasionar mənbələrdən atmosfərə atılan çirkləndirici maddələrin azaldılması meyli ötən illərdən bəri saxlanaraq 2000-ci ildə 515 min ton olub [1, s.258]. Lakin, 2001-ci ildə müvafiq rəqəmlər istehsalın artan səviyyəsinə əsasən xeyli dəyişmiş və beləliklə, stasionar mənbələrdən ölkənin atmosferinə 577 min ton zərərli maddə atılmışdır [5, s.338]. Hər il atmosfer havasının çirklənməsi nəticəsində onun tərkibindəki karbon oksidi, kükürd və azot birləşməsi, karbohidrogen və sənaye tozlarının qatılığı artır. İl ərzində atmosfərə 200 mln. ton karbon oksidi, 20 mlrd. tondan artıq karbon dioksidi, 150 mln. ton kükürd dioksidi, 53 mln. ton azot oksidi, 250 mln. tondan çox toz, 120 mln. ton kül, 50 mln. tondan artıq müxtəlif karbohidrogenlər atılır [19, s.127]. Keçid dövrünü yaşayan bir sıra ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ətraf mühiti əhəmiyyətli dərəcədə çirkləndirən texnikalardan istifadə edilir. Bunu ümumdaxili məhsulla (ÜDM) müqayisədə havaya buraxılan tullantıların həcmi qiymətləndirməklə təyin etmək mümkündür. Məsələn, 1995-ci ildə ölkədə havaya buraxılan karbon oksidlərinin həcmi ÜDM-lə müqayisədə Avropa Birliyində olduğundan altı dəfə yüksək olub [2, s.37].

Müasir dövrün global ekoloji probleminə çevrilmiş ozon təbəqəsinin antropogen təsirlərlə ardıcıl dağıdılması nəticəsində Yer kürəsinə ultra-bənövşəyi şüalar daha çox daxil olur. Bu isə canlı orqanizmlərə öldürücü təsir göstərir. BMT-nin məlumatına görə, ozon qatının 1 faiz dağılması 100 minə yaxın insanda katarakta, 10 min insanda isə dəri xərçənginə gətirib çıxarır. [20, s.37]. Ozon təbəqəsində ozondağıdıcı maddələrin (ODM) təsirindən dəşiklər əmələ gəlir ki, bu da zərərli günəş şüalarının biosferə asanlıqla daxil olmasına səbəb olur. Respublikamızda bu sahədə mövcud problemi aradan qaldırmaq üçün Qlobal Ekologiya Fondu 7 milyon ABŞ dolları miqdarında vəsait ayırıb. Azərbaycan Cənubi Qafqazda ODM istifadə edən ən böyük ölkədir. ODM və halonların istifadəsini tədricən 2001-ci ilə qədər dayandırmaq məqsədilə Qlobal Ekologiya Fondunun ayırdığı vəsait layihə şəklində “Çinar” İB-nin Sumqayıt Kompresor Zavodunun ozondağıdıcısı olmayan maddələrlə işləmək üçün yeni-dən qurulmasına, yanğınsöndürmədə və məişət soyuducularında istifadə olunan ODM-lərin dəyişdirilməsinə və digər məsələlərə sərf olunub [21]. Ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə kapital qoyuluşu səmərəli nəticə verib. Belə ki, stasionar mənbələrdən atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələrin miqdarı 2005-ci illə (557,9 min ton) müqayisədə 2009-cu ildə (300 min ton) daha az əmələ gəlib. Bu, atmosferin mühafizəsinə yönəldilmiş vəsaitin artırılması ilə bağlıdır. Belə ki, 2005-ci ildə atmosferin mühafizəsinə 1503,9 min manat vəsait qoyulmuşdursa, 2009-cu ildə bu rəqəm 2113,2 min manat olub [22, 372-374].

Qeyd etmək lazımdır ki, 2005-ci ildən başlayaraq sürətlə inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya ölkələri arasında ilk yerlərdən birini tutub. Belə ki, 2005-ci ildə 26 faiz, 2006-cı ildə 35 faiz, 2007-ci ildə 25 faiz, dünyada yaşanan iqtisadi böhrana rəğmən 2008-ci ildə 11 faiz, 2009-cu ildə 9,3 faiz, 2010-cu ildə isə 5 faiz artım olub [23]. Artımlar atmosfərə atılan tullantılarda da özünü göstərib. Sənaye sahələrindən ayrılan çirkləndirici maddələrin miqdarına görə birinci yeri metallurgiya sənayesi (34%), sonrakı yerləri energetika (27%) və qaz sənayesi (7%) tutur [24]. Qara metallurgiya sənayesi ümumi çirklənmənin 15-20 faizini təşkil edir. Maşınqayırma müəssisələrindən ayrılan tullantıların 75 faizi mexaniki qarışıqlar, 20 faizi yağlar və neft məhsulları, 5 faizi isə kimyəvi çirkləndi-

ricilərdir [25, s.21]. Bu müəssisələrin çoxunda qaz-toztutucu qurğuların normal işləməməsi, ekoloji hesabatların düzgün aparılmaması, hesabatdan yayınma halları, ekoloji sənədlərin (ekoloji pasport, yol verilə bilən tullantı həddi) vaxtaşırı təzələnməməsi istehsal sahələrində vəziyyətin yaxşı olmadığını göstərir [26].

Sumqayıt şəhərində ətraf mühit üçün əsas problem civə üsulundan istifadə etməklə, xlor-alkalinin istehsalıdır. İstehsal prosesində ayrılan civə atmosfərə atılır, müəyyən hissə çirkaba, qalanı isə zavodun bərk tullantılarına qarışır. Mövcud istehsalın saxlanması civə tərkibli tullantıların miqdarını ildə 6-7 min tona çatdırıb. Bu, yeraltı suların çirklənməsinə və beləliklə, Xəzərə sızmaq təhlükəsinə səbəb olur. Burada toplanan 200 min ton civə şlamı ətraf mühit və orqanizmin sağlamlığı üçün ciddi təhlükə mənbəyidir [27, s.21]. Civə güclü zəhər olub, sinir sistemini iflic edir. Təbiətdə metal civə, bakteriyaların təsiri ilə tezliklə orqanik civəyə çevrilir. Bu isə, zəncirvari qidalanma prosesində yüksək qatılıqda toplanmaq qabiliyyətinə malikdir. Ona görə də balıqların hüceyrələrində tez-tez rast gəlinir. Ərazidə ovlanan nəre və digər balıq növlərinin civə ilə zəhərlənmə ehtimalı çoxdur və belə balıqlardan qida kimi istifadə həyat üçün təhlükəlidir. Bu, həm də qara kürü istehsalında təhlükəlilik baxımından problem yarada bilər.

Ətraf mühitə neqativ təsir edən mənbələrdən biri də energetika sənayesidir. Bu, "Azərenerji" Səhmdar Cəmiyyətinə daxil olan 7 İES və 6 SES-dən ibarətdir. Respublikanın ən böyük elektrik stansiyası olan Mingəçevirdəki Yeni Azərbaycan DRES-in atmosfərə atdığı kükürd qazı, azot oksidi və sülb hissəciklərinin miqdarı müvafiq olaraq 60 min, 20 min və 2 min ton/il təşkil edir. Sülb hissəciklərinin yerüstü səviyyəsinin ümumi miqdarı qatılığın son həddindən (QSH) çoxdur. Şirvan DRES-dən ayrılan kükürd qazının miqdarı QSH-dən 4,8 dəfə artıqdır [27, s.23]. İES-lərdən yanacağın yanması zamanı alınan istilik enerjisinin 50-55 faizi ətraf mühitə daxil olur və beləliklə, mühitdə istilik çirklənməsi yaradır [30, s.34]. Son illər antropogen faktorların neqativ təsiri nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsi istiləşməyə səbəb olub. Sənaye müəssisələrindən, eləcə də digər çirkləndirici mənbələrdən atmosfərə daxil olan texnogen qazların və karbon dioksidin normadan çox artması «parnik effekti»nin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Ətraf mühitə radiasiya çirklənməsinin təsiri ekoloji faktorlar arasında ən güclüsüdür. Məsələn, 1986-cı ildə Çernobıl AES-in 4-cü enerji blokunda baş verən qəza 31 nəfərin ölümünə, 134 nəfərin isə ağır şüa xəstəliyinə tutulmasına səbəb olub. Qəza zolağına yaxın ölkələrin (Belarusiya, Ukrayna və Rusiya) xeyli əraziləri uzun müddət insanların yaşaması üçün tamamilə yarasız hala düşüb [28]. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhəri ərazisində şüalanma səviyyəsi 120-3000 mkr/saat olan radionuklidlə çirklənmiş sahələr mövcuddur. Bakı Yod Zavodunun istehsal sahələrində isə təqribən 45-50 min ton radioaktiv izotoplarla doymuş aktivləşdirilmiş kömür yığılıb qalmışdır. Respublika ərazisində radioaktiv filiz mədənləri, nüvə silahı və onların sınağı üçün poliqonlar, AES-lər olmasa da, neftçixarma və neft-kimya müəssisələrinin fəaliyyəti nəticəsində təqribən 150 mln. kubmetr torpağın radioaktiv tullantılarla çirklənməsi elə həddə çatmışdır ki, onların dezaktivasiya edilməsinə və basdırılmasına ehtiyac yaranmışdır [17, s.78]. Abşeron yarımadasının ərazisində neft-qaz hasilatı və müxtəlif geoloji kəşfiyyat işləri ilə əlaqədar ətraf mühitin radioaktiv maddələrlə çirklənməsi nəticəsində ərazidə şüalanma dozasının artması və onun canlı orqanizmlərdə əmələ gətirdiyi müxtəlif patologiyalar müəyyən edilib [29]. Elektromaqnit sahəsi sinir, endokrin, ürək-damar sistemi, qanın morfoloji tərkibi, maddələr mübadiləsi və reproduktiv funksiyalara mənfi təsir göstərir. Qəbələ RLS-nin yaratdığı elektromaqnit şüaları bu baxımdan, səciyyəvidir. RLS-nin sahə gərginliyi elektromaqnit şüaları üçün qəbul edilmiş gərginlik normativindən yüksəkdir. Ona görə də radiasiya mənbəyi kimi qiymətləndirilir və mütəxissislər tərəfindən ətraf mühit üçün olduqca təhlükəli hesab olunur. Radiasiyanın təsirindən ərazidə bitki və heyvanların məhsuldarlığı aşağı düşür, insanlarda nəsilvermə qabiliyyəti zəifləyir, ümumən canlılarda patoloji dəyişikliklər baş verir [30, s.31-32]. Ona görə də yaşayış məntəqələri güclü elektrostansiyalar və elektrik xətlərindən, elektroçirklənmə mənbələrindən uzaqda salınmalıdır. Yüksək gərginlikli elektrik ötürücü xətlərinin yaxınlığında bağ sahələri, turist düşərgələri salmaq olmaz.

Sənayenin yaratdığı səs-küylər də ətraf mühitə mənfi təsir edir. Belə ki, həddindən artıq səs sinir sistemini qıcıqlandırır, insanın əhvalını pisləşdirir, eşitməni ağırlaşdırır. Güclü səslər orqanizmin müdafiə qabiliyyətini

aşağı salır. Transformator yarımstansiyalarında 10 dba, su nasoslarında və qazanxanalarda 15 dba, avtoservislərdə, poliqrafiya və tikiş fabriklərində isə yol verilən normadan 10-25 dba çoxdur. Tikinti-təmir və rekonstruksiya işlərində səs-küy normadan 2 dba artıqdır. Öyrənmişlər ki, paytaxt əhalisinin 70%, Gəncə, Sumqayıt, Əli Bayramlı və Mingəçevir şəhərlərinin isə 30-50%-i səslərin səviyyəsinin yüksək olduğu zonalarda yaşayır [30, s.30-31].

Nəticə: Sənayenin inkişafı iqtisadi problemlərin aradan qaldırılmasında həlledici əhəmiyyət daşıdığı kimi, ətraf mühitə çirklənməsində də mühüm rol oynayır. İstehsalat müəssisələrindən ətraf mühitə atılan üzvü və qeyri-üzvü çirkləndirici maddələr biosferə daxil olaraq canlı orqanizmlərə neqativ təsir göstərir. Atmosferə buraxılan tullantı məhsulları, o cümlədən karbon oksidləri, karbohidrogen birləşmələri, digər zərərli maddələr canlılar arasında müxtəlif mənşəli xəstəliklər törətməklə bərabər, “istixana effekti”nin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Problemin aradan qaldırılması və ya azaldılması məqsədilə aşağıdakıları tövsiyə edirik:

1. İstehsal sahələrində texnoloji avadanlıqların yeniləşdirilməsi
2. Aztullantılı və ya tullantısız texnologiyadan istifadə edilməsi;
3. Tullantı məhsullarının təkrar istehsalə cəlb olunması;
4. Sənaye müəssisələrinin yaşayış məntəqələrindən kənarda yerləşdirilməsi

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Müstəqil Azərbaycan -10 il (statistik göstərici). Bakı: Səda, 2001, 876 s.
2. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1999. BMT-nin İnkişaf Proqramı. Bakı: QAPP-Poliqraf, 1999, 72s.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2001. Bakı: Səda, 2001, 698 s.
4. Müstəqil Azərbaycan -20 (statistik göstərici). Bakı: Səda, 2011, 640 s.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2002. Bakı: Səda, 2002, 768 s
6. Əsrin müqaviləsi / Burax.məs. Mehdiyev R., Bakı: Azərənşr, 1996, 110 s.
7. Kərimli X. Azərbaycanın neft sənayesi: Dünənımız, bu günümüz və sabaha olan ümidlərimiz / Neft-qaz hasilatı və Azərbaycanın davamlı inkişafı (Gənc alim və tələbələrin tədqiqat işləri). Bakı: 2001, s. 84-89
8. Salmanov M.Ə. Tətbiqi ekologiyanın əsasları. Bakı: Bayatı, 1993, 190 s.
9. Allahverdiyev B.N., Qurbanova G.A. Xam neftin müxtəlif qatılıqlarda balıqların müxtəlif toxumalarında perəkisli oksidləşmə məhsullarının öyrənilməsi.”Tətbiqi biologi-

- ynin problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Univiresiteti, 2008, s.36
10. Əsgərov Ə. A., Əliyev F.Q., Hüseynov E.M., Əliyev S.T. Müasir ekologiya. I hissə. Dərslik. Bakı: 2007, 416 s.
 11. Зонн И.С. Экологические проблемы Каспия // “Экология и жизнь”, 2002, № 6, с. 48-50.
 12. Касумов А.Г. Экология Каспийского озера. Баку: Азербайджан, 1994, 240 с.
 13. Дикан В.Л., Дёйнека А.Г., Поздняков Л.А., Михайлов И.О. Основы экологии и природопользования. Харьков: Оланта, 2002, 384 с.
 14. Nəbiyev N. İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühit. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 696 s.
 15. Salahov M.S., Əfəndiyev A.A., İslamzadə A.İ. Azərbaycan və ümumbəşəri ekoloji dioksin problemi / “XXI-əsrin astanasında Azərbaycanda Dövlət quruculuğu problemləri” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 1997, s. 247-249
 16. “Ətraf mühit”. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistik Komitəsi. Bakı: Səda, 2002, 110 s.
 17. Azərbaycanın Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan: Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007, 882 s
 18. Vəliyev A.N. İstehsal vasitəsi kimi torpaqdan istifadənin ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi / Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Görkəmli alim və ictimai xdim, akademik Həsən Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Akademik Həsən Əliyev və Azərbaycanda ekologiya elmi” mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2007, s. 50-52
 19. Стадницкий Г. В., Родионов А. И. Экология. М.: Высшая школа, 1988, 272 с.
 20. Хоржая Т.А. Оценка экологической опасности (обеспечение безопасности методы оценки риска (мониторинг). М., 2003, 208 с.
 21. Axundzadə F.M. Ozondağıcı madələrin istifadəsinin azaldılması və çıxarılması üzrə milli proqram / Azərbaycanda Ozan problemi üzrə ictimai fikrin formalaşmasına dair seminarın məruzələrinin tezisləri. Bakı: Elnur-1, 1999, s.10-13
 22. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2011. Bakı: Səda, 2011, 848 s.
 23. Huseyn R. Azerbaijan”da Petrole Dayalı Ekonomiden Çok Sektörlü Ekonomiye Geçişin Gerekliliği ve Tarım // Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. Güz 2011, Sayı 59, s. 147-164
 24. Məmmədov N., Həsənov Q., Əliyev A. Orxus konvensiyası və ətraf mühit üzrə Azərbaycanın milli qanunvericilik aktlarında ictimaiyyətin rolu (Qısa iymal). Bakı: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2003, 22 s.
 25. Быстраков Ю. И., Колосов А. В. Экономика и экология. М.: Агропромиздат, 1988, 204 с.
 26. Dirili (Mahmudov) Y. Ekoloji problemi doğuran səbəblər və onun aradan qaldırılması yolları / «Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət» Elmi məqalələr məcmuəsi. 26-cı buraxılış.

- Bakı: Elm, 2000, s.172-181
27. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli fəaliyyət planı. Dövlət Ekologiya və Təbiiatdan İstifadəyə Nəzarət Komitəsi. Bakı: Press-Alyans, 1998, 68 s.
 28. Hacızadə E.M., Hüseynov F.N. Nüvə energetikası: ekoloji-iqtisadi dəyərləndirmələr və inkişaf perspektivləri // “Azərbaycanın vergi jurnalı”, 2012, № 3, s.105-128
 29. Mahmudova Ü.T., Fridunbəyov İ.Y., Xəlilov R.İ., Nağıyev C.Ə. Radioaktiv çirklənmənin insan orqanizinə təsiri”Biologiyinin müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları (25-26 aprel). Bakı: Bakı Univiresiteti, 2008, s. 293-294
 30. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin və təbiəti mühafizə fəaliyyəyinin vəziyyətinə dair dövlət məruzəsi: Bakı, Ergün, 1993, 180 s.

Jabi Bahramov
Yusif Mahmudov

**DEVELOPMENT OF NEW INDUSTRIES OF THE MODERN PERIOD
AZERBAJDZHANSKOYRESPUBLIKI AND EMERGING ENVIRONMENTAL
PROBLEMS (1991 - 2011)**

SUMMARY

As a result of disintegration of the USSR in the 1991st year the system of existing economic relations began to collapse. After acquisition of the state independence by Azerbaijan appeared need of creation of the new economic system, playing important basic role for establishment of the legal democratic state. As a result of the relevant activities lag and stagnation cases are prevented. Almost in all areas of the industry serious motions were reached. The new enterprises were created. Industry development, along with economic revival, caused serious environmental problems. In this regard, in article influence of relations of production on environment is in detail investigated. As a result of researches it was established that growth of number of the enterprises and respectively increase of outputs is shown and on growth of emissions in environment. Using, along with literary materials, statistical sources in article authors put forward suggestions for improvement of an existing ecological situation.

Джаби Бахрамов
Юсиф Махмудов

**РАЗВИТИЕ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКЕ НОВЫХ ОТРАСЛЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И
ВОЗНИКАЮЩИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ (1991 - 2011)**

РЕЗЮМЕ

В результате распада СССР в 1991-м году стала разрушаться система ранее существующих экономических связей. После приобретения Азербайджаном своей государственной независимости возникла необходимость в создании новой экономической системы, играющую важную базовую роль для становления демократического государства. В результате соответствующих мероприятий был преодолен процесс застоя в развитии экономики. Почти во всех областях промышленности были достигнуты серьезные подвижки. Были созданы новые предприятия. Развитие промышленности, наряду с экономическим подъемом, вызвало серьезные экологические проблемы. В связи с этим в статье подробно исследуется влияние производственных отношений на окружающую среду. В результате исследований было установлено, что рост количества предприятий и соответственно повышение объемов производства проявляется и на росте выбросов в окружающую среду. Используя в статье, наряду с научной литературой, статистические источники, её авторы выдвигают предложения по улучшению существующей экологической ситуации.

İRƏVAN XANLIĞININ OSMANLI İMPERİYASI İLƏ ƏLAQƏLƏRİ TARIXININ OSMANLI MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ARAŞDIRILMASI

Şöhrət MUSTAFAYEV⁸

Mənbələrin araşdırılması və həmin mənbələrə obyektiv münasibət tarix elminin ən ümdə vəzifələrindəndir. Tarix elmində söylənilən hər hansı bir fikir tarixi mənbələrdəki faktlarla ziddiyyət təşkil etməməlidir. Tarixi faktların üzə çıxarılmaması çox da qəbahət deyil, lakin tarixi mənbələrin qərəzli olaraq “gizlədilməsi” və ya onların təhrifi tarix elmində xətalara səbəb ola bilər.

Osmanlı mənbələri üzrə İrəvan xanlığının Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrini araşdırarkən qarşıya qoyduğumuz məqsədin əsas amalı da elə budur: Osmanlı mənbələrinin araşdırılması zamanı İrəvan xanlığının Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrini heç bir təhrifə yol vermədən elmi ictimaiyyətə çatdırmaq.

Araşdırmaq istədiyimiz məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan **sovet tarixşünaslığında** demək olar ki, obyektiv elmi nəticə yoxdur. İrəvan xanlığının qonşu dövlətlərlə münasibətləri nə sovet dövrü Azərbaycan tarixşünaslığı və mənbəşünaslığında, nə də müasir Azərbaycan milli tarixşünaslığında ayrıca tədqiqata cəlb olunmamışdır. İrəvan xanlığının Osmanlı imperiyası ilə əlaqələri tarixinin tədrisi Azərbaycan sovet tarixşünaslığında qadağan olunmuşdu. Çünki, sovet hakimiyyəti illərində bu ərazidə Ermənistan SSR mövcud idi və nəşr olunmuş “elmi” ədəbiyyatda bu torpaqlar qəsdən ermənilərə məxsus ərazi kimi təqdim olunurdu.

Sovet dövründə Azərbaycan - Osmanlı münasibətlərinin araşdırılması üzərinə yasaqların qoyulması, Osmanlı mənbələrinin Azərbaycan alimləri üçün əlçatmaz olması ilə əlaqədar olaraq uzun müddət araşdırmaq istədiyimiz problem öz həllini tapmamışdır.

Həmin problemlə əlaqədar olaraq tarixşünaslığımızda olan boşluğu aradan qaldırmaq üçün Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlığı Osmanlı arxivində saxlanılan sənədlər çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrinin araşdırılması zamanı TC BOA – nın sənədlərindən faydalanaraq Azərbaycan alimləri kifayət qədər elmi nəticələr əldə etmişlər [17; 18; 20]. Lakin İrəvan xanlığının Osmanlı imperiyası ilə əlaqələri tarixi BOA – nın sənədləri üzrə ayrıca tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin II yarısında çar Rusiya ilə aparıldığı müharibələrdə məğlub olan Osmanlı imperiyası Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasətini, o cümlədən onun Azərbaycan xanlıqları ilə münasibətlərini diplomatik yolla həll etməyə çalışırdı. Azərbaycanla həmsərhəd olan əyalətlərin hakimləri mütəmadi olaraq Osmanlı sarayından Azərbaycan xanlıqları arasında baş verən hadisələri, xanlıqların Rusiya Rusiya imperiyası ilə olan əlaqələrini daim diqqətdə saxlamaq haqqında tapşırıqlar alırdılar.

Çar Rusiyası, Qacarlar İranı, Osmanlı Türkiyəsi və onlara qoşulmuş Kartli- Kaxetiya çarlığı Azərbaycan ərazisini bölüşdürməyə başladıkları bir vaxtda Azərbaycan xanları bir- biri ilə ara müharibələri aparırdılar. Arxiv sənədləri fikri söyləməyə əsas verir. N. Mustafayeva “Cənubi Azərbaycan xanlıqları” əsərində yazır: “ İrəvanda yenə də qarışıqlıqdır, bir- birini öldürürlər və digər igtışaşlar... Azərbaycan xanları arasında qarışıqlıq var. Azərbaycan feodalları bir- birlərinə ziyan vurmaqda davam edirlər. Kiçik bir mənfəət belə biri ilə ittifaqı pozub digəri ilə birləşmək, üçüncünü darmadagın etmək üçün getməyə məcbur edir” [19, 55].

Rusiyanın hakim dairələri ehtiyat edirdilər ki, Azərbaycan xanları arasındakı narazılıqdan Osmanlı Türkiyəsi istifadə edə bilər. Bununla əlaqədar II Yekaterina hökuməti Qafqazdakı Rusiya komandanlığına tapşırırdı ki, “...o yerlərə yaxın olduğu üçün Azərbaycan xanlarına, o cümlədən Hüseyn xan İrəvanlıya, Nəcəfqulu xan Təbrizliyə...və s. aralarındakı əmin- amanlığı bərpa etməyi, sakit yaşamayı, təlqin etsinlər.. Ümid edirik ki, Azərbaycan xanları bu həqiqəti başa düşdükdə insanlıq və xeyirləri naminə qan tökən ara müharibələrini dayandıracaqlar” [19, 55].

1768 – 1774 – cü illərdə baş verən Rusiya – Türkiyə müharibəsi dövründə hər iki dövlət Azərbaycan xanlıqlarını öz tərəfinə çəkmək niyyətini güdürdü. Azərbaycan xanlıqları isə öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq üçün hər iki dövlət arasında manevr etməyə çalışırdılar. Həmin dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə əlaqələrinin genişlənməsi

çar Rusiyasının hakim dairələrini çox narahat edirdi. Ona görə də Rusiya bir tərəfdən sərhəd bölgələrdə öz qoşunlarını yerləşdirirdi. Digər tərəfdən isə Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibədə Azərbaycan xanlıqlarının bitərəf qalmasına çalışırdı. 1770 – ci ildə çar Rusiyasının Xarici işlər Kollegiyası Konsullarının göndərdiyi məktublarda çar Rusiyası diplomatiyası Azərbaycan xanlıqlarını inanadarmığa çalışırdı ki, onların ərazi bütövlüyünə toxunulmayacaq. Sərhəd bölgələrdə rus qoşunlarının yerləşdirilməsi Osmanlı dövlətini narahat etdiyi kimi İrəvan xanlığının da vəziyyətini xeyli çətinləşdirmişdi. Həmin təhlükə qarşısında qalan İrəvan xanı Hüseynəli xanın Xoy xanı Əhməd xan ilə birlikdə Trabzon valisi Hacı Əli paşaya müraciəti olmuşdur.

Osmanlı dövləti hər hansı bir təhlükə baş verəcəyi təqdirdə Azərbaycan xanlıqlarını rəsmi şəkildə himayəyə götürmək iqtidarında deyildi . Bu Osmanlı sarayı ilə çar Rusiyası arasında gərginliyin artmasına gətirib çıxara bilərdi. Məlumdur ki, Rusiya 1774 - cü ildə Osmanlı dövləti ilə Kiçik – Qaynarca sülhünü imzalamışdır. Çar Rusiyası isə həmin müqaviləni pozub 1783- cü ildə Krımı işgal etmişdi. Nəticədə həmin münaqişə iki ölkə arasında hərbi toqquşma vəziyyətinə gətirib çıxarmışdı. Rusiyaya qarşı müharibə baş verəcəyi təqdirdə Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqlarından Rusiyaya qarşı müharibədə istifadə etmək niyyətində idi [18,45]. Lakin Azərbaycan xanlıqları arasında baş verən daxili çəkişmələrə görə Osmanlı dövləti xanların dəstəyinə etibar edə bilmirdi. Osmanlı sarayına tez-tez Ərzurum və Çıldır valilərindən, Qars mühafizi və Bəyazid mütəsərrifindən xanlar arasındakı münasibətlərdən bəhs edən məktublar çatdırılırdı.

İrəvan xanlığının ayrı- ayrı dövrlərdə Osmanlı sarayına göndərdiyi çoxsaylı məktublar bir daha xanlığın Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrinin olduğunu təsdiq edir.

İrəvan xanlığının xarici siyasətində qonşu dövlətlərlə münasibətlərdə öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq istəyi ən vacib şərt idi. Osmanlı dövləti isə özünün cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün nəinki İrəvan xanlığının, bütünlükdə Azərbaycan xanlığının çar Rusiyası və Qacarlar İran tərəfindən işgal olunmasına göz yuma bilməzdi.

Kiçik - Qaynarca sülh müqaviləsi çar Rusiyasını Qara dənizin sahibinə çevirdi və Cənubi Qafqazda yeni torpaqların onun tərəfindən işgal edil-

məsinə imkan yaratdı. Bu işdə çar Rusiyasının ən yaxın müttəfiqi Kartli – Kaxetiya çarlığı oldu.

Osmanlı sarayına göndərilən məktubların birində verilən məlumata görə Kartli – Kaxetiya çarı II İrakli gürcü və ruslardan ibarət olan qoşunlar ilə İrəvan xanlığı üzərinə hücum edirərək əhalini özünə tabe edir. Bir çox hallarda Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqları arasında baş verən hadisələri öyrənmək üçün Azərbaycana casuslar da göndərirdi. Həmin casuslardan birinin Çıldır valisinə göndərdiyi məktubda Qarabag və İrəvan xanlıqları arasında olan düşmənçilik haqqında məlumat verilmişdir. Belə bir vəziyyətin yaranması Osmanlı dövlətini narahat etdiyi üçün Bəyazid sancagının mütəsərrifi İsak paşa onları birliyə çağırır [18,45].

Təsədüfi deyil ki, I Rusiya – Qacarlar İran müharibəsi zamanı İrəvan xanlığının mövqeyi, onun çar Rusiyası və Qacarlar İran ilə münasibətləri Osmanlı sarayı tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanılırdı [4].

I Rusiya – Qacarlar İran müharibəsi ərəfəsində, yəni 1800- cü ildə şahzadə Abbas Mirzənin keçmiş Xoy xanı Cəfərqulu xanın təhriki ilə İrəvan xanlığı üzərinə yürüşü haqqında Osmanlı sarayına məlumat çatdırılırdı [8].

Osmanlı sənədlərinin birində İrəvan xanı Məhəmməd xan ilə Abbas Mirzənin İrəvan xanlığına hücum edən Rusiyaya qarşı apardığı mübarizə haqqında məlumat verilir. Osmanlı sarayına göndərilən həmin rəsmi məlumatda çar Rusiyası qoşunlarının məğlub olaraq geri çəkilməsi öz əksini tapmışdır [6]. Lakin Osmanlı dövlətinə göndərilən məlumatlar rəsmi xarakter daşıyırdı. Bununla belə bəzən çatdırılan məlumatlarda təzadların olması faktı ilə rastlaşmalı oluruq. Belə ki, göndərilən məlumatların birində Qacarların nümayəndəsi Abbas Mirzənin 1804 – cü ildə İrəvan üzərinə yürüşü zamanı İrəvan xanının ona qarşı mübarizə aparmaq üçün Rusiyadan yardım alması və Abbas Mirzəni məğlub etməsi faktı öz əksini tapmışdır [11].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ilk illərində İrəvan xanı olduqca çox ağır vəziyyətdə idi. İrəvan xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğalına yol vermək istəməyən Qacarlar İranı da strateji cəhətdən çox əlverişli mövqedə yerləşən həmin xanlığı ələ keçirməyə çalışırdı. İrəvan xanı Məhəmməd xan hadisələrin gedişinə uyğun olaraq əvvəl Rusiyanın köməyi ilə Qacarlar İranı tərəfindən İrəvanın ələ keçirilməsinin qarşısını

almaga çalışır. Məhəmməd xan hətta bu məqsədlə Tiflisə qasid göndərüb çar Rusiyasına xidmət etmək istəyini bildirir. Bunun qarşılığında Sisanovdan qoşunları ilə İrəvana yaxınlaşaraq Qacar qoşunlarının yolunu kəsməsini xahiş edir. Sisanov isə həmin təklifi 500 nəfər rus əsgərinin İrəvanda yerləşməsinə xanın razılıq verməsi şərti ilə razılıq qəbul edir [16, 294].

Rus mənbələrinin verdiyi həmin məlumatları Osmanlı sənədləri də təsdiq edir. Qeyd etdiyimiz sənədlərin birində İrəvan xanı Məhəmməd xanın çar Rusiyasını inandıraraq Qacarlar İranına qarşı hücumu keçməsinə və onun məğlub olmasından bəhs olunur [10].

Lakin hadisələrin gedişi göstərir ki, Məhəmməd xan Sisianovun hiyləsini başa düşür. Odur ki, xan rus qoşunlarının İrəvan qalasına daxil olmasına razılıq vermir. Sisianov isə həmin razılaşmanın baş tutmamsından məharətlə istifadə edərək 1804-cü ilin mayında çar Rusiyası qoşunlarını İrəvan xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşdırır [16, 295]. Bu zaman Abbas Mirzə Məhəmməd xanı çar Rusiyasına “meylli” olduğuna görə cəzalandırmaq qərarına gəlir, bu məqsədlə də ordusu ilə İrəvan qalasına doğru hərəkət edir. Bir tərəfdən atılan bu addımı Abbas Mirzə tərəfindən İrəvan xanının cəzalandırılması kimi qəbul etmək olar. Digər tərəfdən isə İrəvan xanının atdığı bu addımları onun ehtiyat tədbirləri kimi də dəyərləndirmək olar. Xan İranın tərəfində olmaq arzusunu və Abbas Mirzəyə tabe olmaq istədiyini bildirir. Qacarlar İranı sərdarı haqqında Osmanlı sarayına göndərilən həmin məktubda qeyd olunur ki, Məhəmməd xan Abbas Mirzəyə tabe olmaq istəyir. Qacarlar İranı sərdarı haqqında Osmanlı sarayına göndərilən həmin sənəddə verilən məlumata görə Məhəmməd xanın Abbas Mirzəyə tabe olmaq istəyi bildirilir və xanın ehtiyat tədbirləri görmək üçün atdığı addım kimi dəyərləndirilir [13].

1804 – cü ilin iyununda Ərzurum valisi Təyyar Mahmud Paşanın məktubunda oxuyuruq : Rusiyanın 1804 –cü ildə Gəncəyə hücum xəbərini alan Qacarlar İranı şahı Abbas Mirzəni bəhanə ilə İrəvan üzərinə göndərir. Bu zaman məlum olur ki, Məhəmməd xan qohumu Bayazid mütəəsrifi Mahmud paşanın yanına qaçır [7; 20, 255].

Mahmud Təyyar paşanın 1804-cü ilin iyulunda göndərdiyi məktubda isə göstərilirdi ki, Abbas Mirzə külli miqdarda qoşunla İrəvan əyalətini ələ keçirmək, İrəvan xanı Məhəmməd xanı və Cəğərqulu xanı tutub edam

etmək üçün Azərbaycana gəlmişdir. Qacarlar Osmanlı sarayı tərəfindən Məhəmməd xanın və irəvanlıların qəbul edilməməsi, Cəfərqulu xanın ona verilməsi şərti ilə Şərif paşanı öz hökumətinə qaytarmaga hazır olduğunu bildirir [9; 20, 255]. Şərif paşa Osmanlı dövlətindən üz döndərmişdir. BOA –da Hatt – Hümayun fondunda saxlanılan 6702 – B sayılı sənəddə qeyd olunur ki, rus komandanlığı irəvanlı Məhəmməd xana yardım etmək, həm də iranlıları qəti məğlubiyyətə ugratmaq üçün hərəkətə keçib, İrəvanı mühasirədə saxlayan Abbas Mirzənin özünü mühasirəyə almışdır [12; 20, 256].

1805 - ci ildə çar Rusiyası – Qacarlar İranı müharibəsi gedişi zamanı Abbas Mirzə ilə İrəvan xanı Məhəmməd xan İrəvan qalasına hücum edən çar Rusiyası qoşunlarına qarşı hücum edir və rus qoşunları geri çəkilməyə başlayır [5].

İrəvan xanlığı ilə Osmanlı dövləti arasında münasibətlər 1820 – ci ildə də davam edirdi. Həmin dövrə aid Ərzurum valisinə və Muş mütəsərrifinə yazılan məktubların mətnindən aydın olur ki, Muş ətrafına köç edən kürdlərin məcburi geri qaytarılması üçün 1820 – ci ilin sentyabrında İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan Qacar Hafiz Əli paşa ilə birgə Muşa hücumu hazırlaşır [2]. Daha sonra 1820 – ci ildə Ərzurum valisi Nüsrəv paşa Osmanlı sarayına məktub göndərərək İrəvan xanı Hüseynqulu xanın Ərzurum əhalisindən şikayət etdiyini çatdırır [1].

Həmin ilə aid digər bir sənəddə qeyd edilir ki, İrəvan xanlığına mənsub olan Heydərənli tayfası sərhədi keçib Muş tərəfində məskunlaşması İrəvan xanı Hüseynqulu xanı narahat edir və Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinin pozulmasından ehtiyat edir. Ona görə də xan Osmanlı dövlətinə məktub yazaraq dəfələrlə Heydərənli tayfa başçısı Qasım ağaya onların Osmanlı dövlətinə sığınmasının İrəvan xanlığı ilə Osmanlı sarayı arasında ixtilafa səbəb olacağını bildirir [3].

İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən hələ işğal edilmədiyi bir zamanda – 1823- cü ildə İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qars mühafizi Osman paşaya məktub yazaraq əhalinin acınacaqlı vəziyyətdə olduğu haqqında məlumat çatdırır [15].

II Rusiya – Qacarlar İranı müharibəsi başlayanda da Osmanlı dövləti İrəvan xanlığının Rusiya ilə münasibətlərini izləyirdi. 1826 – cı ilin noyabrında Çıdır valisi Səfi paşa Ərzurum valisinə məktub yazır. Məktub-

da çar Rusiyası qoşunları ilə İrəvan xanı arasında gedən döyüşlərin təfəsilatı verilmişdir [14].

Osmanlı mənbələrinin müqayisəli təhlili nəticəsində belə bir yekun nəticəyə gəlmək olar: İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə əlaqələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarət idi ki, Osmanlı dövləti bir tərəfdən Azərbaycanın digər xanlıqları kimi İrəvan xanlığının da Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə barışmaq istəmir, digər tərəfdən isə hərbi qüdrəti zəiflədiyindən Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə real şəkildə müqavimət də göstərə bilmirdi. Ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlərin gedişindən asılı olaraq İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə əlaqələri həmişə eyni səviyyədə olmamış, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmuşdur.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. BOA, Hattı – Hümayun, nr.18 - A .
2. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 18 – F
3. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 108
4. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 112
5. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 174
6. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 714
7. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 6672
8. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 6679 –A
9. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 6683
10. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 6688
11. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 6702
12. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 6702 – B
13. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 6702 H
14. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 21863 – A
15. BOA, Hattı – Hümayun, nr. 36612 - B.
16. İrəvan xanlığı. (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı. 2009.
17. Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı) Bakı. 2002
18. Mustafayev H. Osmanlı imperiyasının xarici siyasətində Azərbaycan xanlıqları. Azərb. EA Xəbərləri tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, №3
19. Mustafayeva N. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, 1995.
20. Mustafazadə T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı- Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002.

SH. MUSTAFAYEV

**THE STUDY BASED ON OTTOMAN SOURCES OF THE
HISTORY OF RELATIONS IREVAN KHANATE WITH THE
OTTOMAN EMPIRE**

SUMMARY

The author based on the attraction of documents from the archives of the Turkish Ottoman period, explores the history of relations between the Iravan Khanate and the Ottoman Empire in the first quarter of the XIX century. Emphasizes that the most important factor of rapprochement between the two states has been the rise in this period, the aggressive policy of tsarist Russia in the South Caucasus.

Ш.МУСТАФАЕВ

**ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ ОСМАНСКИХ
ИСТОЧНИКОВ ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ
ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА С ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ**

РЕЗЮМЕ

В статье автор на основе привлечения документов из турецких архивов османского периода исследует историю отношений между Иреванским ханством и Османской империей в первой четверти XIX века. Особо отмечается, что важнейшим фактором сближения двух государств стало усиление в этот период захватнической политики царской России на Южном Кавказе.

КАДРОВЫЕ ПЕРЕСТАНОВКИ В ПАРТИЙНОМ РУКОВОДСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 20-30 –ГГ. XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ПЕРВЫХ СЕКРЕТАРЕЙ)

Ильгар Нифталиев⁹

Açar sözlər: partiya, katib, Mərkəzi komitə, vəzifə

Ключевые слова: партия, секретарь, Центральный комитет, должность

Keywords: Party, Secretary, Central Committee, post

Ключевой фигурой в иерархии советской партийной элиты национальных республик всегда был первый секретарь центрального комитета партии. В азербайджанской историографии институт «первых», вокруг которых формировалась элита регионального уровня, не рассматривалась в качестве самостоятельного предмета исследования. Между тем в советский период положение первых секретарей ЦК республиканских компартий характеризуется существенными особенностями положения союзных республик – как формально самостоятельных государственных образований, пусть и с ограниченным суверенитетом, приводило к необходимости и возможности большего учета Центром их национальных, культурных, социально-экономических особенностей. Вышеназванные отличия находили свое отражение и в иницируемых Центром процессах назначения первых секретарей. В данной статье мы попытаемся рассмотреть эти особенности на примере первых секретарей ЦК Компартии Азербайджана в 20-30 гг. XX века.

Коммунистическая партия Азербайджана была создана в феврале 1920 года на своем I съезде в результате объединения Бакинской организации РКП (б), подавляющую часть которой составляли русские, армяне, представители других некоренных для Азербайджана национальностей и двух национальных большевистских организаций, одна из которых –«Гуммет»-состояла из местных

Ильгар Вахид оглы Нифталиев – Ведущий научный сотрудник Института истории им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана, доктор философии по истории

коммунистов-азербайджанцев, другая —«Адалет»-из коммунистов-азербайджанцев выходцев из азербайджанской части Ирана. Создание Коммунистической партии в Азербайджане имело целью придать видимость волеизъявления азербайджанского народа, выразителем интересов которого и должна была предстать местная, национальная (хотя бы по названию) коммунистическая партия. АКП (б) никогда самостоятельной партией не являлась, не имея своей программы и устава, она всецело руководствовалась программными и уставными документами РКП(б), а позже ВКП(б). До 1929 года лица, занимавшие должности председателя Президиума или ответственного секретаря ЦК, скорее возглавляли аппарат ЦК Компартии Азербайджана, нежели были руководителями партийной организации республики. Впервые должность первого секретаря Центрального Комитета Коммунистической партии была введена в Азербайджанской ССР в 1929 году. Первый секретарь ЦК был одновременно первым секретарем самой крупной партийной организации республики — Бакинской. Статус первого секретаря практически не определялся ни уставными, ни другими мерками.

Первым председателем Президиума ЦК Компартии Азербайджана был избран на I съезде партии в феврале 1920 года Мирза Давуд Гусейнов. (5,с.11) С июля по октябрь 1920 г. этот пост замещали Виктор Нанейшвили, Елена Стасова и Владимир Думбадзе. 24 октября 1920 г. на пленуме ЦК, после II съезда АКП(б), ответственным секретарем был утвержден Григорий Каминский, откомандированный ЦК РКП (б) в Баку из Тулы. (13,с.76) Одновременно он был назначен председателем Бакинского Совета. Каминский непрерывно выполнял функции ответственного секретаря до марта 1921 года. После завершения X съезда РКП (б) в марте 1921 года, куда он был избран делегатом, Каминский в течение трех месяцев оставался для лечения в Москве. Видимо, в это время и возникла идея сменить Каминского, тем более, что после возвращения, на заседании Политбюро ЦК АКП (б) от 16 июля 1921 года, он заявил, что не в состоянии одновременно совмещать две должности. (1, л.81) В результате, на должность ответственного секретаря ЦК АКП (б) была назначен С.М.Киров, до этого занимавший пост полномочного представителя

РСФСР в Грузии. После советизации Грузии в конце февраля 1921 года и начала процесса экономического объединения южнокавказских республик у Москвы отпала потребность иметь в каждой из них своего дипломатического представителя. Поэтому отдельные представительства были упразднены и был назначен единый представитель РСФСР в трех советских республиках Южного Кавказа. В результате ликвидации дипломатического представительства РСФСР в Грузии С.Киров фактически остался не у дел. Поэтому при поддержке своего близкого друга, секретаря Кавказского бюро ЦК РКП (б) Г.Орджоникидзе Киров был выдвинут на пост ответственного секретаря ЦК АКП (б). Постановление о назначении Кирова было принято на заседании Политбюро и Оргбюро ЦК АКП (б) 20 июня 1921 года. На этом же заседании по предложению Г.Орджоникидзе Г.Каминского решили оставить председателем Бакинского Совета, работу которого необходимо было усилить. (2,с.91) Но, поскольку Киров находился ещё в Тифлисе, Каминский после этого ещё месяц продолжал выполнять функции ответственного секретаря ЦК АКП (б) и все протоколы заседаний Политбюро и Оргбюро завершались его подписью. Несмотря на высокую протекцию, обсуждение вопроса утверждения С.Кирова на пост секретаря на заседании Политбюро и Оргбюро ЦК АКП (б) 24 июля 1921 года проходило в довольно нервной обстановке. Причиной напряжения были нападки Л.Мирзояна, М.Д. Гусейнова и Г.Джабиева на прежнего секретаря ЦК Г.Каминского. Каминского обвиняли в склоках и бездеятельности. Единственным, кто заступился за Каминского был Нариманов, который воспринял эти нападки также против себя. Обсуждение проходило в присутствии самого Кирова, который стал свидетелем того, как вчерашние соратники «устраивают проводы» бывшего. Поэтому, не случайно, что реакция Кирова стала для всех неожиданной. После услышанного на заседании Киров заявил, что отказывается принять дела ЦК, даже если об этом будет принято постановление. Киров мотивировал свои действия тем, что находится в подчинении Кавбюро. Но Нариманов напомнил ему, что решение о его назначении принимало Кавбюро. Тогда Киров заявил, что Кавбюро может пересмотреть свое решение. В конечном итоге по предложению

Нариманова было принято постановление о том, чтобы Киров принял дела ЦК. (2,л. 98) Киров занимал пост ответственного секретаря ЦК АКП (б) до 21 января 1926 года. На Кирова была возложена задача возродить нефтяную промышленность и обеспечить хозяйственное объединение Азербайджана с другими республиками в Закавказскую федерацию. За короткий период Киров отличился тем, что сумел утихомирить долго бушевавшие страсти в руководстве партийных организаций Азербайджана и Баку, обеспечил достаточно прочную привязанность республики к союзному центру. В начале 1926 года С.Киров был переведен на должность руководителя одной из ведущих партийных организаций страны – Ленинградской. Интересно, что первоначально, по соглашению между Сталиным и Кировым это назначение должно было носить временный характер и предусматривалось скорое возвращение Кирова в Закавказье. (10,л.1-2) Видимо, поэтому Москва не смогла остановиться на конкретной кандидатуре и вновь не решилась поручить управление Азербайджаном представителю местной национальной партийной элиты.

Вновь не была учреждена должность первого секретаря ЦК. Руководство поручалось трем секретарям ЦК как будто бы с равными полномочиями. В состав секретариата ЦК вводился Левон Мирзоян, занимавший также должность секретаря Бакинского комитета партии. Тем самым Мирзоян, армянин по национальности, приобретал по сравнению с другими двумя секретарями известные преимущества, что определяло его особую роль в решении важнейших вопросов жизни партийной организации. Двумя другими секретарями ЦК были назначены Алигейдар Караев и Гусейнбала Агавердиев. В 1927 году Агавердиева на секретарском посту сменил Юсиф Касимов. Однако, эксперимент с «триумвиратом» не оправдал себя. Москва выразила недовольство состоянием дел, как в сфере хозяйственной политики, так и в области организационно-партийной работы. Масло в огонь подлил конфликт между Л.Мирзояном и секретарем Баилово-Биби-Эйбатского Районного Комитета компартии Азербайджана А.Стамболцяном (партийная кличка Артак) и заведующим организационным отделом того же райкома О. Шатуновской, которые выступили против руководства Бакинского Комитета партии,

обвинив его в недостаточной борьбе с правым уклоном и в недооценке самокритики. В Москве этот конфликт использовали как повод для очередной чистки в партийном руководстве Азербайджана. 1 июля 1929 года на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) был заслушан вопрос «О бакинском деле». Было решено освободить Л. Мирзояна от обязанностей секретаря ЦК Азербайджана, отозвав его немедленно в ЦК ВКП(б). На пост первого секретаря ЦК КП Азербайджана тем же постановлением был рекомендован Н.Гикало. (9,с.149) Но Сталин не стал списывать Мирзояна и решил использовать его на хозяйственной работе. В письме В.Молотову от 6 сентября 1929 г. Сталин писал о Л.Мирзояне: «Ты знаешь, что я не сторонник политики “попустительства” в отношении товарищей, допустивших грубые ошибки с точки зрения интересов партии. Должен, однако, сказать, что не в интересах партии добивать Мирзояна. Я думаю, что было бы недурно назначить Л.Мирзояна секретарем Пермского (Урал) окружка, дав ему боевое задание – двинуть вперед дело нефти на Урале. Он хорошо знает дело нефти...». (9, с.159) 30 сентября 1929 года Л.Мирзоян решением Политбюро ЦК ВКП(б) был откомандирован для ответственной партийной работы на Урал. (9, с.160) Среди отстраненных от должности был также секретарь ЦК Юсиф Касимов, который был отозван в распоряжение ЦК ВКП(б), где работал ответственным инструктором. ЦК ВКП(б) поставил ему на вид с предупреждением за групповую борьбу в Азербайджане. Однако в 1931 году Касимов вновь стал секретарем ЦК Компартии Азербайджана. Несмотря на кратковременное пребывание на этом посту организаторская деятельность Касимова получила довольно высокую оценку в глазах рядовых членов партии. Обратимся к письму члена ВКП (б) с 1918 г. С. Бадамяна И. Сталину от 26 мая 1931 года : « Тов. Юсуф Касимов, зная прекрасно условия работ в Азербайджане, имея большие организаторские способности, а главное, зная всех работников, кто на какой работе может быть использован и умение правильно распределять силы –смог этим самым объединить испытанные большевистские кадры, пользующихся большим авторитетом среди массы вокруг ЦК и Заккрайкома и этим самым направить их на деловую работу на основе генеральной линии партии». (11,л.147)

Однако в конце 1931 года решением ЦК ВКП(б) Касимов был направлен в Ленинград на партийную работу. (3, с.92)

Сместив с должностей всех прежних секретарей Москва все же решила учредить должность первого секретаря, на которую вновь рекомендовала своего представителя Николая Гикало (5 августа 1929- 4 августа 1930), возглавлявшего до этого партийную организацию Узбекистана и никогда прежде в Азербайджане не работавшего. (4,с.285-286) Гикало хотя и был старым большевиком, но не имел рабочее происхождение, был медиком по специальности. Гикало довольно энергично взялся за дело и уже 14 августа 1929 года направил в адрес ЦК телеграмму со своими соображениями о преодолении ошибок допущенных в руководстве республикой. Данные предложения настолько были заманчивыми, что уже на следующий день стали предметом обсуждения на заседании Политбюро. В высшей политической инстанции страны было решено поддержать линию Гикало. В частности, в отношении сохранения лучших тюркских коммунистических кадров в республике. Инициатива Н.Гикало была лично поддержана И.Сталиным, который в письме В.Молотову от 21 августа 1929 года отмечал : «Гикало надо поддержать вовсю, ибо он прав в основном (сохранение более или менее работоспособных людей из старых кадров местных работников)». (9,с.145) 26 сентября 1929 года Политбюро ЦК ВКП (б) утвердило проект директивы по проведению в жизнь постановления ЦК ВКП (б) по докладу ЦК КП Азербайджана. Директива была подготовлена на основе указаний Сталина, сформулированных в письме Молотову от 21 августа 1929 года. В ней, в частности, отмечалось : « Одновременно с выдвижением новых, необходимо сохранить старые, прошедшие большевистскую школу, кадры, в частности тюркских работников». Орграспреду ЦК поручалось наметить для работы в Азербайджане ответственных работников. (9,с.149) Период руководства Гикало совпал с началом процесса коллективизации и партийными чистками, которые требовали напряжения немалых сил. Однако Гикало не удалось реализовать намеченные планы, положить конец склокам и сплотить партийную верхушку. Вскоре он сам стал жертвой интриг. Эти факты нашли свое подтверждение в письме С. Бадамяна, направ-

ленного И.Сталину. В ней автор пишет : «Замененное еще в 1930 году Азербайджанское руководство во главе с тов. Гикало допустило крупные политические ошибки, заключавшиеся в том, что оно непониманием постановления ЦК ВКП (б), вместо объединения лучших местных кадров, начало дискредитировать ранее стоявших на руководящих постах работников и этим самым основной кадр был разогнан путем снятия одних, переброски других, откомандирования третьих и т.д. Такая обстановка создала ненормальные условия для оставшихся работников и толкнула многих из них обращаться в бегство под предлогом "учебы", лишь бы избавиться. Таким образом, местный испытанный руководящий состав, умеющий работать, был поставлен в весьма тяжелые условия: и благодаря этому был в полном смысле этого слова буквально разгромлен, а на его место привлечены путем широкого выдвижения, без достаточного обучения, т.е. на скорую руку рабочие от станка, не имеющие навыков и опыта в работе на руководящих должностях без соответствующей подготовки и помощи. Отсюда, мы имели ряд серьезных искривлений в работе в деревне, в результате чего было ряд восстаний в одних районах, широко развился бандитизм в других, недовольства в третьих и т.д., не говоря уже о том, что во всех проводимых хозяйственно-политических кампаниях мы имели полный провал, в виду неспособности хозяйственного, кооперативного, профсоюзного аппаратов справиться с работой». (11, л.146) Вопрос о внутрипартийном положении в Азербайджане рассматривался на заседаниях Политбюро ЦК ВКП(б) 20 июля и 3 августа 1930 года. В принятом постановление говорилось: « Тов.Гикало, развернув в первый период большую и энергичную работу по исправлению вскрытых недостатков, недостаточно сумел сплотить основную массу актива для дальнейшего успешного развертывания работы АКП. В верхушке актива развелись сплетни, беспринципная групповщина, взаимное подсиживание, деморализующее ряды организации и расстраивающее положительную работу партийно-советских и хозяйственно-кооперативных органов». Кроме Гикало с работы в Азербайджане был отозван М.Д.Багиров. (9,с.197) В телеграмме В.Молотову от 13 августа 1930 года Сталин, рассматривая причины отстранения Гикало от должнос-

ти первого секретаря ЦК АКП(б), был крайне разочарован этим решением : «Закавказские хитрецы изобразили дело в своей резолюции (она уже опубликовано) таким образом, что Гикало оказался главным виновником (ибо он стоит во главе списка отзываемых), а главные виновники (Амаси др.) оказались второстепенными виновниками, чуть ли не учениками Гикало». (9,с.196)

Таким образом, в 1929-1930 годы Центр дважды принимал решения «Об азербайджанских делах», каждое из которых сопровождалась сменой руководителя партийной организации республики и ряда высокопоставленных партийных чиновников. В итоге в 1930 году в Баку направляется новый эмиссар Центра Владимир Полонский (5 августа 1930-6 февраля 1933 гг.). Полонский до назначения в Азербайджан занимал пост второго секретаря ВЦСПС. (6,с.171) Объединенный пленум ЦК, БК и ЦКК АКП(б) своим решением от 5 августа 1930 года утверждает новый состав Секретариата ЦК АКП(б) в лице В. Полонского (первого секретаря), Музаффара Нариманова (второго секретаря), У.Рахманова (третьего секретаря) и секретарей БК : первым В. Полонский и второй Мелик Якубов. (8.с.8-11) Но не успело новое руководство приступить к работе по исправлению ранее допущенных ошибок и укреплению бездействующих аппаратов, как внутри этого руководства, возглавляемого Полонским начались конфликты между ним и другими членами бюро ЦК АКП (б), в результате чего было принято постановление ЦК ВКП(б) о частичном изменении состава ЦК Компартии Азербайджана, т.е. М.Нариманова –сменил Ю.Касимов, а У.Рахманова-Ага Султанов. (11,л.146) Полонский также оказался замешан в партийных склоках. Вновь обратимся к телеграмме Бадамяна: «Но первый секретарь ЦК АКП (б) тов. Полонский, не знающий местных условий, как видно по характеру своему недоверчивый с действиями порой граничащими с великодержавным шовинизмом, относящийся с пренебрежением к местным работникам, по-своему понял использование местного кадра и отнесся к нему с большим недоверием, : начал в массовом порядке выписывать из разных городов Союза своих товарищей, друзей, расставив их в качестве комиссаров по всем организациям: Такое явное недоверие к местным работникам, массовое привлече-

ние на работу в Азербайджан извне и деление на местных и пришлых работников начало давать себя чувствовать тем, что создало для местных работников тяжелые условия работы, так как приехавшие товарищи с высока смотрели и считали местных работников неспособными, что раздражало местных работников и создало недовольство». (11, л.147) Работа Полонского не удовлетворила и Сталина, который в письме Л.Кагановичу от 26 августа 1931 года отмечал: «Пишу о закавказских делах. На днях побывали у меня члены Заккрайкома, секретари ЦК Грузии, некоторые работники Азербайджана (в том числе Полонский). Склока у них невероятная, и она, видимо, не скоро у них кончится. По моим наблюдениям, затяжной характер склоки и упорство склочников объясняется, между прочим, тем, что склочники уверены в безнаказанности своей антипартийной “работы”. Я их помирил кое-как, и дело пока что уладилось, но ненадолго. Лгут и хитрят почти все....Не лгут Берия, Полонский, Орахелашвили. Но зато Полонский допускает ряд бестактностей, ошибок». (12, с.68) Поэтому, 31 октября 1931 года Политбюро ЦК ВКП (б) принимает постановление, в котором, в частности, говорилось о том, что «среди руководящих кадров, как Закавказья, так и республик, имеет место беспринципная борьба отдельных лиц за влияние (элементы «атаманщины»), на почве чего подбор руководящих кадров и расстановка работников производится в ряде случаев не по партийным, деловым признакам, а по признаку примыкания к той или иной группировке» (12,с.104).

Кульминацией поиска «удачной» кандидатуры на пост руководителя Азербайджана стало решение Москвы поручить эту миссию Рубену Рубенову (6 февраля 1933-10 декабря 1933), секретарю одного из районных комитетов Москвы, армянину по национальности. Хрущев в своих воспоминаниях пишет, что в 1932 году, во время встречи с Берией, который пришел к нему с Багировым, «речь зашла о секретаре Фрунзенского райкома партии армянине Рубене. Разговор у нас был формальный, не я ведь решал вопрос о Рубене... Позже я узнал, что кандидатуру Рубена выдвигал Серго». Очевидно, что речь шла о выдвижении Рубена на должность первого секретаря ЦК Компартии Азербайджана. Как видно, против этого выступали

Берия и Багиров. Кандидатуру Рубена лоббировал Орджоникидзе и добился своего». (7,с.81-82) Но Рубен недолго был первым лицом в Азербайджане. Не пробыв и года в этом качестве, он вынужден был уступить место М.Дж. Багирову. Не вызывает сомнения, что Берия сыграл здесь немалую, если не решающую роль. В ином случае, не исключено, что в период массовых репрессий руководство Азербайджана осуществлял бы бывший царский офицер, армянин по национальности Рубен. Кто знает, чем бы все это закончилось.

Однако, в период, когда в стране происходили масштабные экономические преобразования, вызванные политикой индустриализации и коллективизации, Москве необходима была в республиках сильная власть, которая обеспечила бы беспрекословное выполнение спускаемых сверху решений. В этих условиях выбор Мир Джафара Багирова в качестве руководителя Азербайджана был не случаен. Он был обусловлен рядом причин. Первая из них была связана с решением Сталина о том, что Азербайджан, наконец-то должен возглавить представитель коренной национальности. «Азербайджаом должен руководить азербайджанец» - эти слова, будто бы высказанные Сталиным при утверждении Багирова, свидетельствуют об этом. В принятии такого решения, очевидно, важную роль сыграла позиция Л. П.Берия, ставшего в 1932 году руководителем краевой закавказской партийной организации. Назначение Берия положило конец длительной курации республик Южного Кавказа со стороны Орджоникидзе, с его своеобразной позицией по вопросу о возможностях азербайджанцев в управлении Азербайджаном. Берия же с Багировым связывали многолетние дружеские отношения, начало которым было положено совместной службой в органах государственной безопасности Азербайджана в начале 20-х годов. Вторая причина назначения Багирова была, очевидно, связана с его послужным списком. Долгие годы возглавляя органы государственной безопасности Азербайджана Багиров проявил себя как бескомпромиссный борец с любыми проявлениями антистаинской и антисоветской крамолой. Порой, он даже выделялся своей излишней жестокостью, за что приходилось его осаживать. В первый раз над Багировым тучи сгустились в 1929 году. 24 сентября 1929 года на заседании парткол-

легии ЦКК ВКП (б), где рассматривался вопрос об ответственных работниках Азербайджанской парторгаизации, в решении о М. Д. Багирове говорилось: «Указать тов. Багирову, что он не принял мер против недопустимых методов расправы в органах ГПУ, будучи председателем Азербайджанского ГПУ в 1924 году, предупредив его, что при повторении таких случаев в аппарате ГПУ он будет нести всю ответственность, как председатель Азербайджанского ГПУ» (9,с.150). Видимо в оставление Багирова на своем посту решающую роль сыграло письмо Сталина Молотову от 21 августа 1929 года, в котором он писал : «Багирова (несмотря на его грехи в прошлом) придется утвердить предчека Азербайджана: сейчас он единственный человек, который сумеет справиться с поднявшими голову мусаватистами и иттихадистами в азербайджанской деревне. Дело это серьезное, и здесь шутить нельзя» (9,с.145).

Однако в 1930 году ему все же пришлось распрощаться с должностью председателя ГПУ республики за неоправданно жестокую расправу с жителями села Чай Обасы (Гянджинского уезда) (4,с.297). И, тем не менее, в глазах тогдашних руководителей страны, прежде всего Сталина, такие примеры из биографии могли, прежде всего, свидетельствовать о личной преданности Багирова идее, сталинскому руководству, проводимой им политике. Он был «выслан» в Москву на учебу в курсах марксизма-ленинизма (6,с.182). После окончания курса Багиров был назначен ответственным инструктором ЦК ВКП(б) (6,с.184). В 1932 году Багиров назначается председателем Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР, а в декабре 1933 года становится первым секретарем ЦК АКП (б), занимая этот пост до июля 1953 года, т.е. дольше всех партийных руководителей Азербайджанской ССР. Назначение М.Д.Багирова положила конец склокам и кадровой чехарде в партийном руководстве республики.

В целом, касаясь причин интенсивной ротации секретарей ЦК АКП (б) до 1933 года надо отметить, что самыми универсальными из них были: неспособность справиться с интригами и склоками внутри партии, провалы, допущенные в ходе осуществления линии партии по развитию сельского хозяйства и промышленности. Самое интересное, что столкновения происходили в основном между коммунистами,

занимавшими видные посты. Причем субъектами этих конфликтов зачастую выступали не отдельные коммунисты, а неформальные сообщества партийных и советских ответработников – группы (группировки), как их называли в партийных документах. Причиной столкновений были не только различия в позиции группировок по вопросу о путях дальнейшего развития республики, но и растянутые во времени старые обиды, личные антипатии между отдельными членами этих группировок. Такие конфликты принимали разные формы: ограничение личного общения с объектом травли, критика на официальных мероприятиях, которая сопровождалась высмеиванием и руганью, даже с употреблением крепких выражений, обвинение друг друга в неэффективной работе и нарушении партийной этики, в антисоветских настроениях и принадлежности к оппозиции. Обычно подобная чехарда завершалась вмешательством Москвы и смещением смутьянов с должности или изгнанием их из рядов партии.

Немаловажным фактором, создававшим широкое поле для склок, была существовавшая в течение 20-х и вначале 30-х годов практика замещения ведущих позиций в партийном руководстве республики эмиссарами Центра, из представителей не титульной нации, плохо знакомых с местными условиями, не обладающих к тому же необходимыми управленческими качествами и компетенцией в решении усложнившихся социально-экономических и политических вопросов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архив Политических документов Управления Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР), Ф. 1, оп.2, д.16.
2. АПДУДПАР, Ф. 1, оп.2, д.18.
3. Зейналов Р., Хоменко С. Правда без ретуши. Журнал «Коммунист Азербайджана», 1990, № 3.
4. Исмаилов Э. Очерки истории Азербайджана. М., 2010.
5. Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т.1, Баку, 1986.
6. Мамедова Ш.Р. Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане 1920-1930 гг. Баку, 2004.
7. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева. Журнал «Вопросы истории», 1990, № 4, с.81-82.
8. Об азербайджанских делах. Баку, 1930.
9. Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925-1936. Сборник документов. М., 1995.

10. Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ): Ф.85, оп. 25, д. 120.
11. РГАСПИ, ф.558, оп.11, дело 856, документ 13а.
12. Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П.Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. М., 2001.
13. Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской федерации 1921- 1923гг. Ереван, 1969.

İlqar Niftəliyev

**XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-in
PARTİYA RƏHBƏRLİYİNDƏ KADR DƏYİŞİKLİYİ (BİRİNCİ
KATİBLƏRİN TİMSALINDA)**

XÜLASƏ

Milli sovet respublikalarının partiya elitası iyerarxiyasında əsas fiqur Mərkəzi komitənin birinci katibi hesab olunurdu. Ətrafında regional elitanın formalaşdığı bu vəzifə indiyə kimi Azərbaycan tarixşünaslığında ayrıca tədqiqat mövzusu olmayıb. Partiyanın birinci katibinin fəaliyyəti müttəfiq respublikanın siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətini, Mərkəzin ona qarşı münasibətini əhəmiyyətli dərəcədə səciyyələndirirdi. Məqalədə XX əsrin 20-30-cü illərində Azərbaycan KP MK-nın birinci katiblərinin yer dəyişdirmələrinin bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməyə çalışmışıq.

Ilqar Niftaliyev

**IN 20-30 S OF THE XX CENTURY AZERBAIJAN SSR IN THE
PARTY LEADERSHIP PERSONNEL CHANGES (FIRST
SECRETARY IN THE FACE OF)**

SUMMARY

National soviet republics, the first secretary of the Central committee of the party elite hierarchy was considered a major figure. Earlier this post was not the subject of a separate study by regional elites formed around the istorikovedenii Azerbaijan. First secretary of the party of political, socio-economic situation, he was greatly described the activities of the Center to the republics. In the article, the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan in the 20-30 years of the XX century have tried to consider changing some features of the place.

QACARLAR DÖVRÜNDƏ SOSIAL SİNİFLƏR VƏ İYERARXIYA

Tahirə SALMANIPUR¹⁰
tsalmanipour@yahoo.com

Açar sözlər: Qacarlar dövləti, əhali, ictimai tərkib, sosial iyerarxiya

Key words: the Qajar administration, population, social structure, social hierarchy.

Ключевые слова: Правительство Каджаров, население, общественный строй, социальная иерархия.

Digər ölkələrdə olduğu kimi, İranın da əhalisi dəyişikliklərə məruz qalmış və qalmaqdadır. Müxtəlif dəyişikliklər, siyasi və ictimai inkişaf dəyişiklikləri, İranın ictimai quruluşuna xüsusi spesifikasiylik vermişdir.

Qacarlar dövrünün qruplaşmaları sözügedən dövrün sosial strukturunu əks etdirir. Kəndli və ya şəhərli olmasından asılı olmayaraq, hər bir qruplaşma spesifik şəbəkəyə malik olmuş və bu şəbəkələr bir-birlərinə bənzəyən kiçik piramidalar təşkil etmişlər. Piramida qaydası adi insanları, yəni elatları, kəndliləri və şəhərliləri ehtiva edirdi. Piramidanın başında şah dayanırdı, yerli hakimlər, yəni xanlar, əyanlar, mülkiyyət sahibləri, alimlər və tacirlər əsas yerləri tuturdu.

Güc və sərvət siniflər arasında qeyri-bərabər şəkildə bölünmüşdü. Sosial fərqlər bəzən sinfi düşmənçiliklərə səbəb olurdu.

İran əhalisi bu dövrdə tərəqqi dövrünü yaşayırdı. İqtisadi inkişaf şəhərli sənətkar, tacir və fəhlə sinfinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu.

Dil və dini zəmində yaranmış fərqlər cəmiyyətdə yeni uyğunsuzluq yaratmışdı. Əhali qarşı-qarşıya durmuş, özünəməxsus strukturu, ictimai quruluşu, dili və ləhcəsi olan qruplardan təşkil olunmuşdu.

Qacar İranının əhalisi

Qacarlar dövründə İranın ərazisi çox böyük idi. Buna görə də əhalinin sayı ilə bağlı statistik məlumatlar bir-birindən fərqlənir, hətta rəsmi mənbələrdə də statistik rəqəmlərin çox nadir hallarda uyğunluq təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Qacar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə İran

əhalisi ilə bağlı dəqiq statistikanın olmaması bu sahə ilə bağlı aparılan tədqiqatlara çətinliklər yaratmışdır (25, s. 181).

1806-cə ildə Joper İran əhalisinin sayının 6562000 nəfər olduğunu qeyd etmişdir (10, s. 307). 1808-ci ildə İran əhalisinin 9 milyon nəfər olması təxmin edilmişdir (10, s. 307). Tomson 1826-cı ildə öz hesabatında İran əhalisinin 4-5 milyon nəfər olduğunu, böyük şəhərlərin əhalisinin sayının isə 850000-ə çatdığını bildirmişdir (8, s. 84).

Ravlinson 1850-ci ildə İran əhalisinin sayının 10 milyon nəfərə çatması ilə bağlı məlumat vermişdir. 1873-cü ildə baş verən taun xəstəliyi və qıtlıqdan sonra əhalinin sayı yenidən 6 milyon nəfərə düşmüşdür.

1846, 1853, 1856, 1860 və 1871-ci illərdə yolxucu vəba xəstəliyinin dəfələrlə yayılması, taun xəstəliyinin ciddi fəsadlar yaratması, ardınca 5 il quraqlıq olması İran əhalisinin yarısını qırılmasına səbəb olmuşdur (8, s. 30).

Kerzen hesab edir ki, 1861-ci ildə İran əhalisinin ümumi sayı 8055000 nəfər olmuşdur. O, bildirirdi ki, yolxucu xəstəliklər və qıtlıq əhalinin məhv olmasının əsas və hər zamankı səbəbi olmuşdur (19, s. 586).

Nasirəddin şahın sarayında həkimlik edən Pulak qadınların əlverişsiz şəraitini, səhiyyə və gigiyenanın vəziyyətinin yaxşı olmamasını, yatalaq, vəba və müharibə tələfatlarını İran əhalisinin azalmasına səbəb olan ən mühüm amillərdən hesab etmişdir.

Müzəffərəddin şahın dövründə İrana gəlmiş Henri Rene Dalmani İran əhalisinin azalmasının səbəbini sağlam yaşayış mühitinin olmaması ilə izah edirdi (25, s. 186-187).

Bu dövrdə İran əhalisinin sayı Səfəvilər dövrü ilə müqayisədə daha çox azalmışdır. Səfəvilərin süquta uğradığı, qacarların hakimiyyətə gəldiyi dövr ərzində baş vermiş hərəkətlər bu azalmanın əsas səbəbi deyildi, yolxucu və öldürücü xəstəliklərin yayılması, qıtlıq illərinin bir-birini əvəz etməsi, tələfatlarla nəticələnən daxili və xarici müharibələr, yolların təhlükəli olması səbəbilə yaranmış iqtisadi zəifləmə, nağd pulun olmaması da bu sahədə mühüm rol oynayırdı. Hər halda qacarların hakimiyyəti dövrü ərzində ölkə əhalisinin sayı 10 milyon nəfəri keçməmişdir (9, s. 838).

Ölkə əhalisinin sayı ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Mənbələrdə əhalinin sayının 5-10 milyon arası dəyişdiyi qeyd edilir. Bu dəyişkənliyin

əsas səbəblərindən biri İranın köçmə əhalisinin sayının müəyyən edilməsində mövcud olan çətinliklərdir. Əhalinin bu hissəsi böyük bir sayı ifadə edir. Dəyişkənliyin əsas səbəblərindən biri Gürcüstan və digər Qafqaz regionlarının 1813 və 1828-ci ildə Rusiyaya birləşməsidir. Bu hadisə zamanı İran əhalisi təxminən 1 milyon nəfər azalmışdır (17, s. 185).

Çiçəklənmə dövrlərində əhali artmış, qıtlıq, xəstəliklər dövründə çoxlu sayda insan tələf olmuş və əhalinin sayı azalmışdır. Bu qeyd edilənlər əhali artımının tarixini əks etdirir. Göründüyü kimi, artım sürətli və sabit olmasa da, davamlı olmuşdur. Zaman-zaman baş verən qıtlıq və öldürücü xəstəliklər çoxlu sayda insanın tələf olmasına səbəb olmuşdur (17, s. 186).

1869-1872-ci illərin irimiqyaslı və faciəvi qıtlığı sayı 9-10 milyon nəfər olan İran əhalisinin yarım milyon nəfərinin, başqa bir fikrə görə 1,5 milyon nəfərinin tələf olmasına səbəb olmuşdur. İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan əhalinin sayı ilə bağlı təzadlı, əks və fərqli məlumatlara əsasən deməliyə ki, şəhər əhalisi 1800-1914-cü illər ərzində 2,5 dəfə artmış, yəni şəhərli əhalinin ümumi əhaliyə nisbəti 10%-dən 25%-ə qədər artmışdır. Halbuki, elat və köçəri əhalinin sayı azalmış, 1800-cü ildə 50% olmuşdursa, 1850-ci ildə 33% olmuş, 1914-cü ildə isə 25%-ə enmişdir.

Qacarlar dövründə əhalinin strukturu

Qacarlar dövründə İranda feodal quruluşu hakim idi. Bu ictimai quruluş kənd təsərrüfatının əsas aparıcı sahə olmasına, kiçik bir qrupun çoxsaylı savadsız kütlə üzərindəki hakimiyyətinə əsaslanırdı. Güc sahibi olan hakim qrup hökumətin paytaxt şəhərində, mədəniyyət və ticarət mərkəzləri hesab edilən şəhərlərdə məskunlaşır və idarə heyətini təşkil edirdi. Rəhbər heyətin tərkibində savadlı adamların sayı az olduğundan ölkənin müxtəlif sahələri arasında əlaqə arzuolunan səviyyədə deyildi. Buna görə də mərkəzi hökumət mərkəzləşməmə siyasətini geniş miqyasda ayrı-ayrı regionlardakı tərəfdarlarının xeyrinə yönəldirdi (16, s. 20).

Qacarların hakimiyyəti dövründə din və idarə sisteminə deyil, ayrı-ayrı regionların nüfuzlu şəxsiyyətlərinə üstünlük verirdilər.

Tayfa başçılarını, valiləri, şəhər rəhbərlərini qacar şahları özləri təyin edirdilər, amma bu təyinatlarda nüfuz sahibi olan insanlara üstünlük verirdilər.

Bütün şəhərlərdə, irili-xırdalı qəsəbələrdə tacirlər, sənətkarlar və fəhlələrin onların hər birinin mənafeələrini qoruyacaq rəhbər və nümayəndəsi var idi. Hər bir sinif üzvlərindən birini seçir və həmin seçilmiş şəxs şah tərəfindən təyin edilirdi. İran əhalisi quruluş, iyeərxıya, dil və ləhcə fərqlinə görə müxtəlif qruplaşmalardan təşkil olunmuşdu. İranın coğrafi mövqeyinə əsasən əhali şəhərlilər, kəndlilər, özünü təmin edən müstəqil qəbilələrə bölünmüşdü (2, s. 48-49).

İran əhalisi hər birinin özünəməxsus nüfuzlu əsası olan qruplaşmalardan təşkil olunmuşdu. Bu müxtəlif qruplar quruluşlarına görə bir-birlərinə oxşasalar da, hər birinin özünəməxsus maraqları var idi. Qruplaşmalar qəbilə, tayfa, kəndli, və s. qruplardan təşkil olunmuşdu. Hakim və başçılar təyin etməyə və ya onları nəzarətdə saxlamağa qüdrəti çatmayan mərkəzi dövlət hakim və başçıları bir-birinə qarşı təhrik edib bu yolla aralarında müvəqqəti tarazlıq yaratmağa nail olurdu (16, s. 20).

Əhalinin 20-30%-dən çox hissəsini təşkil edən qəbilə və tayfalar qacar, kürd, türkmən, bəluç, ərəb, qaşqay, bəxtiyari, lor, möhsüni, buyər əhməd, hezarə, şahsevən, əfşar, teymuri və xəmsə olmaqla 15 qəbiləni əhatə edirdi. Bu qəbilə və tayfaların əslində bir mifik babaya aid olduqları iddia edilirdi. Əslində onların hər biri daim cəlb etmə və üzvlərini itirmə prosesi yaşayan siyasi varlığa malik idi. Tayfaların əksəriyyətinin öz dialekti, dili, adət-ənənəsi, tarixi, etimologiyası və ziyarətgahı var idi. Bu tayfaların sayının hesablanması çətin idi (2, s. 49).

İran əhalisinin 55%-ni, yəni 5,1 milyonunu təşkil edən kəndli əhali 10000 kənddə məskunlaşmışdı. Bu kəndlərin, tayfa və şəhərlərin çoxu müstəqil iqtisadi siyasət yürüdür, öz-özünü idarə edir, kустar sənaye sahəsi ilə məşğul olur, özlərinə məxsus olan kənd təsərrüfatı məhsullarından istifadə edirdilər. Tarixçilərin əksəriyyəti hesab edir ki, öz-özünü idarə edən kəndlər və tayfaların çoxu iqtisadi cəhətdən muxtar və əsasən müstəqil idi (1, s. 11).

Sosial təsnifat

Peşə təsnifatını nəzərə almasaq, İran əhalisi hakim və rəiyyət olmaqla iki sinfə bölünürdü.

Hakim təbəqə:

1. Dövlət adamları: Dövlət bütün təşkilatları və iqtidarı ilə şahın simasında cəmləşmişdi.

2. Ruhanilər: Ruhanilər bütün mənəvi nüfuz və güclərindən istifadə edərək mənsub olduqların sinfin ortaq məqsədlərinə xidmət edən maraq və etibarlarını qorumağa çalışdılar. İqtidar, nüfuz və güc uğrunda dövlətlə ruhani sinfi arasında gizli və davamlı, eyni zamanda səssiz mübarizə gedirdi.

Qeyd olunanlardan başqa bütün əhali rəiyyət idi. Çünki hakim siniflərin bütün mübarizələrinin əsasını rəiyyət üzərində öz hökmranlığını qurmaq təşkil edirdi (13, s. 373-374).

İran əhalisi hələ qədim dövrlərdən din, hakimiyyət və istehsal fəaliyyətləri olmaqla üç istiqamət əsasında formalaşmışdı. XIX əsrin ortalarından başlayaraq cəmiyyətdə yeni-yeni sinflər formalaşmağa başladı.

Avropa səyyahlarının çoxu İran əhalisini dörd qrupa bölmüşdür (25, s. 187).

1. Yüksək təbəqə: İrsi torpaq mülkiyyətinə sahib olan saray, dövlət və vilayətlərin idari fəaliyyətlərini yerinə yetirən insanlar;

2. Şəhərlilər: Tacirlər, sənətkarlar və ruhanilər;

3. İstismar olunan kəndlilər;

4. Köçərilər.

C. Apton öz əsərində İranın ictimai quruluşunun üç təbəqədən ibarət olduğunu yazmışdır (3, s. 40).

1. Şah və saray əyanları;

2. Tayfa başçıları, ruhanilər və tacirləri əhatə edən əyan-əşrəflər;

3. Sadə xalq, əkinçilər və heyvandarlar.

Qacarlar dövrünün ictimai təsnifatını müəyyən etməyə kömək edən ən mühüm sənəd konstitusiyə hərəkatının ilk başlanğıcında milli şüaranın qəbul etdiyi nizamnamədir (4, s. 72).

Vəkil seçmək üçün səlahiyyətli sinflərin beş qrupdan təşkil olduğunu qeyd edən birinci maddə onları aşağıdakı kimi təsnif edir:

Qacar şahzadələri, alimlər və ruhanilər, zadəganlar, tacirlər və məliklər, kəndlilər və əsnaflar.

Burada qısa da olsa, sosial sinflərin hər birinin daxili təsnifatı ilə bağlı ümumi təsəvvür yaratmalıyıq.

Hakim təbəqə

Şah bütün ictimai qüvvələrin başında dayanmaqla bərabər qeyd-şərtsiz səlahiyyətə malik idi. Ondan sonrakı yerləri şahzadələr, qacar tayfasının başçıları, saray əyanları, tiyul sahibləri, dəftərxana rəhbərləri, vəzirlər, ordu komandanları, şahın ətrafında toplaşmış zadəganlar tuturdu-lar. Onlar vəzirli, böyük əyalətlərin rəhbərləri və orduda yüksək vəzifələri tutmuşdular.

Yerli əyan və zadəganlar, xanlar, yerli nüfuz sahibləri və mirzələr öz regionlarında dövlət vəzifələri tutmuşdular.

Cümə imamı, şeyxül-islam və qazilik kimi dini-siyasi vəzifələrdə təmsil olunan ruhanilər Qacarlar dövlətinin idarə heyətini təşkil edirdilər (5, s. 23).

Təşkilatçılıq vəzifəsi daşıyan divanxana işçiləri qılinc və qələm əhli olmaqla iki sinfə bölünürdü:

Qılınclılar tayfa və qəbilə başçıları olmaqla hərbi-siyasi gücün əsasını təşkil edirlər.

Qələm əhli və ya mirzələr mühasibatın əsasını təşkil edirdi. Katiblər bu sistemin ən aşağı mərhələsi hesab edilirdi. Hər bir əyalətin rəhbərliyi bir şahzadənin əlində idi. Hər bir əyalətin hakimi hakim olduğu ərazidə şah kimi, külli ixtiyara malik idi. Əyalətlər, vilayətlər və şəhərlərin rəhbərliyi də divanxana fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı (29, s. 193).

Əyalətlərin vergiləri hökumət nümayəndəsi, kəndlərdə vergilər kəndxudalar tərəfindən toplanırdı (23, s. 434).

Hakimlərin maliyyə işlərini adətən mühasiblər arasından seçilən vəzirlər idarə edirdi. Əyalət və blokların işlərini hökumət nümayəndələri idarə edirdi. Şəhərlərdə əsas vəzifələr kələntərlik, kəndxuda və darğalıq-dan (şəhər mühafizə xidməti) ibarət idi.

Əsnaf və məhəllələrin idarəçiliyinə kələntər cavabdeh idi. Kələntər kəndxudaların yardımı ilə məhəllələri, əsnafları və şəhəri idarə edirdi. (25, s. 194).

Ruhanilər

Güclü milli və dini təəssübkeşlik bu qrupun ruhuna və fikrinə hakim idi. Onlar milli dəyərlərə, adət-ənənələrə və dini ayinlərə çox bağlı idilər. Dini inancların İran əhalisinə güclü şəkildə nüfuz etdiyini nəzərə alsaq,

qacarlar dövrünün əhalisini bir dini toplum hesab etmək olar. İran ailəsinin həyat tərzini dini inanclar üzərində qurulmuş, ümumilikdə fərdlər arasındakı əlaqə və münasibətlər dini hökmlərlə müəyyən edilirdi. Hüquqi və ictimai problemlərin həllində güc və ixtiyar ruhani təbəqəsinə məxsus idi (13, s. 375).

Dini inanclar, adət-ənənə və ayinlərin qeyri-adi nüfuzu din rəhbərlərinə böyük bir güc bəxş etmişdi. Ruhaniliyin güc və nüfuzu bu toplumu siyasi gücə çevirmişdi. Siyasi güc iqtidar çəkişmələrində fəal iştirak edir və hökumətə iddialılar sırasında yer alırdı (5, s. 42).

Şeyxülislam vəzifəsi ölkənin ən mühüm ruhani vəzifəsi idi. Şeyxülislam şahın birbaşa fərmanı ilə təyin edilirdi. Şeyxülislam qazi və dini hakimlər, mollabaşılar, divanxana rəhbərləri, idarə rəhbərləri, müqəddəs məkanların rəhbərləri və ya divanxana işçiləri arasından seçilirdi (25, s. 195).

Ruhanilər dini vəzifələri icra etməklə yanaşı şəriət hökmlərinin çıxarılması, təlim-tərbiyə və tədrislə də məşğul idilər.

Dini məhkəmələrə rəhbərliyi ruhani qazilər və şeyxülislamlar edirdilər. Din alimləri mülkiyyət sahibləri olmaqla yanaşı həm də böyük güc sahibləri idilər. Onlar təqlid mənbəyi, dini və hüquqi bələdçi vəzifəsi daşımaqla yüksək hörmət sahibləri idilər (2, s. 39).

Dini rəhbərlərin siyasi gücü hökuməti ruhanilərin siyasi, ictimai və iqtisadi çərçivələrini qorumağa vadar edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, yeni konstitusiyaya rejiminin hakimiyyət başına gəldiyi vaxta qədər qacarlar dövlətində din rəhbərləri rəsmi olaraq əsas güc ifadə edə bilməmişlər (5, s. 42).

Ruhanilər qacar şahının qeyd-şərtsiz hakimiyyətinə müqavimət göstərə bilmirdilər. Bir çox tarixi faktlar bunu deməyə əsas verir, hətta bu iddianı konstitusiyaya inqilabı daha yaxşı təsdiq edir (13, s. 375).

Tacirlər

Qacarlar dövründə İran Avropa ilə müqayisədə geri qalmışdı. Yarımmüstəmləkə şəraiti və ölkə iqtisadiyyatının dünya bazarından asılılığı təkcə xarici tacirləri və sərmayəçiləri İran bazarlarına cəlb etmədi, eyni zamanda əvvəllər yerli səviyyədə məhdud fəaliyyət dairəsinə malik olan bazarları öz fəaliyyətlərini genişləndirməyə vadar etdi (4, s. 88).

Tacirlər ictimai iyeərxianın başında dayanır, bazar fəaliyyətində güc və iqtidarı təmsil edirdilər. Tacirlər cəmiyyətin mötəbər təbəqəsi hesab edilir, Avropadakı ictimai-iqtisadi orqanların rolunu ifa edirdilər.

Onlar sərmayə sahibləri olduqları üçün dövlət tərəfindən himayə edilir, dövlət onlardan borc götürür, əvəzində inhisar və ya hər hansısa bir məntəqənin rəhbərliyini verirdi. Tacirlər bütün İranın kənd təsərrüfatı və kустar sənaye məhsullarının, elatlara məxsus olan məmulatların alqı-satqısını həyata keçirir, hətta xarici bazarları da idarə edirdilər (14, s. 52).

Bazarlarda iri və orta həcmli fəaliyyət dairəsinə malik olan tacirlər bu təbəqənin iyerarxiyasının başında dayanırdılar. Onlardan sonrakı yerləri kəndxudalar və ağsaqqallar tuturdu. Bazardakı peşə və fəaliyyətlərin hər biri üç müəyyən səviyyədən təşkil olunmuşdu. Bu səviyyələr müəllimlər, işçilər və şagirdlərdən ibarət idi. bazarda böyük tacirlər fərqli mövqeyə malik idilər. Onların ictimai mövqeyi əsnafları təşkil edən fəallardan və sənətkarların mövqeyindən fərqlənirdi. Bundan əlavə, böyük tacirlər ruhani alimlər və divan işçiləri ilə birlikdə şəhər əyanları hesab edilirdilər (25, s. 199).

Qacarlar dövründə tacirlərlə divan işçiləri arasında əlaqə yaradan “məliküttüccar” vəzifəsi var idi.

Tehranla yanaşı digər böyük şəhərlərdə də şah və ya şəhər hakimi mötəbər tacirlərdən birini məliküttüccar vəzifəsinə təyin edirdi. Padşah əsnafların rəhbərlərini də təyin etmək səlahiyyətinə malik olsa da, əsnafların ağsaqqalları öz rəhbərlərini özləri seçirdi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq güc balansı bazarın xeyrinə dəyişdi və bundan sonra öz əhəmiyyətini itirdi. Bir çox şəhərlərdə artıq dargə yox idi (1, s. 112-113).

XIX əsrin ortalarında İranda olmuş Qobinov qeyd edir ki, İran tacirləri ümumiyyətlə çox varlıdılar. Çünki onlar gəlir vergisindən və yüzlərlə digər vergilərdən azaddılar.

Dövlət tacirlərə çox böyük ehtiram göstərirdi, hətta onlardan borc istəyirdi. Dövlət döyüş xərclərini təmin etmək üçün tacirlərdən yardım alırdı. Qobinov yazırdı ki, əsnaf və sənətkarların istinad mənbəyi bir tərəfdən tacirlər, digər tərəfdən isə ruhanilərdir (20, s. 31-32).

Dövlətin rəsmi qanunlarında tacirlərə heç bir vergi növü aid edilməmişdi. Amma dövlət və şah tacirlərdən sərvət qoparmaq üçün zora əl atırdı. Tacirlər şah və dövlət rəhbərlərinin bu addımları qarşısında acı talelər yaşayırdılar.

İran tacirlərinin qarşılaşdığı bu problemlər İran sərmayəçilərinin ya digər ölkələrə mühacirət etməsinə, ya da öz sərmayələrini başqa bir dövlətə

tin himayəsində saxlamasına səbəb olmuşdu. Halbuki, başqa ölkələrin məhsulları İranda çox asanlıqla dövriyyədə idi, hətta məmurlar tərəfindən himayə edilirdi. İranlıların oxşar və ya eyni məhsullarının dövriyyəsinə yüzlərlə manelər yaradılırdı. Bu problem əcnəbi məhsullarının İran məhsullarından daha sürətli, daha ucuz və daha münasib şərtlər altında satışa çıxarılmasına və İran məhsullarına heç bir boş yer buraxmamasına səbəb olurdu (25, s. 202-203).

Tayfa və ellər

Qacarlar dövründə İranda şahdan sonra ellərə başçılıq edən elxanlar yer alırdı. Hər bir el bir neçə tayfaya bölünürdü. Elxanlardan sonra güc və qüdrət qəbilə başçıları və xanlar arasında bölünürdü. Elxanlıq şahlığa məxsus olan qeyd-şərtsiz səlahiyyətlə malik ictimai vəzifə idi (25, s. 228-230).

Qəbilələr və ellər əhalinin 25-30%-dən çoxunu təşkil edirdi. Ellərin çoxu çadırlarda və ya yarımçadırlarda, şəhər həyatına keçid dövründə yaşayırdı. Onlar sülalə şəklində paytaxtda məskunlaşır, sonra şəhər həyatında assimilyasiyaya uğrayırdılar.

Bəzi ellər əsasən qaşqaylar, bəxtiyarilər, buye-əhəməd elxan ləqəbli rəhbərlər tərəfindən idarə edilirdi. Digərləri tərhan ləqəbli kiçik rəhbərlər tərəfindən idarə edilirdilər (2, s. 50).

Hər bir el daha böyük və ya kiçik rəhbərlərə malik olmasından asılı olmayaraq bir neçə qola və ya tayfaya bölünürdü. Bu ifadələrdə ayrı-ayrı yerlərdə el mənasında işlənirdi.

Kerzen, Joper, Zolotoryov və Sayks kimi müəlliflər bildirirdilər ki, el və qəbilələrin əhalisi bütün ölkə əhalisinin təxminən 1/3-ni təşkil edirdi. Türk, kürd, lor və ərəb elləri İranın ən mühüm elləri hesab edilirdi (19, s. 322-336).

Köçəri və ya oturuşmuş olmasından asılı olmayaraq qacarlar dövrünün qəbilə və elatlar sistemi çox güclü idi. Xanların ordu təşkilində mühüm rol oynadıqlarını və feodal sistemində güclü nüfuz sahibləri olduqlarını nəzərə alsaq, onların ölkənin taleyində hansı rolu ifa etdiklərinin açıq-aşkar şahidi olarıq. Elxan elin xanı olmaqla yanaşı həm də vali və hakim idi. onlar mərkəzə və şaha tabe olmaqla yanaşı mərkəzi gücün paylanması müəhim rol oynayırdılar (24, s. 548).

“Xanın eldəki əsas rolu kələntərlərin tayfa, kəndxudaların köçəri qruplarda oynadığı rolla müqayisə edilə bilər. Lakin xanın hökmranlıq miqyası daha böyükdür. Xan elin ən mühüm sinfinə mənsub tayfada dünyaya göz açsa da, digər xanlar tərəfindən yalnız bu vəzifəyə layiq görüldüyü zaman seçilirdi. O, elini digər kəndlər, hökumət və ellərin vergi toplayanları müqabilində müdafiə edirdi. Mühəribə vaxtı el döyüşçülərinin komandanı olmalı, sülh dövründə bir diplomat kimi öz tayfasının maraqlarını qorumaq idi. Xan bunlarla yanaşı eli idarə edir, torpaq verir, yarımillik köçləri yönləndirir, mülki və dini qanunlar çərçivəsində yüksək yetkili şəxs kimi hakimlik edir, elin birliyini qoruyurdu, sarayın qapısı adlandırılan çadırı ali hökumət və məhkəmə orqanı hesab edilirdi. Əgər üzərinə düşən vəzifənin icrasında səhlənkarlıq etsəydi, böyük xanlıq vəzifəsindən salınırdı” (2, s. 18).

Ellərin dövlətlə iqtisadi əlaqəsi vergilərin toplanması və əsgər toplanılması fəaliyyəti dayanırdı. Elin vergiləri pul şəkilində toplanırdı. Yəni hər bir diri heyvan müqabilində sabit bir məbləğ ödənirdi. Onlar pul iqtisadiyyatına daxil olsalar da, paralel olaraq cins vergisi də davam edirdi. Bu vergiləri qəbilə başçıları toplayırdı (17, s. 210).

Qacarlar dövründə cəngavərlik və hərbiçilik ellər və tayfaların inhisarında qalırdı. Elatların at sürmək, ox atmaq bacarıq və məharəti, qəbiləyə xas olan nisbətən daha yaxşı təşkilatlanması, birlik və vəhdət ruhu böyük bir elin üzvlərinin aktiv və fəal bir elxanın ətrafında vahid bir güclü ordu kimi toplaşmasına səbəb olan amillərdən idi.

Bəzi qəbilə və tayfa başçıları böyük torpaq sahibləri sırasında yer alırdılar, ticarət əlaqələrinə malik idilər, hakim və ya vali rolunda çıxış edirdilər. Bu siyasət elin özünü mərkəzi dövlətin bir hissəsi və hakim sinfə mənsub olduğunu hesab etməsinə səbəb olurdu. El başçısının öz elinin üzvlərini himayə etməsi, el və qəbilə daxilində təbəqələşmə dəyişikliklərə səbəb olurdu (17, s. 211).

Ellərin başçıları mərkəzi hökumətlə münasibətdə ikili rol oynayırdı. Bir tərəfdən hökuməti müdafiə və himayə edir, digər tərəfdən mərkəzdən qaçmaya meyl göstərdikləri üçün zaman-zaman mərkəzi hökumətə qarşı çıxırdılar. Bütün bunlara baxmayaraq qacarlar ellər tərəfindən yüksək səviyyədə himayə və müdafiə edilirdi (5, s. 31).

Hərbi qüvvələr

Qacar şahları xarici hücumlara, daxili üsyanlara qarşısı müqavimət göstərə biləcək gücə malik müasir ordu yaratmağa elə də əhəmiyyət vermirdilər. Abbas Mirzə İran ordusunun ənənəvi qüvvələrinin yararsız olduğunu yaxşı başa düşürdü. Buna görə də ordu təşkili üçün müxtəlif ölkələrdən hərbi mütəxəssislər gətirdi, silahqayırma zavodları tikdirdi və ilk sistemləşdirilmiş ordu yaratdı. Lakin onun ölümü ilə hərbi islahatlar dayandı və davam etdirilmədi (18, s. 60).

Əmir Nizam ləqəbi ilə şöhrət tapmış Mirzə Tağı xan 1843-cü ildən başlayaraq orduda islahatlar aparmağa başladı, yeni batalyonlar yaratdı, qoşunun sayını artırdı. Qoşun toplanılması üsulunda dəyişiklik onun ən mühüm addımlarından idi.

Əmir Nizamın darülfünün yaratmaqda qarşıya qoyduğu hədəflərindən biri yeni orduya zabit hazırlamaq idi (21, s. 201-202).

Müdafiə Nazirliyinin aktiv qüvvələrinin sayının 200 min nəfərdən çox olduğu iddia edilirdi. Amma ordunun müntəzəm qüvvələrinin sayı 8 min nəfərdən az idi və bu qüvvələr artilleriya, gürcülərdən təşkil olunmuş ənənəvi mühafizə və kazak briqadasına şamil idi. Kazakların komandanlığı əsasən rusların əlində idi. Onların aşağı sıraları şahsevənlər və türkdilli mühacirlərdən təşkil olunmuşdu (2, s. 33).

Qoşunun vəziyyətinə gəlincə isə xarici ölkələrlə müharibələr istisna olmaqla elə də sistemli və müntəzəm deyildi. Daxili iğtişaşlar zamanı qoşunların komandanlığı tayfa başçıları və ya saray əmirləri olan xanlara həvalə edilirdi. Bu komandanların adətən hərbi texnikalar haqqında məlumatları olmurdu, hərbi vəzifələrə irsi, rüşvət vasitəsi və ya saray əyanlarının dəstəyi ilə nail olurdular (9, s. 845).

Münasib bir hərbi təşkilatlanmanın olmaması İranın ənənəvi qüvvələrini nizam-intizamsızlığa sürükləyərək zəiflətdi. Hökumət hərbi vəzifələri siyasi subyektlərə, şahzadələrə, hərbi səlahiyyəti olmayan divan işçilərinə satmaqla onun məhvinə daha çox səbəb oldu (5, s. 46).

Əsnaflar və sənətkarlar

İran əhalisinin əksər hissəsi öz daxilində müəyyən siniflər və qruplardan təşkil olunmuş və hər bir qrup öz peşəsinə əsasən müəyyən edilmişdir. Şəhərlərdə qruplaşmalar peşə və ixtisasa görə müəyyən edilirdi. Şəhər əhalisi müxtəlif siniflərdən və sənətkarlardan təşkil olunmuşdu. Əs-

naf qrupları arasında tacirlər sinfi birinci yerdə dayanır, daha çox hörmət və ehtirama layiq görülürdü (13, s. 882-883).

Şəhərlər məhəllələrə bölünür və hər bir məhəllənin kəndxudası olurdu. Kəndxuda həmsərhəd məhəllə ilə əlaqə yaradır, fəaliyyətlərini məhəllənin əyanları, nüfuzlu şəxsləri, şəhər qazisi, imam cüməsi, şeyxülislamı və dağçası ilə tənzimləyirdi. Bundan əlavə, sinflərin də himayəsini öz üzərinə götürürdü (2, s. 62).

Dağa dini hökmlərin icrasına nəzarət edən nümayəndənin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Hər sinfin öz iyerarxiyası və davranış qaydası var idi. Ağsaqqallar və müəllimlərin bazar ierxiyasında xüsusi yeri var idi. daha gənc üzvlər müxtəlif mərhələlərdə müəllimlər tərəfindən tərbiyə edilirdi (22, s. 36-37).

Tacirlər və əsnaflar bazarda xüsusi sistemə malik idilər. Bazarın hər bir bölməsi xüsusi bir peşə və sənət üzrə ixtisaslaşmışdı. Cəmə məscidinin yanındakı ilk bazar dini əşyaların satış bazarı idi. Onların yanında kitab satıcıları, Quran satanlar, dəri və gön satıcıları, parça satıcılarının bazarı mühüm ticarət mərkəzi hesab edilirdi (4, s. 25).

Bazarda varlı tacirlərdən sonrakı yeri bank işçiləri, sərraflar, ruhanilər, əsnaf üzvləri və şəhərin yoxsul əhalisi tuturdu. Əsas tacirlər və sərraflar siyasi subyektlərə və bazar fəallıqlarına borc verirdilər. Tacirlər ümumi mənfəətli müəssisələrin təsisatı ilə himayə edilən dini siyasi təşkilatlanmada mühüm rol oynayır (22, s. 37).

Tacirlər kənd təsərrüfatı, kустar sənaye məhsulları və elatların hazırladığı məmulatın alqı-satqısında bütün İran bazarlarını əllərində saxlayır, xarici bazarlarla əlaqə yaradırdılar.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avropa məhsullarının İrana idxalı şəhər və kəndlərdə güclü istehsal və sənət rəqabəti yaratdı. İranın qeyri-sağlam iqtisadiyyatı xüsusilə ölkə darvazalarının xarici məhsullarının üzünə açıq olması daxili sənayenin himayə məsələsini ikinci plana salırdı (25, s. 197).

Kəndlilər

Kənd və çadır sakinləri olmasından asılı olmayaraq kəndlilər bütün İran əhalisinin 55%-ni təşkil edirdi. Onlar ölkə sərvətinin ən mühüm və bəlli istehsalçı təbəqəsini təşkil edirdilər. Amma ərbab və rəiyyət sistemi-

nə əsaslanan xüsusi şəraitdə lazım olan istedad və istehsal bacarığından yetərinə istifadə edilmirdi (13, s. 387).

Kəndli ölkə sərvətinin əsasını təşkil edirdi. Əkin sahəsi vergisi dövlətin əsas gəlir mənbələrindən biri idi. Dövlət müəyyən edilmiş siyahı əsasında hər on min kvadrat metrə görə müəyyən məbləğdə nağd pul və bir miqdar mal vergisi alırdı. Vergi ödəyicisi kənd sahibi və mülkiyyətçi olduğu üçün dövlətə ödədiyi pay müqabilində əkinçi və kəndlidən ürayi istədiyi qədər vergi alırdı (11, s. 606).

Bu dövrdə torpaq mülkiyyətinin aşağıdakı formaları var idi:

1. Şahlıq mülkü; 2. Xalisə və ya dövlət ərazisi; 3. Əyan və zadəgan mülkləri; 4. Vəqf edilmiş ərazilər; 5. Kiçik mülkiyyətçilərin əraziləri.

Dövlət ərazisi şahın ixtiyarında idi, şah istədiyi rəqəmi müəyyənləşdirib onu kəndlilərə və iri mülkədarlara verə bilərdi. Bu ərazinin böyük bir hissəsini əkinçilikdən xəbəri olmayan insanlar icarəyə götürürdülər. Dövlətlə bağlılıqları olduğu üçün kəndliləri rəhmsizcəsinə istismar edilirdilər (25, s. 221-222).

Xalis və ya dövlət ərazilərinin çox hissəsi ölü torpaqlara çevrildi. Mərkəzi hökumət zəif olduğu üçün mülkədarlar qeyri-əkin dövlət torpaqlarını zəbt etdilər, pula ehtiyac duyduqları zaman onları böyük tacirlərə və birinci dərəcəli ruhanilərə satdılar. Onlar ixracat məhsullarının ticarəti inkişaf etdiyi üçün bu addımı atmalı olmuşdular (23, s. 319).

Buğda, arpa, kişmiş və xurma səfəvilər dövründən qacarlar dövrünə qədər ən mühüm məişət məhsulu hesab edilmişdir. 1858-ci ildə arpa və buğda ixrac edilən ikinci ən böyük kənd təsərrüfatı məhsulu idi. 1869-1894-cü illər ərzində İranın Fars körfəzi vasitəsilə ixrac edilən buğdasının həcmi 8 dəfə artsa da, qiyməti azalmışdı.

Qiymət aşağı olduğu üçün buğdanın həddən artıq ixrac edilməsi İranın özünü təmin səviyyəsinin zəifləməsinə, nəticədə buğda ununun idxalının buğda ixracatından çox olmasına gətirib çıxardı (17, s. 187).

1850-ci ildə xam ipək İranın ən əsas ixracat məhsulu olmuşdur. İpəkqurdunun Avropadan İrana gətirilməsi bundan sonra cənubdan ixrac edilən tiryəkin miqdarının artmasına səbəb oldu. İran ixracatının 25%-ini tiryək təşkil edirdi. Quraqlıq kimi problemlər, həddən artıq məhsul, saxtakarlıq və lazım olmayan tariflər ticarətə ciddi zərbə vurdu (7, s. 30).

Pambıq, düyü, xuruş kimi digər məhsullar daha çox Rusiyaya ixrac edilirdi. Rus tacirləri və dəllalları bunun nəticəsində çox gəlir əldə edirdilər (7, s. 30).

İxrac məhsullarının artımı mülkədarların gücünü və gəlirlərini artırdı, xalisə ərazilərinin tacirlər və ruhanilər kimi mülkiyyətçilərə satışı artdı (14, s. 84).

Kəndlilərin istismarının daha da kəskin xarakter alması, vergilərin artması, suvarma sistemlərinin, əkin tarlalarının sıradan çıxması, kəndlilərin kütləvi şəkildə köçüb getməsi İranın kənd təsərrüfatını məhvə sürükləyir, İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi böyük dövlətlərin İrandakı nüfuzunun artmasına səbəb olurdu (25, s. 228).

İranda torpaq mülkiyyəti sisteminin xüsusiyyətləri feodalizm deyil, qeyd-şərtsiz gücün mahiyyətinə əsaslanırdı. Məhz bu qeyd-şərtsiz güc idi ki, İran iqtisadiyyatının təbii dəyərinə mane olurdu. Əgər mərkəzi hökumət güclü olsaydı, torpaqlar xüsusi mülkiyyətçilərin hakimiyyəti altında deyil, dövlətin nəzarəti altında olardı. Zaman keçdikcə əyalət hakimi vəzifəsi, əyalət hərbi komandanlığı, vergi toplayıcısı vəsifələri, ərazilərin həval edildiyi şəxs bir şəxsin simasında, yəni böyük mülkiyyətçinin əlində cəmləşdi (14, s. 79).

XIX əsrdə kənd təsərrüfatı İran iqtisadiyyatının əsas fəaliyyət sahəsi hesab edilirdi. İran əhalisinin əksəriyyətinin dolanışığı kənd təsərrüfatı vasitəsilə təmin edilirdi. Dəqiq statistika olmadığı üçün kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan regionlar, məhsullar, onların tərəqqi və tənəzzülü ilə bağlı düzgün məlumat vermək çox çətindir. Bundan əlavə, kəndlilər, şəhərlilər, yarımköçəri həyat tərzini sürən, oturuşmuş əhalinin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı kifayət qədər məlumat yoxdur (21, s. 220).

Kəndlərdə məskunlaşmış əhali bir-birləri ilə sıx əlaqədə olan sosial qruplaşmaları təşkil edirdi. Şəhərlərə yaxın olan məntəqələr istisna olmaqla kəndlərin çoxu coğrafi, iqtisadi və mədəni cəhətdən müstəqil və özünü təmin səiyyəsində idi. Hər bir kənd kəndxuda tərəfindən idarə edilirdi. Kəndxuda ağsaqqallar və mirablarının yardımı ilə nüfuzedici fəaliyyətləri reallaşdırırdı. Məhkəmə işlərində vasitəçilik, qrup qərarların qəbul edilməsi onların nüfuz dairəsinə daxil idi. Kəndxuda kəndin nümayəndəsi hesab edilirdi. Suyun əkin sahələrinə paylanması, ortaqların ərazilərin qorunması, kəndlərin hasara alınması, kəndli ailələrə daha məhsuldar əra-

zilərini verilməsi məqsədilə hər il kənd ərazilərin baxış keçirilməsi kəndxudanın vəzifələrindən idi (2, s. 60).

Fəhlələr

XIX əsrin sonlarından başlayaraq İranda əksəriyyəti şəhər yoxsullarından, elatlardan, xüsusilə kəndlilərdən ibarət olan bir sinif formalaşdı. Bu sinfin nümayəndələri müxtəlif karxana və istehsal müəssisələrində işləyirdi. Bu cəhətdən də fəhlələr İranın fəhlə sinfi müxtəlif sinflərə bölünürdü. Birinci qrupa kустar və ənənəvi sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən fəhlələr, ikinci qrupa yeni texniki vasitələrə əsaslanan və yeni fəaliyyət sahələrində çalışan fəhlələr daxil idi (14, s. 71-78).

Fəhlələrin 98 min nəfəri kустar sənaye, 11 min nəfəri digər ənənəvi fəaliyyət sahəsində çalışırdı. 1000 nəfərdən çoxu xalçaçılıqla məşğul idi. Kустar sənaye sahəsinin digər işçiləri dəmirçi, misgərlərdən, dabbacılarından ibarət idi. Şəhərlərdə təxminən 5 min nəfər ev təsərrüfatı ilə məşğul idi. Texniki təchizata əsaslanan sənaye sahələrində çalışan fəhlələrin 12 mini iranlı, 5 mini ruskardan ibarət idi (25, s. 218).

1850-1860-cı onillikdə dövlət və fiziki şəxslər tərəfindən kiçik kağız, barıt, qənd istehsalı, sap əyirmə zavod və fabrikləri təsis edildi.

Mühüm əhəmiyyət daşıyan yeni zavodlar əcnəbilərə məxsus idi. İranın ən böyük sənaye şirkətlərindən olan İngiltərə və İran Neft Şirkətində 7-8 minə yaxın, Rusiyaya aid olan Xəzər dənizi balıqçılıq sənayesində 4-5 min nəfər fəhlə işləyirdi (17, s. 200).

Almanlar kərpic, taxta-şalban, sursat istehsalı, xalçaçılıq və tikinti sənayesi sahələrində fəal idilər.

Fəhlələrin çoxu sənaye sahələrinə əsasən iki mənbədən cəlb edilirdilər: Şəhər yoxsulları və işsizləri, yəni işsiz peşə sahibləri; iş axtarmaq üçün şəhərə gəlmiş kənd sakinləri. Bunlar mövsümi kənd təsərrüfatı işləri deyil, inşaat və yol tikintisi sahəsi ilə bağlı işlər idi (17, s. 203).

İran fəhlələrinin bir hissəsi işləmək üçün Rusiyaya və Qafqaza mühacirət edirdi. 1900-cü ildə 100 min nəfər iranlı Rusiyada məskunlaşmışdı. Bu say 1913-cü ildə 500 min nəfərə çatmışdır. Sözügedən əhali köçüb getdikləri ərazilərdə məskunlaşmış, geri qayıtmamış əhalidir. Belə ki, işləmək üçün hər il Rusiyaya gedib, yenidən geri dönmə işçilərin sayı 600-dən 200 min nəfərə qədər olmuşdur. İranda mühacirlərin çoxu kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Amma işsiz sənətkarlar, tacirlər və fəhlələrin

çoxu da həmin ölkəyə üz tuturdular. Mühacirlərin çox hissəsini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi.

Rusiyaya gedənlərin bəzisi, Bakıya və digər regionlara köçənlərin bir hissəsi tikinti və inşaatda, neft və mədən sənayesində işləyirdi (17, s. 203).

Bakının neft sənayesində İran mühacirləri çoxluq təşkil edirdi (14, s. 75).

İş tapmaq üçün Xorasan, Sistan və Kürdüstandan Orta Asiyaya üz tutmuş iranlı mühacirlərin də sayı çox idi. Onlar Mərv və Aşqabad dəmiryol xətlərində işləyirdilər. 1909-cu ildə tələbat artdığı üçün mühacir fəhlələrin də sayı artmışdı. 1905-ci ildə Aşqabadda işləyən iranlıların sayı 5 min nəfərdən çox idi (25, s. 220).

İranda iş şəraiti elə də yaxşı deyildi. İş saatı, səhiyyə və gigiyena, əməkhaqları və ictimai cəhətdən fəhlələrin vəziyyəti yaxşı deyildi. İş saatının çox olması daha böyük problemlər yaradırdı. Təhlükəsizlik və gigiyenik baxımdan İran sənayesində kiçik yaşlılar və qocalar üçün münasib şərait yox idi.

Fəhlələr ya sabit qaydada maaş alır, ya da gördükəri işin pulunu alırdılar (17, s. 203).

Marginal siniflər

Şəhərlərdə aşağı səviyyədə yaşayan qruplar üstünlük təşkil edirdi. Bu qruplar minimum həyat səviyyədə yaşayırdılar. Sözügedən qruplar küçə satıcıları, yükdaşıyanlar, nöqərlər, şagirdlər, dükənçilər, müxtəlif sənət müəssisələrində çalışan şagirdlər, dərvişlər, vergi yığanlar, sirkçilər və falçılara şamil idi (25, s. 232).

Orsel bu qrupların həyat tərzini belə təsvir edirdi: “Çox yoxsul və çox bədbəxt insanlar bir yerə toplaşmışdı. Bu insanların çoxu gildən düzəlmiş daxmalarda, yerin altında düzəldilmiş evlərdə, cəngəlliklərdə qızdırma, titrətmə, aclıq və bədbəxtlik içində ömür sürürdülər” (6, s. 120-121).

Həyatın ciddi təzyiqləri təkcə küçə satıcıları, yükdaşıyanlar və fəhlələr deyil, digər marginal həyat təzi sürən insanları da əhatə edirdi.

Lotular¹¹ şəhərlərdə yoxsullar arasında çıxmış, savadsız, lakin cəsur və alicənab insanlar idi. Əsasən tabaqla yük daşıyır, tut, dovğa və meyvə satırdılar (23).

¹¹ Lotu sözünün, topluların rolu və mədəni daha geniş və ətraflı izahı üçün Martin Venesanın Qacarlar dövrü əsərinə baxın, tərcüməçi: Əfsanə Monfərid, Amə kitabı nəşriyyatı, 1389.

Lotular yavaş-yavaş qruplaşmalar və dəstələr təşkil edib öz yaşadıqları məhəllələrdə cinayətlər törətməyə başladılar, yoldan keçənlər üçün çətinliklərə yaratdılar, qonşu məhəllələrə hücum çəkdiilər. Lotular yoxsulları və zəifləri müdafiə edəcəklərinə and içib, əhd-peyman bağlayırdılar. Lotu sözü hər iki mənasında, yəni alicənab qəhrəman və quldur mənasında işlənirdi (2, s. 21).

Bu dövrdə insan alveri hələ də mövcud idi, Fars körfəzində, Bəlucistan, Sistan, Kürdüstan, Xorasan və Kirmanda işçi alveri geniş yayılmışdı. Qulluqçular və nöqərlər ev işləri ilə məşğul olurdular nöqərlərin qiymətləri müxtəlif yerlərdə fərqli idi. Kürdüstan, Xorasan və Sistanın kəndlərində qızlar çox ucuz qiymətə satılırdı (15, s. 234).

Nəticə

İranın qacarlar dövründəki əhalisi haqqında dəqiq məlumat vermək çətinidir. Ölkə əhalisinin sayı ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. İran əhalisinin əksəriyyəti qədim mədəniyyətə və parlaq keçmişə malik olmuş, qacarlar dövründə burada milli və dini təəssübkeşliyi çox yüksək həddə olan bir cəmiyyət formalaşmışdı. Bu cəmiyyətin fərdləri milli və dini ənənələrə çox bağlı idilər, qərb mədəniyyətinə və həyat tərzinə məxsus olan yeniliklərdən uzaq düşmüşdülər.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri İran siyasi, ictimai, hərbi və iqtisadi sahələrdə qərb mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində dəyişikliyə məruz qaldı, tədricən yeni sinflər formalaşdı, sosial əlaqələr yeni şəkil aldı.

İran əhalisinin sosial təsnifatı ilə aşağıdakı nəticələri hasil etmək olar:

1. İctimai qruplar əsrlər keçdikcə özlərinəməxsus şəkil almış, qapalı sinflərə çevrilmişdilər. Bir-birlərinə yaxın olan qrupları istisna etsək, müxtəlif qruplar arasında qarışma müşahidə edilmirdi.

2. Sinflərin həyat təzləri və inanclarının bir hissəsi bir-birindən fərqlənirdi, bütün əhalidən üstün olmaq qanunu hökm sürürdü.

3. Dini təəssübkeşliklər şəhərlərdə məskunlaşmış dini azlıqların məhdudlaşmasına səbəb olmuşdu.

4. Ailələrdə peşə və məşğuliyyət irsi olduğu üçün gənclərin istedad və zövqlərinin stimullaşdırılmasına heç bir şərait yaradılmırdı.

Qacar şahları güc və hökmranlığın tətbiqi üçün lazım olan vasitələrdən istifadə etmirdilər. İctimai təsnifatlardan yanlış şəkildə istifadə edib öz həyat-

larını daam etdirir, mülkiyyətçiləri və nüfuzlu şəxsləri saraya cəlb etməyə çalışırdılar. Şahlar eyni zamanda İrana ictimai qruplaşmalar, xüsusilə regional, irqi, milli, el və tayfa fərqlilikləri əsasında hökmranlıq etməyə səy göstərirdilər.

Dövlət quruluşunda baş verən yeganə dəyişiklik ondan ibarət idi ki, şahlar dövləti idari və hərbi sistem əsasında idarə etmir, bunun üçün qəbilə başçıları, mülkiyyət və torpaq sahibləri, ali dərəcəli ruhanilər, varlı tacirlər kimi yerli nüfuz sahiblərindən istifadə edirdilər.

İrannın ictimai və iqtisadi quruluşu tayfa və ellərə əsaslanırdı. El və tayfa münasibətləri qacarlar dövründə bütün İranı əhatə edirdi. Yoxsulluq, nizamsızlıq, dövrü qiyamlar və təhlükəsizlik kimi amillər əhalinin azalmasına səbəb olurdu. Xarici investorların İrana gəlişi və iranlı fəhlələrin Rusiya sənayesində işləməsi 1914-cü ildə İranın sinfi quruluşunda dəyişiklik baş verməsinə səbəb olmuşdu. Belə ki, işləmək üçün Rusiya, Qafqaz və Türkünstanə gedənlərin sayı çoxalmışdı. Miqrant fəhlələrə məhz belə meydana gəlmişdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abrahamyan Yervand, İran iki inqilab arasında, tərcüməçi: Kazım Firuzmənd, Mərkəz nəşriyyatı, IV çap, Tehran, 1378.
2. Abrahamyan Yervand, Müasir İran tarixi, tərcüməçi: Məhəmməd İbrahim Fəttahi, Ney nəşriyyatı, V çap, Tehran, 1389.
3. Apton Cozef M. İranın müasir tarixinə bir baxış, tərcüməçi: Yəqub Ajənd, Nilufər nəşriyyatı, IV çap, Tehran, 1359.
4. Əsrəf Əhməd. İranda kapitalizmin inkişafının tarixi maneləri, Zəmine nəşriyyatı, Tehran 1359.
5. Əkbər Məhəmmədəli. Qacarlar dövründə İranın müasir problemləri, İran qəzeti nəşriyyatı, I çap, Tehran 1384.
6. Orsel Ernest. Orselin səfərnəməsi, tərcüməçi: Əliəsgər Səidi, Zəvvar nəşriyyatı, Tehran 1363.
7. Camalzadə Məhəmmədəli, Layiqlilərin xəzinəsi, Tehran kitabı nəşriyyatı, Tehran 1362.
8. Doqardan Alfred. General Qardanın İran ezamiyyəti, tərcüməçi: Abbas İqbal. Neqah nəşriyyatı, II çap, Tehran 1362.
9. Zərrinkub Əbdülhüseyn. Ruzqaran, Soxən nəşriyyatı, II çap, Tehran 1389.
10. Joper Amad, Ermənistan və İrana səfər, tərcüməçi: Əliqulu Etimad Moqəddəm, İran mədəniyyətinin təməli, Tehran 1347.
11. Saykes Sərpərəsi. İran tarixi, tərcüməçi: Seyid Məhəmmədtəqi Fəxr Dai Gilani, II cild, Tehran 1335.
12. Şebani Rza. İranın ictimai tarixinin əsasları, Qums nəşriyyatı, Tehran, III çap, Tehran 1369.
13. Şəmim Əliəsgər. İran qacarların hakimiyyəti dövründə, Zəryab nəşriyyatı, V çap, Tehran 1378.
14. İsayi Çarlz. İranın iqtisadi tarixi, tərcüməçi: Yəqub Ajənd, Qostərdə nəşriyyatı, Tehran 1362.

15. Flanden Ojen. Flanden Ojenin İran səfərnəməsi, tərcüməçi: Hüseyn Nursadiqi, İşraqi nəşriyyatı, Tehran 1356.
16. Flor Vilem, Qacarlar dövründə İranın ictimai tarixi ilə bağlı sorğular, tərcüməçi: Əbülqasim Seri, Tus nəşriyyatı, II cild, Tehran 1365.
17. Foran Can. İranın ictimai təkamül tarixinin əzmkar müqaviməti, tərcüməçi: Əhməd Tədəyyün, Rəsa mədəni xidmətlər müəssisəsi, XI çap, Tehran 1390.
18. Kodi Niki Ar, İran inqilabının kökləri, tərcüməçi: Əbdülrəhim Gəvahi, Qələm nəşriyyatı, Tehran 1369.
19. Kerzen Corc L. İran və İran hadisəsi, tərcüməçi: Vəhid Mazandarani, Kitab tərcüməsi və nəşri müəssisəsi, II cild, Tehran 1349.
20. Qobinov Cozef Artur Kent Do. İranda üç il, tərcüməçi: Zəbihulla Mənsuri, Fərruxi nəşriyyatı, Tehran.
21. Lembton An K. S. İranın tarixi islamdan sonra, tərcüməçi: Yəqub Ajənd, Əmir Kəbir nəşriyyatı, Tehran 1385.
22. Martin Venesa. Qacar dövrü, tərcüməçi: Əfsanə Munfərid, Amə kitabı nəşriyyatı, Tehran 1389.
23. Mustofi Abdulla. Mənim həyatımın şərhi, Zəvvar nəşriyyatı, I cild, 1340, Tehran.
24. Melküm Can. İranın tarixi, tərcüməçi: Mirzə İsmayıl Heyrət, Yasavuli nəşriyyatı, II cild 1362.
25. Verheram Qolamrza. Siyasi sistem və ictimai təşkilatlar, İran qacarlar dövründə, Moin nəşriyyatı, I çap, Tehran 1385.

Tahira SALMANIPUR

SOCIAL CLASSES AND HIERARCHY IN THE PERIOD OF THE QAJARS

SUMMARY

On the basis of the social structure of the arrangement of the Iranian society Qajar period studied social class hierarchy and their specific features. Each of the major classes of the hierarchy is represented in different ranks, which sometimes strikes a very large gap between the representative of the highest rank and the lowest. The social classes of Iran Qajar period concerned the ruling stratum, clergy, workers, peasants and other sections of society. It is therefore necessary to create a common understanding of the internal hierarchy of every social class. During the reign of the Qajar there were changes in the social structure of the country. The paper examined the social life, the system of government of Iran, the hierarchy and the role of each social class in Iranian society. The study was conducted on the basis of the analysis and description. On the basis of European works and works of Iranian historian historians of the new period studied social classes, and the hierarchy of the Qajar period.

Тахира САЛМАНИПУР

СОЦИАЛЬНЫЕ КЛАССЫ И ИЕРАРХИЯ В ПЕРИОД КАДЖАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе структуры социального обустройства иранского общества периода Каджаров исследованы социальные классы, иерархия и их специфические особенности. Каждый из основных классов иерархии представлен разными чинами, где порою бросается в глаза очень большой отрыв между представителем самого высокого чина и самого низкого. К социальным классам Ирана периода Каджаров относились правящая прослойка, духовенство, рабочие, крестьяне и другие слои общества. Поэтому необходимо создать общее представление о внутренней иерархии каждого социального класса. В период правления Каджаров произошли изменения в общественном устройстве страны. В работе были рассмотрены социальная жизнь, система власти Ирана, иерархия и роль каждого социального класса в иранском обществе. Исследование проводилось на основе метода анализа и описания. В статье на основе работ европейских историков и произведений иранских историков нового периода исследованы социальные классы и иерархия периода Каджаров.

SIYASI MÜNAQİŞƏLƏRİN MAHİYYƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elnur Hacıyev¹²

e-mail: elnurhacali@mail.ru

Açar sözlər: Siyasi modernləşmə, siyasi münaqişələr, iştirakçılıq böhranı, siyasi struktur

Key words: modernization, political conflicts, participation crisis, political structure.

Ключевые слова: модернизация, политические конфликты, кризис участия, политическая структура.

Yeni siyasi qaydanın formalaşması prosesində dinamik inkişaf edən müxtəlif sosial maraqların hakimiyyət strukturuna nümayəndəli mexanizmə və struktura malik olmadığı aydınlaşır. Bunun nəticəsində siyasi strukturlar hələ də yekparə bütövlük kimi səciyyələnir, onlar effektiv siyasi kurs işləyib hazırlamaq qabiliyyətinə malik olmadılar, artan sosial, iqtisadi və siyasi müxtəlifliyi integrasiyaya təhrik etməyə qadir olmadıqlarını təzahür etdirmədilər. Modernləşmə müxtəlif siyasi böhran və münaqişələr şəraitində nəzərə çarpır. Təsisatlı, siyasi iştirakçılıq böhranları bu qəbildəndir. Müasir təsisatlaşmış böhran öncə, onunla bağlıdır ki, siyasi sistemin formalaşmasında hakimiyyətin həllini dəqiq müəyyənləşməsinə diqqət yetirildi və onun qollarının qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi tamamilə nəzərə çarpmır. Təsisatlı böhranın dərinləşməsində sosial strukturun kifayət qədər formalaşması da az rol oynamır.

Siyasi sistemin modernləşməsi prosesində eləcə də siyasi inkişafa xas olan siyasi iştirakçılıq böhranı da təzahür edir. İştirakçılıq böhranının həlli siyasi həyata yeni qədəm qoyan mənafe qruplarının ardıcıl integrasiyasını tələb edir. Eləcə də bu qruplar vasitəsilə inkişaf etmiş siyasi nümayəndəliyin və siyasi kommunikasiyanın yaradılması zərurəti meydana çıxır. Bu cəhət özlüyündə elitaya imkan yaradır ki, həmin maraq qruplarının mənafeələrinə öz vaxtında reaksiya verə bilsin. Hakim elita qarşısında həmçinin elə digər vəzifə durur ki, onun həlli siyasi sabitlik üçün şərait yaratsın və onu siyasi modernləşmənin gözlənilməz

Elnur Bəybala oğlu Hacıyev – s.e.ü.f.d. AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi

ssenarisinin təhlükəsindən xilas etsin. Buna görə müxalifətin legitimliyinin təmin edilməsi və onun qərarların qəbul olunması prosesinə cəlb olunması zərurəti yaranır. Bunun öz qəbul olunmuş qərarlar üçün müxalifətin məsuliyyətini gündəmə gətirir.

Modernləşmə şəraitində hakimiyyət vasitələrinə yiyələnmək uğrunda yarışan ixtisaslaşmış maraq qrupları intensiv surətdə artır. Siyasi sistem hakimiyyətin yeni və ənənəvi təsisatlarının funksiyalarının təkmilləşdirilməsi yolu ilə, idarə edənlərin və idarə olunanların münasibətlərini sabitləşdirməklə və digər vasitələrlə siyasi iştirakçılığı stimullaşdırmalıdır. Bu məqsədlə mənafeələrin artikulyasiyası (ümumiliyi) və aqreqasiyasının (əlaqələndirilməsinin) bütün qeyri-mütərəqqi formaları tamamilə aradan qaldırılmalıdır.

İştirakçılıq böhranı hər şeydən əvvəl, sosial mənafeələrin nümayəndəliyi sisteminin zəif inkişafı, siyasi strukturların və təsisatların əhalinin tələbatı və istəkləri ilə uyğun gəlməməsi və eləcə də hakimiyyətin siyasi radikallara və terrorçulara qarşı qətiyyətli olmaması sayəsində dərinləşir. Münasibətlərin bu tipinin tənzimlənməsinə maneə törətmək müxalifətin müqavimətinin artmasına, separatçı meyillərin və milli ərazi münaqişələrinin güclənməsinə, elitanın bürokratikləşməsinə imkan yaradır.

İştirakçılıq böhranın aradan qaldırılması üçün hakim rejim əhalinin böyük qrupların partlayışa səbəb ola bilən reaksiyası ilə bağlı dəyişiklikləri gücləndirməməyə çalışmalıdır, əhalinin müxtəlif qruplarının siyasi iştirakçılığının bərabərliyi prinsipinə əməl etməlidir. Bir sözlə, hakimiyyət ona təklif edilən siyasi oyun qaydalarını ciddi surətdə gözləməlidir.

Siyasi inkişaf prosesində təzahür edən digər böhran maddi və mədəni nemətlərin bölüşdürülməsi böhranıdır. İstehlak nemətlərinin həcmi və xarakteri elə başlıca amillərdən biridir ki, əhalinin islahatları və onları həyata keçirən rejimi müdafiə və ya inkar etməsi ondan asılıdır. Keçid dövründə, başqa sözlə modernləşmə prosesində hakimiyyət heç də həmişə maddi rifahın sabit (davamlı) inkişafını təmin etməyə qadir olmur. Buna görə keçid hökuməti çox vaxt əhalinin etirazı ilə üzləşir. Bazar iqtisadiyyatına keçən ölkə deyərkən, hər şeydən əvvəl, mülkiyyət və sahibkarlıq hüququnun təmin olunması, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən qanunlar əsasında nizamlanması, işsizliyin azalması, vətəndaşların dövlət idarəçiliyində təmsili, əhalinin maddi və mənəvi tələbatının rəasional şəkildə

də ödənilməsi, ictimai bölmənin geniş inkişafı, ardıcıl sosial islahatların həyata keçirilməsi və s. kimi kompleks problemlərin həll edildiyi, yaxud edilmək üzrə olduğu ölkələr nəzərdə tutulur.

Hakimiyyət belə bir mövqe ilə üzləşir: 1) Kim dövlətin əvvəlki sosial nəzarəti prinsipinə müsbət yanaşır, lakin özü üçün istehlakın yeni standartını cəlbədicə hesab edir; 2) Kim əvvəlki bölgü prinsipini müsbət və yenini mənfi qiymətləndirir; 3) Kim əvvəlki məhsul əldə etmə prinsipinə aid müəyyənədicə norma və üsula mənfi yanaşır.

Siyasi modernləşənin ən əhəmiyyətli problemi rəşional, məqsəd-yönlü islahatlar aparmaq qabiliyyətinə malik olan, effektiv, optimal siyasi sistem formalaşdırmağa qadir siyasi elitanın mövcudluğudur. Siyasi modernləşmənin hər bir mərhələsində effektiv fəaliyyəti ilə səciyyələnən siyasi elita iqtisadi inkişafın əldə olunması ehtimalına hesablanan instrumental strategiyanın tərəfdarı kimi çıxış edir. Modernləşdirici siyasi sistemlərdə siyasi münaqişələrin yaranması da ləbüddür. Münaqişələr eləcə də siyasi qarşılıqlı həyatımızın gündəlik reallığı kimi təzahür edir. Bu mənada modernləşmənin siyasi inkişaf kontekstində təhlili siyasi münaqişələrin mahiyyətinin açıqlanmasını elmi-praktiki zərurətə çevrilir.

Münaqişələr cəmiyyətin müxtəlif sferalarında yaranır və insanları qarşılıqlı münasibətlərin müxtəlif formalarına təhrik edir. Münaqişə və əməkdaşlıq ictimai inkişaf prosesində həmişə qarşılıqlı əlaqə kəsb etmişdir. A.V. Qluxovanın qeyd etdiyi kimi «qeyri-məhdud hakimiyyət nə qədər ki, adi kobud qüvvə kimi çıxış edir, belə halda siyasətin və siyasi münaqişələrin hakimiyyət kateqoriyası vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi xüsusi siyasi hadisələr çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir» (1, s.24).

Münaqişə bir-birinə zidd olan mənafeələrin, rəylərin, görüşlərin, ciddi fikir ayrılığının, kəskin mübahisələrin və müxtəlif səviyyəli düşmən tərəflərin toqquşması və mübarizəsidir. Münaqişə probleminin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcına təsadüf edir (sosiologiya çərçivəsində). Müasir sosial elmdə belə bir realist konsepsiya formalaşmış ki, münaqişə sosial həyatın aradan qaldırıla bilməyən daimi elementidir.

Siyasi münaqişə iki və ya bir neçə subyektin (qrup, dövlət, lider) hakimiyyət səlahiyyətlərinin və resurslarının bölüşdürülməsi uğrunda bir-biri ilə qarşılıqlıdır. Münaqişələr siyasi birliklər arasında və ya onların

daxilində təşəkkül tapır və müxtəlif formalarda təzahür edir. Münaqişələrin mənbəyi ictimai qrupların mənafeələrinin müxtəlifliyi ilə şərtlənir. Siyasi birliklər daxilində münaqişələr öncə, siyasi elita ilə cəmiyyətin digər hissəsi arasındakı ziddiyyət kimi meydana çıxa bilər. Bir sözlə, siyasi həyat ən müxtəlif şəkildə: açıq və gizli, dinc və zorakı xarakter daşıyan münaqişələrin, ziddiyyətlərin təsiri altında inkişaf edir. Münaqişə substansional hadisə deyildir, o öz-özlüyündə mövcud ola bilməz, onun hansısa digər hadisədən asılı olmadığını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Münaqişə, eləcə də siyasi münaqişə bu və ya digər qarşılıqlı sosial münasibətlərin bəzi vəziyyətidir, həm də bu münasibətlərin yalnız ümumi əsası kimi deyil, həmçinin bütün sosial həyatın ümumi və universal əsası kimi çıxış edir (1,s.8).

Münaqişə fərdlərin və qrupların davranışının əsasını təşkil edir, hakimiyyət strukturlarının dəyişməsinə və siyasi proseslərin səmərəliliyinə əlverişli təsir göstərən hadisədir. Deməli, bu əhəmiyyətli sosial-siyasi fenomen cəmiyyətin siyasi modernləşməsinə özünəməxsus töhfə bəxş edir. Məşhur konfliktoloq Lyuis Kozer hesab edir ki, müxtəlif daxili münaqişələr bir-birini tamamlamağa, cəmiyyətin qlobal surətdə parçalanmasının qarşısını almağa qadirdir. O, siyasi münaqişələrin əhəmiyyəti ilə bağlı belə qənaətə gəlir ki, «münaqişə cəmiyyətin süstləşməsinin qarşısını alır, insanları yeniləşməyə, hüquq nomralarının pozulması baxımdan münaqişələr müəyyən təhlükələr doğurur. Lakin unutmamaq olmaz ki, münaqişə cəmiyyətin dinamik inkişafına səmərəli təsir göstərir. O, ictimai dəyişikliklərin başlıca mənbəyidir» (2,s.121).

Siyasi münaqişə müxtəlif qüvvələrin irimiqyaslı toqquşmalarını məsələn, inqilabları və əksinqilabları, dövlətlər və müxtəlif dövlətlər arasındakı qarşıdurmanı, müharibələri, partizan hərəkətini, bir sözlə, münaqişəli tərəflərin bütün münasibətlər sferasını ehtiva edir.

Siyasi modernləşmənin əhatəli başa düşülməsi baxımdan müasir siyasi münaqişələr nəzəriyyəsi üçün daim aktuallığını itirməyən müxtəlif ideya və təsəvvürləri araşdırıb müəyyənləşdirmək həmişə zəruri və əhəmiyyətlidir. Birincisi, bu zərurət inandırıcı səviyyədə təsdiqləyir ki, siyasi münaqişə normal hadisədir, siyasi inkişafın və modernləşmənin qanunauyğunluğudur. İkincisi, siyasi münaqişələr ictimai inkişaf prosesində bir sıra pozitiv funksiyalar yerinə yetirirlər. R.Darendorfun düzgün

qeyd etdiyi kimi, münaqişələrin pozitiv rolu müasir dövrdə xüsusilə diqqəti cəlb edir. Münaqişələr ictimai həyatın ümumi mütərəqqi hərəkətini təmin edirlər, ümumi əhəmiyyət daşıyan norma və sosial dəyərlərin qərarlaşmasına, sosial-siyasi birliklərin birliyinin saxlanılmasına imkan yaradırlar. Üçüncüsü, siyasi inkişafın münaqişəli vəziyyəti ilə siyasi strukturun tipi arasında əlaqə və asılılıq dərk edilir. Nəhayət, cəmiyyət həyatının iqtisadi, siyasi və mənəvi sferalarında baş verən dəyişikliklər nəticəsində funksional münaqişənin vəziyyəti müəyyənləşir. Buna görə münaqişənin əsl səbəbini, funksional istiqamətini qiymətləndirmək vacibdir (3,s.48.).

«Sosial münaqişə» anlayışı ilə müqayisədə «siyasi münaqişə» anlayışı barədə çoxsaylı elmi yanaşmalar mövcud deyildir. Bu onunla şərtlənir ki, «sosial münaqişə» anlayışı sözün geniş mənasında insanların həyat fəaliyyətinin bütün sferalarında təzahür etdiyi halda siyasi münaqişə bir qayda olaraq siyasi sferada təşəkkül tapır və inkişaf edir. Bununla belə, siyasi münaqişələrin müəyyənləşdirilməsinə tədqiqatçılar müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. Münaqişələrin mahiyyəti və məzmunu, eləcə də strukturu və növləri, subyektı və obyektı məsələsi müasir tədqiqatçıların diqqətindən yayınmır. Məşhur alman sosioloqu, münaqişə probleminin görkəmli tədqiqatçısı Ralf Darendorf iddia edir ki, sosial qeyri-bərabərlik və onun doğurduğu ziddiyyətlər sosial gərginlik və münaqişəli situasiya yaradır. Məhz subyektin mənafeyi münaqişənin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. O, yazır: «Bütövlükdə hər bir münaqişə özünün qəti formasını o zaman əldə edir ki, iştirakçı elementləri identivlik kəsb edir. L.Kozer münaqişə anlayışını dəyərlər uğrunda mübarizə və müəyyən statusa, hakimiyyətə və resurslara iddialı olmaq, rəqibi bitərəfləşdirmək, əleyhidarı aradan götürmək cəhdi kimi başa düşür. K.Bouldinq isə belə qənaətə gəlir ki, «biz əminik ki, bütün münaqişələr ümumi elementə və ümumi inkişaf tərzinə malikdir, məhz bu ümumi elementlərin öyrənilməsi sayəsində münaqişə fenomenini onun hər cür spesifik təzahüründə təsvir etmək olar (4,s.39-41).

Siyasi münaqişə siyasi qarşılıqlı fəaliyyətin xüsusi forması olmaqla, tərəflərdən birinin hərəkətinin digərinin hərəkətindən asılılığını ifadə edir. Tərəflərin münaqişədə qarşılıqlı asılılığı onları qismən üst-üstə düşən mənafeyi axtarmağa və müəyyənləşdirməyə məcbur edir. T.Şellingin fikrincə, «təmiz münaqişə iki rəqibin mənafeyinin tam əksliyini səciyyələn-

dirən xüsusi haldır. Bu səbəbdən münaqişədə «udmaq» ciddi mübahisəli məna kəsb etmir, bu, düşmən üzərində qələbə çalmaq deyildir. Qələbəni qarşılıqlı ziyan vuran hərəkətdən uzaqlaşmaqla, danışıqlar, kompromis yolu ilə əldə etmək vacibdir». Şelling münaqişədəki belə strategiyayı qarşılıqlı asılılıq qərarını ifadə edən nəzəriyyə adlandırır (5.s.17,29).

Prinsip etibarilə, münaqişə siyasi subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin mümkün variantlarından biri kimi səciyyələnir. Lakin cəmiyyətin qeyri yekcinsliyi üzündən insanların vəziyyətinin təminedicisi olmamasına, görüşlərinin müxtəlifliyinə, digər mövqelərinin üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, məhz öncə, münaqişə fərdlərin və qrupların davranışında dəyişikliklərin, hakimiyyət strukturlarının transformasiyasının, siyasi proseslərin inkişafının əsası kimi çıxış edir. Siyasi münaqişə böyük texnoloji (qrupun, dövlətin, fərdin) rəqabətə əsaslanan qarşılıqlı fəaliyyət növüdür və nəticəsidir.

Müxtəlif siyasi subyektlərin münaqişələrin gedişini idarə etmək və ona nəzarət istəyi onun ən başlıca struktur elementlərinin və parametrlərinin üzə çıxarılmasını nəzərdə tutur. Bu isə nəzərdə tutulan məqsədlərin əldə olunmasına təsir etməyə imkan yaradır. Həmin elementlə siyasi sferada subyektin məqsədyönlü fəaliyyətini xüsusi tərzdə strukturlaşdırır, ona spəsfik forma və məzmun bəxş edir. Müəyyən fikir ayrılığına baxmayaraq siyasi münaqişənin tədqiqatçıları onun başlıca elementlərini müəyyənləşdirməkdə ümumi mövqedən çıxış edirlər.

Münaqişə horizontal və vertikal istiqamətdə təzahür edə bilər. Horizontal istiqamət sosial və siyasi strukturun daxilində təşəkkül tapan münaqişəni, vertikal istiqamət isə rəhbər strukturlarla tabelikdə olanlar, nəzarətedici orqanlarla onların tabeliyində olan fərdlər, qruplarla təşkilatlar və liderlə idarə edilənlər arasındakı münaqişəni təçəssüm etdirir.

Münaqişə cəmiyyətin sosial və siyasi strukturunda səviyyəsi, miqyası və kəskinliyi ilə səciyyələnir. Politoloji aspektdə daha əhəmiyyətli münaqişə eyni zamanda sosial və siyasi strukturun bütün səviyyələrini əhatə edən və münaqişə iştirakçılarının hamısına toxunan hesab edilir. Daha az əhəmiyyətə malik olan münaqişə isə bununla səciyyələnir ki, o, sosial strukturun yalnız müəyyən hissəsini əhatə edir. Daxili münaqişələr cəmiyyətdə sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan cəmiyyət öz bütövlüyünü ona əsas olan daxili münaqişələrin daimi həlli sayəsində

saxlayır. Münaqişənin mənfi, disfunksional nəticəsinə insanların ümumi işlə təmin olunmaması, vaxtı çatmış problemlərin həllindən imtina etmək, şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərdə düşmənçiliyin artması, əməkdaşlığın birliyinin zəifləməsi və b. aiddir.

Məhz bu mənada siyasi münaqişələr də daxil olmaqla bütün münaqişələrə insanların davranışını hər hansı formada dəyişməyə, yaxud mövcud şəraitdən «özünü qorumağa» sövq edən güclü gərginlik xasdır. Sosial münaqişə probleminin tədqiqatçılarından E.M.Babosov münaqişə anlayışını əhatəli və dəqiq müəyyənləşdirərək yazır: «Sosial münaqişə (latın dilində *conflictus* – toqquşma deməkdir) fərdlər və müxtəlif sosial birliklər arasında müxtəlif mübarizə formalarında ifadə edilən son dərəcə kəskin ziddiyyətlər olmaqla iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi mənafə və məqsədlərin əldə olunmasına, əsl və ya zahiri rəqibin neytrallaşdırılmasına və aradan qaldırılmasına, onun öz marağını reallaşdırmasına imkan verməməyə istiqamətlənir». Münaqişə sayəsində sosial münasibət daha mobil (surətlə dəyişən) xarakter daşıyır. Münaqişələr nə qədər güclü olarsa, sosial proseslərin cərəyan etməsinə və onların reallaşması sürətinə bir qədər qüvvətli təsir göstərir.

İctimai inkişaf, sosial idarəetmə və ictimai münasibətlərin ahəngdarlığı baxımdan siyasi inkişafda siyasi münaqişələrin əhəmiyyətinin öyrənilməsi siyasi biliyin yeni müstəqil sahəsi olan «konfliktologiyanın» təşəkkülünə gətirib çıxarırdı. Müasir konfliktologiyanın ən əhəmiyyətli problemi münaqişələrin zəruriliyini, labüdlüyünü proqnozlaşdırmaqdan və eləcə də onların neqativ nəticələrini azaltmaq yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müasir politoloji konfliktologiya demokratik cəmiyyət konsepsiyasını və münaqişələrin həllinin siyasi texnologiyasını tamamlayır.

Siyasi münaqişələr dinamikliyə malikdirlər. Bu münaqişələr münaqişəli situasiyadan yaranır. Münaqişə iştirakçıları baş verən ziddiyyətlərin bir-birinə qarşı durduğunu dərk edirlər. Bununla yanaşı, münaqişə tərəflərinin tələbləri təmin edilərsə, ziddiyyətlər münaqişəyə çevrilməyə bilər. Əgər münaqişəli situasiya münaqişə doğurursa, münaqişənin inkişafı onu son həddə gətirib çıxarır, bundan sonra isə münaqişənin zəifləməsi başlayır və o, başa çatır. Siyasi münaqişələrin sosial münasibətlərin xüsusi tipi kimi çıxış etməsi eləcə də onların funksiyaları vasitəsilə üzə çıxır. Münaqişənin ayrıca insanın,

sosial qrupun, təşkilatın və bütövlükdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətində yeri və rolu mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İndiki şəraitdə münaqişələri cəmiyyətin təşkilinə nail olmaq lazımdır, siyasi mədəniyyət çərçivəsində münaqişələrin düzgün həlli yollarını müəyyənləşdirmək və onları məqsədyönlü həll etmək vacibdir. Əlbəttə, siyasi münaqişələrin tənzimlənməsini yalnız və hökmən dövlətin fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək düzgün deyildir. İnkişaf etmiş demokratik ölkələrdə münaqişələrin böyük hissəsi dövlət tərəfindən deyil, məhz digər siyasi təsisatlar (siyasi partiyalar, siyasi təşkilatlar və b.) vasitəsilə həll edilir.

Münaqişənin inkişafına tənzimləyici təsirin həyata keçirilməsi bilavasitə rəqabətin elə modelindən asılıdır ki, ona təsir göstərən subyekt tərəfindən bəyənilir. Elmi ədəbiyyatda bir neçə belə model fərqləndirilir. «Mühəndis yanaşması» adlanan modelin müəllifləri siyasi münaqişəni onun subyektlərinin və ya digər komponentlərin davranışında, strukturunda başa çatan situasiyanın müəyyən dəyişikliyə məruz qalması kimi dəyərləndirirlər.

«Humanist» yanaşmanın tərəfdarları digər modeli müdafiə edirlər. Həmin modelin tərəfdarları bildirirlər ki, münaqişənin tənzimlənməsi yalnız məsləhətlər aparılması, ekspertiza, vasitələrin iştirakı sayəsində tərəflərin mövqeyinin daim yaxınlaşması nəticəsində mümkündür. Bu, elmi ədəbiyyatda həm də konstruktiv danışıqlar fəaliyyəti adlandırılır.

«İdarəetmə» modelini təklif edənlər isə, idarəetmə subyektlərinin tərəflər qarşısında münaqişə məsələlərinin irəli sürülməsini vurğulayırlar. Onların fikrincə, bu məsələlərin həlli tərəflərin mövqeyinin və məqsədinin yaxınlaşmasına və maraqlarının bərabərliyinə imkan yaradır.

Təcrübədə bir qayda olaraq bu və ya digər modelin əlaqələndirilməsi əsasında siyasi münaqişə nəzarətin və onun tənzimlənməsinin müvafiq texnologiyası işlənib hazırlanır. Müasir siyasi elmdə və konfliktologiyada münaqişəyə nəzarətin forma və üsullarının axtarışına, onun nizama salınmasının daha təsirli texnologiyalarının işlənib hazırlanması birinci dərəcəli diqqət yetirilir. Təsədüfi deyildir ki, çox vaxt siyasi qüvvələr münaqişəni tənzimləmək məqsədilə ona nəzarət etməyə çalışırlar. Buna görə münaqişənin idarə olunması subyekt kimi tərəflərdən biri və eləcə də şərti olaraq onun iştirakçısı olmayan, lakin tənzimlənməsində marağı olan üçüncü tərəf çıxış edir. Lakin siyasi həyat üçün belə bir cəhət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, münaqişənin tənzimlənməsinə idarəedici (hakim)

strukturlar, mərkəzi dövlət hakimiyyəti cəhd edir. Eləcə də siyasi münaqişənin gedişində səslənən sosial narazılığın dərəcəsini minimuma endirmək lazımdır ki, əlavə sarsıntıya yol verilməsin.

Bir sözlə, siyasi inkişaf prosesində üzə çıxan daxili münaqişələr cəmiyyətdə sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarırsa, beynəlxalq münaqişələr müharibələrlə nəticələnə bilər, bu isə maddi və mənəvi sərvətlərin məhvə ilə nəticələnir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Глихова А.В. Политическая конфликтология: между стабильности и новыми подходами //Конфликтология – теория и практика. СПб. 2003, № 1.
2. Козеч Л.А. Функция социального конфликта М., «Идея Пресс», 2000.
3. Кубинов А.Я., Ворожеукин И.Е., Захаров Д.К. Коновалова В.Г. Конфликтология М., Инфра-2008.
4. Нечилоренко Л.А. Биржиазная «социология» конфликта. М., Политиздат, 1982.
5. Шеллинг Т. Стратегия конфликта. М., Юнита, 2007.

Elnur HAJALIYEV

ESSENCE AND FEATURES OF POLITICAL CONFLICTS

SUMMARY

In article questions implementation of political modernization in the conditions of various crises and the conflicts, and also the objective and subjective factors causing this process are considered. In this regard, first of all, the essence and features of organizational crises and crises of political participation reveals, including attempt of the comparative analysis of concepts of the political and social conflict becomes, the parties of the conflict and its subjects reveal. Here too the author tries to reveal interrelation of political conflicts and political modernization.

Эльнур ГАДЖАЛИЕВ

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы осуществления политической модернизации в условиях различных кризисов и конфликтов, а также объективные и субъективные факторы, обуславливающие данный процесс. В связи с этим, в первую очередь, раскрываются сущность и особенности организационных кризисов и кризисов политического участия, в том числе делается попытка сравнительного анализа понятий политического и социального конфликта, раскрываются стороны конфликта и его субъекты. Здесь также автор пытается выявить взаимосвязь политических конфликтов и политической модернизации.

TÜRK DÜNYASI ÖLKƏLƏRİ İLƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏLAQƏLƏRİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Gülşən HÜSEYNOVA¹³
gulya_dia@list.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, SSRİ, türk dövlətləri, XX əsrin 90-cı illəri, müqavilələr

Key Words: Azerbaijan, Heydar Aliyev, USSR, education, international relations, developments, Turk voluble states, 90-ies of XX century, contracts.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, СССР, Тюркские государства, 90-х годов XX века, контракты

1993-cü ilin iyun ayından bu günə kimi Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətində yeni strateji kursun və konseptual yanaşmanın əsası qoyuldu. Bu, Azərbaycanın türk dövlətləri ilə münasibətlərində də özünü göstərdi. Belə ki, əvvəlki mərhələlərdə Azərbaycanın türk dövlətləri ilə əlaqələri daha çox beynəlxalq və məhəlli təşkilatlar çərçivəsində - çoxtərəfli əməkdaşlıq formasında həyata keçirilirdisə, bu mərhələdə artıq Azərbaycan türk dövlətləri ilə ikitərəfli əlaqələrin inkişafına da xüsusi səy göstərməyə başladı və bu səy uğurlu nəticələr verdi. 1995-ci ilin sonlarından Özbəkistanla, 1996-cı ildən Qazaxıstanla, Türkmənistanla, 1997-ci ildən Qırğızıstanla tam həcmdə diplomatik əlaqələr yaradıldı. Sonrakı dövrdə bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görüldü. Azərbaycan Respublikasının 2003-cü ilin oktyabr ayında seçilmiş yeni prezidenti İlham Əliyevin ilk rəsmi səfər etdiyi ölkələr sırasında Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistan Respublikalarının da yer alması bundan sonrakı dövrdə də Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətində türk dövlətləri ilə əməkdaşlığın xüsusi çəkisinin olacağından xəbər verir.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri türk dövlətləri ilə çoxcəhətli

Gülşən Hüseynova – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı

sıx əlaqələrin qurulması olmuşdur. Xüsusən Türkiyə ilə münasibətlər daha da dərinləşmiş və genişlənmişdir [1].

Tarixi əzəmətli edən məhz şəxsiyyətlərdir. Tarixi yaradan, tarixi idarə edən təsadüflər deyil.

Çox qədim tarixə malik Azərbaycan xalqı da belə şəxsiyyətlərdən məhrum deyil. Onlardan biri Azərbaycanın XX əsr tarixinin görkəmli siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevdir.

XX əsrin 80-ci illərinin II yarısı – 90-cı illərinin əvvəllərində dünya sosialist sisteminin iflası, dünyanın siyasi xəritəsində yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması, ABŞ-ın yeganə fəvqəldövlət olaraq qalması ilə beynəlxalq aləmdə yeni dünya düzəni formalaşdı. Dünya dövlətləri özlərinin bundan sonrakı inkişaf yolları, prioritetlər və s. məsələləri yenidən nəzərdən keçirməyə başladılar.

Bütün çətinliklərə, təzyiqlərə baxmayaraq, müstəqil Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi elə ilk dövrdən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətinin paritet istiqaməti kimi müəyyənləşdirildi və bir çox hallarda uğursuzluqla nəticələnməsinə baxmayaraq, həyata keçirilməsinə başlandı.

Ümumilikdə, XX əsrin 90-cı illəri təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütünlikdə türk dünyası üçün əlamətdar hesab edilə bilər. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərinə qədər türk dünyasını beynəlxalq aləmdə təkcə Türkiyə Respublikası təmsil edirdi. 90-cı illərin başlanğıcında SSRİ-nin dağılması nəticəsində daha beş türk dövlətinin – Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanın müstəqillik qazanması ilə türk dünyasında gözəcarpacaq bir canlanma başlandı. XX əsrin 90-cı illəri türk dövlətləri arasında bütün sahələrdə çoxcəhətli əlaqələrin qurulduğu dövrdür. Bu qarşılıqlı yaxınlaşma dünyada və xüsusən də, Avropada gedən inteqrasiya prosesləri ilə üst-üstə düşür və türk xalqlarının həyati mənafeyindən doğduğuna görə getdikcə daha çox aktualıq kəsb edirdi [2].

Mövcud çətinliklərə baxmayaraq, 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmiş Heydər Əliyev bütün amilləri nəzərə alaraq əqlin, zəkanın, zəngin təcrübənin gücünə arxalanaraq Azərbaycanın yeni xarici siyasət kursunun əsas istiqamətlərini müəyyən etdi.

Qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri də böyük dövlətlərlə əlaqələri beynəlxalq hüquq normalarına, beynəlxalq prinsiplərə tam uyğun tərzdə

mehriban qonşuluq və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əsasları üzərində qurmaqdan, dünyada mövcud olan müxtəlif beynəlxalq və regional təşkilatlara qoşulmaq və orada fəal iştirak etməkdən, beləliklə də müstəqil Azərbaycanın böyük dünya siyasətində lazımınca iştirakını, müxtəlif dünya ölkələri ilə səmərəli əməkdaşlığını təmin etməkdən ibarət idi. Bütün bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün müasir dünyadakı hadisələrin siyasi gedişini dərinlən bilmək və mövcud şəraiti düzgün qiymətləndirmək, dövlətlərarası münasibətlərdən, regiondakı konkret siyasi vəzifələrdən, onların iqtisadi əhəmiyyətindən və bunun dünya siyasətinə təsir dairəsindən, orada toqquşan maraqlardan düzgün nəticə çıxarmaq bacarığı tələb olunurdu. Odu ki, olduqca çevik, müxtəlif gedişli xarici siyasət yeridilməli idi. Heydər Əliyev çox bacarıqlı, son dərəcə təcrübəli dövlət başçısı və yetkin siyasi xadim kimi bu çətin və mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə və böyük ustalıqla gəlmək bacarığı nümayiş etdirdi. Bu, Azərbaycana beynəlxalq aləmdə nüfuz və şöhrət qazandırdı, Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi yeni xarici siyasət xəttinə və mövqeyinə inam yaradı. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan dünyanın bütün aparıcı ölkələrinin maraq mərkəzinə çevrildi, beynəlxalq və regional əməkdaşlıq sahəsində mühüm rol oynamağa başladı, investisiyaların qoyuluşu üçün cəlbədicə ölkələrdən birinə çevrilirdi. Heydər Əliyevin çoxtərəfli gərgin fəaliyyəti sayəsində cəmiyyətin bütün sahələrində həyata keçirilən islahatların nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına bərabərhüquqlu üzv qəbul edilərək ümumavropa ailəsinə qovuşdu və burada öz layiqli yerini tutdu.

Heydər Əliyev nəinki Azərbaycan Respublikasının yeni siyasət xəttini müəyyən etdi, həmçinin bu siyasətin həyata keçirilməsinin yollarını, vasitələrini, üsul və metodlarını da dəqiq və böyük məharətlə düşünüb hazırladı. Türk dövlətləri ilə əlaqələr də diqqətdən kənarda qalmadı. Azərbaycanın türk dövlətləri ilə əlaqələrindən bəhs edərkən ilk növbədə qeyd olunmalıdır ki, Türkiyə ilə əlaqələr Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə əlaqələrindən ayrı nəzərdən keçirilməlidir. Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələri digər dövlətlərlə olan əlaqələrindən əsaslı şəkildə fərqlənən əlaqələrdir. Bu əlaqələr yalnız dövlətlərarası əlaqələr çərçivəsində qalmır, eyni zamanda xalqlar arasında sıx dostluq, qarşılıqlı hörmət prinsiplərinə əsaslanan əlaqələr səviyyəsinə yüksəlir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə əlaqələrini isə iki mərhələdə izləyə bilərik. Birinci mərhələ, 1991-1995-ci illəri əhatə edir; ikinci mərhələ isə 1995-ci ilin sonlarından başlayaraq günümüzə qədər davam edir. Bu mərhələləri bir-birindən fərqləndirən əsas cəhətlər: Birinci mərhələ (1991-1995-ci illər) – Azərbaycanın və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinin müstəqilliklərini elan etmələri ilə başlayır və bir-birlərinin müstəqilliklərini tanımaları, diplomatik münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr qurmaları ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə həm Azərbaycanın, həm də Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinin beynəlxalq aləmin tam hüquqlu subyektinə çevrilməsi istiqamətində intensiv fəaliyyətləri dövrüdür. Bu dövr Azərbaycanın türk dövlətləri ilə əlaqələri əsasən çoxtərəfli əməkdaşlıq (beynəlxalq təşkilatlara üzvlük və onlar çərçivəsində olan əməkdaşlıq, beynəlxalq iqtisadi layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi istiqamətində hazırlıq işlərinin görülməsi) dövrüdür. Hətta türk dövlətləri öz aralarında görüşləri də əsasən dövlət başçıları Zirvə toplantıları çərçivəsində keçirirdilər. Bu dövr Azərbaycanın türk dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrində müəyyən hallarda qarşılıqlı iddiaların irəli sürüldüyü, narazılıqların yarandığı bir dövrüdür. Müəyyən hallarda bu iddia və narazılıqların yaranmasının obyektiv səbəbləri olsa da, bəzi hallarda yeni dövlət rəsmilərinin səriştəsizliyi də izsiz ötürşməyə bənzərdi. İkinci mərhələ (1995-ci ildən başlayıb günümüzə qədər davam edən mərhələ) – Azərbaycanın türk dövlətləri ilə eyni zamanda qarşılıqlı əlaqələrinin yaranması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində işlərin görüldüyü dövrüdür [3].

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, 1993-cü ildə Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətində yeni strateji kursun və konseptual yanaşmanın əsası qoyuldu. Bu mərhələdə artıq Azərbaycan türk dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına da xüsusi səy göstərməyə başladı və bu səy uğurlu nəticələr verdi. 1995-ci ilin sonlarından Özbəkistanla, 1996-cı ildən Qazaxıstanla, Türkmənistanla, 1997-ci ildən Qırğızıstanla tam həcmdə diplomatik əlaqələr yaradıldı. Sonrakı dövrdə bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görüldü. Heydər Əliyevin Azərbaycanın türk dövlətləri ilə əməkdaşlıq, türk xalqları arasında əlaqələrin möhkəmlənməsi sahəsində gördüyü işlər, ümumilikdə Azərbaycanın türk dünyasına inteqrasiyası istiqamətində söyləri türk dövlət başçıları, hökumət rəsmiləri, ictimai xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Türkiyə Respublikasının Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan: “Heydər Əliyev Azərbaycanın xoşbəxtliyi və firavanlığı, bölgədə və dünyada sülh naminə göstərdiyi fəvqəladə xidmətlərlə türk və dünya tarixində şərəfli yer tutmuşdur” [4].

Türkiyə Respublikasının Prezidenti Abdullah Gül: “Heydər Əliyevin müdrik və uzaqgörən idarəçiliyi sayəsində Azərbaycan bu gün xarici siyasətində etibar və sabitlik amili kimi çıxış edən, iqtisadi inkişaf və sosial rifah yolunda möhkəm addımlarla irəliləyən, beynəlxalq birliyin nüfuzlu bir üzvü kimi etibarlı mövqeyini gündən-günə təmin etməkdə olan ölkədir” [5].

Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev Qazaxıstan və Azərbaycan xalqlarının çoxəsrlik dostluğunun möhkəmlənməsi istiqamətində Heydər Əliyevin çox işlər gördüyünü xüsusi qeyd edirdi [6].

Özbəkistan Respublikasının Prezidenti İslam Kərimov: “Azərbaycanın müstəqilliyinin təşəkkülündə və möhkəmlənməsində, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yüksəlməsində, ölkələrimiz və xalqlarımız arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafında və genişlənməsində Heydər Əliyevin tarixi rolu misilsizdir” [7].

Qırğızıstan Respublikasının Prezidenti Əskər Akayev: “Qırğızıstanda Heydər Əlirza oğlunu müstəqil Azərbaycanın təşəkkülünə və inkişafına misilsiz töhfə vermiş görkəmli dövlət xadimi, dünya miqyaslı siyasətçi kimi yaxşı tanıyırdılar. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikası müstəqil inkişaf yolunda böyük uğurlar qazanmış, dünya birliyinin tanınmış və hörmətli üzvü olmuşdur. Heydər Əlirza oğlu özünün bütün istedad və müdrikliyini, Vətənə məhəbbətini, əməksevərliyini və fədakarlığını Azərbaycanın tərəqqisi işinə həsr etmişdir”.

Qırğızıstan xalq yazıçısı Çingiz Aytmatov: “Heydər Əliyev XX əsrin görkəmli liderlərindən biri kimi müasir demokratik Avrasiyanın yeni tarixinin bugünkü qurucularındandır” [8].

Heydər Əliyevin türk dünyasının problemləri ilə daha ardıcıl məşğul olduğu mərhələ 1993-cü ildən, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildəndən sonra başlayır. İstanbulda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının 2-ci görüşünün iştirakçılarına 5 iyul 1993-cü il tarixli müraciətində Heydər Əliyev demişdi: “İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələrinin - Türkiyənin, İranın, Pakistanın, Əfqanıstanın, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Türkmənistanın, Qırğızıstanın, Tacikistanın, Azərbaycanın istifa-

də edilməmiş zəngin təbii sərvətləri, material ehtiyatları vardır. Onlardan birgə istifadə olunması əsl müsəlman intibahına cevriləcək, bütün bəşəriyyətin inkişafına töhfə verəcəkdir".

Bu muraciətdə türklük düşüncəsinin ən azı üç tarixi əlaməti əks olunur [9. 10].

- 1) ayrı-ayrı türk dövlətlərinin müstəqilliyinin müdafiə olunması;
- 2) türk (və ümumən müsəlman) dünyasının birliyinə çalışılması;
- 3) həmin birliyin dünyada harmoniya yaradılmasına xidmət etməsi ideyasının müdafiəsi.

Heydər Əliyevin tarixi Türküstan - Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan ilə, həmin türk regionunun dövlət xadimləri, siyasi-ictimai liderləri ilə əlaqələri sovet dövründə sıx olmuş, sovet dövlətinin süqutundan sonra isə yeni milli-ideoloji məzmun kəsb etmişdir.

Türküstan respublikaları, həmin respublikalarla Azərbaycanın coxtərəfli əlaqələri, əməkdaşlığı və s. barədə Heydər Əliyevin, görünür, ilk proqram əhəmiyyətli fikirləri Türk dövlətləri başçılarının İstanbulda keçirilən 2-ci zirvə toplantısında söylənmişdir [9].

1993-cü ilin iyul ayında Azərbaycan Prezidentinin İstanbulla yola düşərkən Bakıda, hava limanında jurnalistlərə dediyi aşağıdakı sözlər diqqəti cəlb edir: "Şübhəsiz ki, zirvə toplantısı bizim xalqlarımızın (türk xalqlarının), müstəqil ölkələrimizin (türk dövlətlərinin) bu günü və gələcəyimiz üçün əhəmiyyətli yoldur. Yəni bizim türk mənşəli, türkdilli xalqlarımızın, tarixi, milli, mənəvi ənənələri eyni və yaxud bənzər olan xalqlarımızın hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, onların həm dövlətlərarası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, həm də bu əlaqələrdən istifadə edərək tarixi irsimizi, keçmişimizi canlandırmaq və onun əsasında xalqlarımızı daha da yaxınlaşdırmaq dünyanın indi mürəkkəb proseslər gedən bir dövründə çox mühümdür. Ona görə də mən bu görüşə böyük əhəmiyyət verirəm. Orada hansı sənədin imzalanıb-imzalanmamasından asılı olmayaraq, elə bu görüşlərin özü, fikir mübadiləsi, həmin ölkələrin prezidentlərinin ünsiyyəti bunlar hamısı respublikamızın həm iqtisadi, həm mədəni, elmi, həm də bütün başqa sahələrdə bundan sonra da bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratması üçün imkanlar açacaqdır"... [3].

Türk dünyasının fəxri, yaxud böyük türklərdən biri Heydər Əliyevin portretini böyük şəxsiyyətin aşağıdakı sözləri tamamlayır:

"Özünün yeni yüksəliş dövrünü yaşayan çağdaş türk dünyası bəşər sivilizasiyasına yeni misilsiz nümunələr vermək iqtidarındadır. Bu gün öz suverenliyini əldə etmiş bir çox türk cümhuriyyətlərinin bu sıraya qoşulması türk dünyasının gələcəyinə işıqlı ümidlər oyadır. İqtisadi, siyasi və mədəni həyatın sıx telləri ilə birləşməyə başlamış türk xalqları yeni dünyanın mühüm amillərindən birinə cevrilməkdədir" [3].

Türk dünyasının fəxri olan Heydər Əliyev zamanəmizinin yetirdiyi böyük türklərdən biri, bəlkə də, birincisidir. Heydər Əliyev hər dövrü, hər mərhələsi məktəb olan, həqiqətən, qeyri-adi bir dövr yaşamış, yalnız mənsub olduğu Azərbaycan xalqının, türk xalqlarının deyil, ümumən dünya xalqlarının təsəvvüründə özünün mükəmməl obrazın, aydın cizgiləri ilə seçilən möhtəşəm portretini yaratmışdır.

Heydər Əliyevin 1993- cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə yenidən Azərbaycana rəhbər kimi qayıdışından sonra ölkənin türk dövlətləri ilə qurulan əlaqələrində elm və təhsil sahəsində də əməkdaşlıq yarandı. Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistanla Azərbaycan Respublikası arasında elm və təhsil sahəsində bir çox müqavilələr, Sazişlər, Protokollar imzalandı [11].

1994-cü il fevralın 9-da , Ankara şəhərində Azərbaýsan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında elmi, texniki, sosial, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanıb. 1995-ci il noyabrın 30-da Ankara şəhərində , Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Ali Təhsil Şurası arasında ali təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair Niyyət Protokolu imzalanıb. 1996-cı il martın 18-də şəhərində Bakı Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanıb.

1997-ci il martın 1-də Bakı şəhərində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Milli Təhsil Nazirliyi arasında təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq Protokolu imzalanıb.

1997-ci il aprelin 23-də Bakı şəhərində Yüksək ixtisaslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların attestasiyası sahəsində Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qırğızıstan Respublikası Hökuməti arasında əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanıb.

1997-ci il iyunun 10-da Almata şəhərində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Qazaxıstan Respublikası Təhsil və Mədəniyyət Nazir-

liyi arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanıb.

1997-ci il iyunun 18-də Daşkənddə Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Özbəkistan Respublikası Hökuməti arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanıb.

1998-ci il noyabrın 4-də Ankara şəhərində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Eyitim Başqanlığı və Yüksək Öyrətim Kurulu Başqanlığı arasında Təhsil və Elm sahələrində imzalanan Razılıq Protokolu imzalanıb.

1998-ci il noyabrın 4-də Ankara şəhərində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Eyitim Başqanlığı və Yüksək Öyrətim Kurulu Başqanlığı arasında Təhsil və Elm sahələrində Razılıq Protokolu imzalanıb.

2000-ci il dekabrın 1-də Bakı şəhərində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikasının Milli Təhsil Nazirliyi arasında təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanıb.

2004-cü il martın 1-də Astana şəhərində Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanıb.

2008-ci il sentyabrın 11-də Bakı şəhərində Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Özbəkistan Respublikası Hökuməti arasında humanitar sahədə əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanıb.

2008-ci il noyabrın 28-də Aşqabadda Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə Türkmənistanın Təhsil Nazirliyi arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanıb [11].

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Ruintən S. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı: Adiloğlu, 2005.
2. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001.
3. Türk Dünyasının birliyi ideyası və Heydər Əliyev, Bakı: Elm və Təhsil, 2011. (Araşdırma) 168 səh.
4. Tarix və onun problemləri, 2013, №2, s.2. Əsməd Muxtarova. Azərbaycanın Müasir Türk dünyasına inteqrasiyası prosesi və Heydər Əliyev .
5. Tarix və onun problemləri, 2013, №2, yenə orada, s. 4
6. Tarix və onun problemləri, 2013, №2, yenə orada, s. 6
7. Tarix və onun problemləri, 2013, №2, yenə orada, s. 7
8. Tarix və onun problemləri, 2013, №2, yenə orada, s. 8
9. <http://president.az/> - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı

10. <http://aliyev-heritage.org/> - Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzinin internet saytı
11. www.edu.gov.az- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi internet saytı.

G. HUSEYNOVA

**RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN HEYDAR
ALIYEV ROLE OF TURKISH WORLD COUNTRIES**

SUMMARY

Until the 90s of the twentieth century, the Turkic world was presented in the international arena only the Republic of Turkey. In the early 90s as a result of the collapse of the Soviet Union five Turkic-speaking states - Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan gained independence. Since that time, between the Turkic states in all areas have been established close relations. Returning to power in 1993, President of Azerbaijan Heydar Aliyev, has identified the main directions of foreign policy of the country where relations with the Turkic states were among the priorities. In different periods of signed contracts, agreements, protocols between Turkey, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and the Republic of Azerbaijan in the field of science and education.

Г. ГУСЕЙНОВА

**РОЛЬ ГЕЙДАР АЛИЕВА В СВЯЗЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ СО СТРАНАМИ ТЮРКСКОГО МИРА**

РЕЗЮМЕ

До 90-х годов XX века тюркский мир был представлен на международной арене лишь Турецкой Республикой. В начале 90-х годов в результате распада СССР пять тюркоязычных государств - Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан и Туркменистан получили независимость. Начиная с этого времени между тюркоязычными государствами во всех областях были установлены тесные отношения. Вернувшийся к власти в 1993 году Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев, определил основные направления внешней политики страны, где отношения с тюркскими государствами стояли в ряду приоритетных. В разные периоды были подписаны контракты, соглашения, протоколы между Турцией, Узбекистаном, Казахстаном, Кыргызстаном, Туркменистаном и Азербайджанской Республикой в области науки и образования.

ABŞ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏR TARİXİNİN TARİXŞÜNASLIĞI

Bircə BAYRAMOVA¹⁴

birce_bayramova@hotmail.com

Açar sözlər: Xəzər regionu, geosiyasət, terrorçuluq, neft, monoqrafiya, elmi əsərlər

Key words: Caspian region, geostrategy, terrorism, oil, monograph, scientific works

Ключевые слова: Каспийский регион, геостратегия, терроризм, нефть, монография, научные произведения

Bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi, müasir dövrdə də Azərbaycanın əlverişli geosiyasi və geostrateji mövqeyi bir çox dövlətlərin, o cümlədən ABŞ-ın maraq dairəsində olmuşdur. Xəzər regionu və Qafqaz geosiyasətçilərin nöqteyi-nəzərindən baxıldıqda mühüm yerdə - Avrasiya materikinə mərkəzində yerləşməsi, zəngin neft, qaz, karbohidrat ehtiyatlarının olması super dövlətlərin diqqətini çəkməyə kifayət edə bilər. Hətta Nıqmet İbadiddin “Vremya po” qəzetində 2001-ci ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində yazır: “Xəzər regionu və Qafqaz ABŞ-ın strateji maraq zonasına daxildir. Bu fikirlər prezident Bill Klinton Ağ evdə olarkən dəfələrlə səsləndirilmişdir. Bu regionlar geosiyasi nöqteyi-nəzərdən mühüm yerdə - Avrasiyanın mərkəzində yerləşirlər. Digər tərəfdən burada zəngin karbohidrogen ehtiyatları vardır. Bu iki amil super dövlətin diqqətini çəkmək üçün kifayətdir. Bu regionun geosiyasi əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, burada Rusiyanın, Çinin və antiamerika regional dövlət olan İranın maraqları toqquşur. Əlavə karbohidrogen mənbələrinə yol tapmaq dünyada bunların nəhəng idxalçısı olan ABŞ üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir” (39). Ümumiyyətlə, qeyd etmək olar ki, hansı ərazinin bol neft və qazı varsa böyük dövlətlər o ərazilərə əl atmağa çalışırlar, bu

da iqtisadiyyatın müasir strukturu üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də Azərbaycanın xarici siyasəti, iki dövlət arasındakı qarşılıqlı maraqlar, bölgədə və ölkədə ABŞ-ın mövqeyinin nəzəri-konseptual tərəflərinin tədqiqi, bu münasibətlərin və əməkdaşlığın əsas yekunlarının ümumiləşdirilməsi və obyektiv qiymətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən də elmi-siyasi aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycan tarixşünaslığında ABŞ-Azərbaycan münasibətləri tarixini elmi problem olaraq araşdıran ilk tədqiqatçılar H.Paşayev və Ə.M.Həsənovdur. H.Paşayevin araşdırmalarında (10; 6; 7). Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Ştatlarla münasibətlərinin praktik tərəfləri, o cümlədən bu münasibətlərin tərəfdaşlıq xarakteri alması üçün qarşıda duran vəzifələr diqqətlə izlənilmişdir. H.Paşayev ilk dəfə ingilis dilində nəşr olunan “Yüksəkliyə doğru” əsərində (64) 1993-cü ildən 2006-cı ilə qədər səfir olduğu müddətdə dərc etdirdiyi məqalələr, onun ABŞ-ın 30-dan çox ştatında keçirilən biznes forumlarında çıxışları, həmin illərdə həyata keçirilmiş vacib məsələlərə dair qeydləri (Ki-Uest danışıqları, GUÖAM-la görüşlər və s.), Azərbaycan haqqında ABŞ Konqresinin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Komissiyası qarşısındakı bəyanatları, səfirin Birləşmiş Ştatların Konqresi və Prezident Administrasiyasına məktubları və s. kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Ə.M.Həsənov məqalələrində və monoqrafiyalarında Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etdikdən sonra Amerika Birləşmiş Ştatları ilə əlaqələrinin dinamikasını mərhələlərlə izləmiş, iki dövlət arasındakı münasibətlərdə mövcud problemləri üzə çıxarmış və həlli istiqamətində əldə edilən uğurları göstərmişdir. Ə.M.Həsənovun konkret ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə həsr olunmuş əsərləri içərisində 1991-2000-ci illərdə iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın mövcud vəziyyəti və inkişaf dinamikasını izləmək baxımından əhəmiyyətli (3; 4; 5). İki dövlət arasında münasibətlərin ilk mərhələsində (1991-1993-cü illər) mövcud olmuş problemləri, növbəti mərhələdə (1993-1997) tərəfdaşlıq xarakteri alan əlaqələri araşdıran tarixçinin bu əsərləri problemin

həm də nəzəri tərəflərini üzə çıxarması səbəbindən, Azərbaycan tarixşünaslığında bu problemi araşdıran digər tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətlidir.

ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini araşdıran digər Azərbaycan tədqiqatçısı E.X.Nəsirovdur. Onun monoqrafiyasında (17) iki dövlət arasında təşəkkül etmiş siyasi, ticarət-iqtisadi və humanitar əlaqələr araşdırılmış, Bakı ilə Vaşinqton arasında mövcud problemlərin həlli yolları göstərilmişdir.

Qeyd edək ki, Ə.M.Həsənovun və E.X.Nəsirovun konkret ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə həsr olunmasa da, müasir dövrün ümumi beynəlxalq problemlərini izləyən digər əsərlərində də problemin bu və ya digər tərəfləri öz əksini tapmışdır. Məsələn, Ə.M.Həsənovun bir neçə məqaləsində (2, 49-69; 6, 571-582) və fundamental əsərində (7) Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət kursunun tərkib hissəsi olaraq ABŞ ilə münasibətləri də 1991-2005-ci illər çərçivəsində ümumi şəkildə araşdırılmışdır.

E.X.Nəsirov özünün digər bir monoqrafiyasında beynəlxalq terrorizm və məlum 11 sentyabr hadisələrindən sonra ona qarşı mübarizə proqramı, bu proqramda Azərbaycan Respublikasının iştirakı, ABŞ-la əməkdaşlıq məsələlərini araşdırmış və ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin bu istiqamətini şərh etmişdir (15).

E.X.Nəsirovun adı çəkilən əsəri səpgisində daha bir monoqrafiyası da işıq üzü gördü (18). Elman Nəsirov həmin əsərində ABŞ-ın terrorizm əleyhinə siyasətinin İran vektoru və Azərbaycanın beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizədə iştirakı məsələləri verilmiş, elmi cəhətdən təhlillər aparılmışdır.

Azərbaycan tarixşünaslığında ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin 1991-1997-ci illərini əhatə edən mərhələsi U.Hüseynovanın monoqrafiyasında geniş şəkildə araşdırılmışdır. Yuxarıda adları çəkilən digər üç tədqiqatçının araşdırdığı iki ölkə arasındakı münasibətlərin təşəkkülü xüsusiyyətləri, mövcud problemlər və əməkdaşlığın perspektivləri məsələləri bu tədqiqatın da başlıca obyekti olmuşdur (36).

ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin 1990-cı illəri əhatə edən mərhələsi yuxarıda adları çəkilən tədqiqatlarla məhdudlaşsa da, Azərbaycan

Respublikasının xarici siyasət kursu, əsas istiqamətləri, prioritet məsələləri, müasir dünyanın geosiyasətində Azərbaycanın yeri, həmçinin, ABŞ-ın xarici siyasəti məsələləri Vətən tarixşünaslığında xeyli geniş şərh olunmuşdur. Bu sırada R.Mehdiyevin (13; 14) monoqrafiyalarını qeyd etmək olar. Bu əsərlər Azərbaycanın müasir geosiyasətdə yerini müəyyən etmək üçün nəzəri baxımdan çox əhəmiyyətli sayılmalıdır. O cümlədən, İ.Hüseynovanın monoqrafiyalarını sadalamaq olar. Bu əsərlər konkret olaraq iki dövlət arasındakı əlaqələri həsr olunmasa da, Qafqaz regionunda baş vermiş mühüm hadisələr, Azərbaycanın başlıca problemi olan Qarabağ məsələsi və bu məsələ ilə bağlı iri dövlətlərlə aparılan siyasi danışıqlar, qarşılıqlı əlaqələr öz əksini tapmışdır (8,9,10,11).

Problemin araşdırılması baxımından əhəmiyyətli əsərlərə gəlincə, onların böyük bir qismi 2000-ci illərə qədər olan mərhələni əhatə edir. Bu baxımdan, M.C.Qasımlının (12), A.Abbasbəyli və Ə.Həsənovun, E.İ.Əmir-İlyasovanın monoqrafiyalarını (47; 48) qeyd edə bilərik. Bu əsərlərdə 1990-cı illərdə beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycan Respublikasının tutduğu yer, onun xarici siyasətinin istiqamətləri və prinsipləri, beynəlxalq və regional təşkilatlarda iştirakı, digər ölkələr ilə əlaqələri araşdırılmışdır. Əsasən 1991-2000-ci illəri əhatə edən xronoloji çərçivədə ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin də yer aldığı bu tədqiqatlarda iki-tərəfli münasibətlərin bir sıra özünəməxsusluqları qeyd edilmiş, əməkdaşlığın inkişaf perspektivlərini stimullaşdıran başlıca amillər göstərilmişdir.

Bu xarakterli əsərlər içərisində E.Nəsirovun monoqrafiyasını xüsusi qeyd etmək istərdik (16). Əsərdə müasir dünyanın geosiyasətinin özəllikləri, bu dövlətin Qafqaz bölgəsində mübarizəsi, həmçinin onun Qafqaz siyasətində Azərbaycanın oynadığı aparıcı rol tədqiq edilmişdir.

Xarici tarixşünaslıqda 2001-2008-ci illərdə ABŞ-Azərbaycan münasibətləri xüsusi tədqiqat obyektı olmasa da, ABŞ-ın Qafqaz siyasəti xeyli geniş araşdırılmışdır və onların içərisində Rusiya müəlliflərinin əsərləri sayca üstünlük təşkil edir. Rusiya tarixşünaslığı və siyasətşünaslığında adı çəkilən problemlə bağlı diqqət mərkəzində olan başlıca məsələlər –

ABŞ-ın Qafqazlarda hegemonluq cəhdləri, iri transmilli enerji layihələrinə iştirakı, Rusiyanın Qafqaz respublikaları ilə münasibətlərindəki problemlər və ABŞ-ın bu respublikalarla əlaqələrinin perspektivləridir. Onların sırasında B.A.Şiryayevin, Y.İ. Yurkovun, S.V.Yurçenkonun, V.Paninin, N.A.Gegelaşvilinin, D.Malışevanın və b. əsərlərini qeyd edə bilərik (46; 50, c.30-39; 51; 52; 42, c.69-78; 35, c.35-52; 41, c. 91 -110).

Nəzəri əhəmiyyət kəsb edən əsərlər də az deyildir. Bu əsərlərdə əsasən müasir geosiyasətin özünəməxsusluqları, beynəlxalq münasibətlərin aktual məsələləri, o cümlədən qloballaşma kimi vacib komponentləri tədqiq edilir (26; 27; 28; 34; 37; 38; 43; 45; 49; 44; 40).

Rusiya tarixşünaslığı üçün xarakterik olan cəhət həm nəzəri, həm praktik yönümlü tədqiqatlara aid edilə bilər. Bu da ilk növbədə müəlliflərin hadisələrə xeyli qərəzli yanaşmalarından, onların daha çox Rusiyanın xarici siyasət maraqları aspektindən araşdırılmalarından irəli gəlir. Konkret ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə gəlinə, bu problemin birbaşa tədqiqat obyektı olmadığı bu əsərlərdə iki dövlətin münasibətləri yenə də Rusiyanın xarici siyasət rakursundan araşdırılmışdır. Bu da siyasi icmalçılar və politoloqlar üçün səciyyəvidir.

Eyni hal beynəlxalq münasibətləri və müasir geosiyasəti araşdıran Türkiyə müəllifləri üçün də qeyd edilə bilər: Onların əsərlərində adı çəkilən problemlər, o cümlədən, ABŞ-ın Qafqaz siyasəti və Azərbaycanla münasibətləri Türkiyə Respublikasının xarici siyasət rakursundan (baxımından) öyrənilmişdir (25; 22; 23; 24). Hərçənd, Rusiya müəlliflərindən fərqli olaraq, Türkiyə tarixçilərinin üçün əsərlərində imperiyapərəst meyl yoxdur.

Qərb tarixşünaslığında da ABŞ-Azərbaycan münasibətləri müasir beynəlxalq münasibətlər və geosiyasət fonunda araşdırılmışdır. Bu sırada Z.Bjezinskinin, Cim Harrisonun, S.Xantinqtonun, H.Kissincerin, M.Aydının, R.Leqvoldun, İ.Bermanın, Mak Duqalın və digər müəlliflərin əsərləri bizim üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir (29; 30; 33; 31; 53; 56; 57; 67; 54; 55; 59, p.120-138; 60; 61, p.12-18; 62, p.12-18; 63, p.2-3; 65, p.34-37; 58, p.136-150).

Qərb müəlliflərindən Svant Kornel öz əsərində müstəqillikdən sonra Azərbaycanın daxili və xarici siyasətini işıqlandırmışdır. O, öz əsərində Heydər Əliyev və İlham Əliyevin siyasəti, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Azərbaycanda dini ideologiya, ölkənin sosial- iqtisadi vəziyyəti haqqında xeyli məlumat yazmışdır (66).

Dissertasiya işinin nəzəri-konseptual məsələlərinin şərhı üçün ən önəmli əsərlər, əlbəttə ki, praktik olan, lakin nəzəriyyəçi kimi də məşhurlaşmış Henri Kissincerin və Zbiqnev Bjezinskiyin əsərlərində araşdırmışdır. Bu əsərlərdə böyük dövlətlərinin siyasətinin qısa şərhı, geosiyasət, müasir beynəlxalq münasibətlərin başlıca problemləri və mümkün çıxış yolları, ABŞ-ın xarici siyasətinin qarşısında duran başlıca məqsəd və maraqlar, potensial hegemonluq siyasəti, Avrasiyada etnik-siyasi və iqtisadi ziddiyyətlər və sair məsələlər öz əksini tapmışdır.

Amerikalı politoloq, ABŞ prezidenti administrasiyasının milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri Zbiqnev Bjezinskiy özünün “Seçim: dünya ağalığı və yaxud qlobal liderlik” kitabında yazır: “ABŞ-ın qlobal hegemonluğu Amerika demokratiyası tərəfindən idarə olunur: Heç vaxt əvvəllər qlobal hegemonluq hal-hazırkı demokratik və pluralist xarakterdə olmamışdır” (30, 251). Daha sonra qeyd edir ki, buna baxmayaraq hegemonluğun tələb etdikləri demokratiyanın dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər, vətəndaş hüququ və milli təhlükəsizlik ilə tutuşdurula, müqayisə edilə bilər. Buna görə də yeni sual meydana çıxır: görəsən, qlobal hegemonluq amerika demokratiyasına təhlükə yarada bilərmi? (30, 251). Ona görə də Amerikanın qarşısında duran əsas məsələ öz hegemonluğunu necə həyata keçirməkdir. Amerikanın qlobal gücü nədən ibarətdir? Cavab olaraq söyləmək olar ki, ABŞ dünyanın lider dövləti olaraq müasir beynəlxalq münasibətlərin istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə ciddi təsir etmək gücündədir. Bu fəvqəldövlətin digər dövlətlərlə əlaqələrinin araşdırılması, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq xarakteri daşıyan münasibətlərinin öyrənilməsi vacibdir.

Nəticədə müəllif paradoksal şəkildə dünyanın idarə olunmasının iki qolu kimi hegemonluqla demokratiyanı birləşdirən liderliyi seçir. ABŞ-ın Çin, Tayvan, Yaxın Şərq, ərəb dünyasına qarşı siyasətinə toxunan Z.Bjezinski Azərbaycan məsələsinə, yardım məsələlərinə nəzər salaraq onların bir-bir təhlilini verir (30).

Zbiqnev Bjezinskinin 2007-ci ildə yazdığı “İkinci şans” kitabında çox maraqlı məsələlər qoyulmuşdur. Bu kitab əvvəlki kitablardan fərqli olaraq, ABŞ-a sonuncu xəbərdarlıq kimi səslənir. Kitabda Bjezinskinin dünyanın taleyi təşvişə salır. O hesab edir ki, dünya nəhs səhv üzündən “sabitləşdiricidən”, yəni münaqişələri həll etmək qabiliyyətinə malik olan və hamı tərəfindən qəbul edilən liderdən məhrum olar... O, hesab edir ki, Berlin divarları dağılandıqdan 15 il sonra dünya Amerikaya düşmən gözü ilə baxır. Onun dünya lideri kimi legitimliyi viranəlikdədir. Ona əməli olaraq heç bir etibar yoxdur. O, kitabında kiçik Buşun prezidentliyini “faciəli prezidentlik” adlandırır. Kitabın sonunda Bjezinski sonrakı ABŞ prezidentinə xəbərdarlıq edir ki, “üçüncü şans olmayacaq”. Ona görə ABŞ-ın siyasətini əsaslı surətdə dəyişdirməyi irəli sürür (1).

Zbiqnev Bjezinskinin Brent Skoukroft ilə birgə “Vaşinqton Post” qəzetinin məşhur yazarı Devid İqnatiusa verdikləri müsahibədə Soyuz müharibədən bu günkü günə qədər ABŞ-ın xarici siyasətində maraqlı olan bir çox suallara cavab tapmağa çalışmışlar. Həmin kitabda, yəni “Amerika və dünya” kitabında Azərbaycanın xarici siyasətindən söhbət açdıqda İran ilə münasibətlərə toxunulmuş, bununla əlaqədar ABŞ-ın Azərbaycan ilə əlaqələrinin bəzi xüsusiyyətlərinə nəzər salınmışdır (31).

Amerikanın məşhur politoloqu Zbiqnev Bjezinskinin “Strateji baxış. Amerika və global böhran” kitabında Amerikanın gələcək siyasətinin proqnozlarını (2025-ci il və ondan sonra, Amerikadan sonrakı dünya, yox olan Qərb və s.) verir. Məşhur “Amerika qırğısı” Zbiqnev Bjezinski heç bir kitabında ABŞ-ın siyasətini bu qədər tənqid etməmişdir. Müəllif bu kitabında belə qənaətə gəlir ki, zaman keçdikcə dünya tək-qütblülükdən çoxqütblü dünyaya çevriləcək və əgər ABŞ dünya siyasə-

tində global rolundakı öz konsepsiyasına yenidən nəzər salmasa, SSRİ-nin aqibəti onu da gözləyə bilər (32).

Nəticədə qeyd etməliyik ki, ABŞ-Azərbaycan münasibətləri iki dövlətin arasındakı əlaqələr hüdudundan çıxaraq, daha geniş problemi – müasir geosiyasətin müxtəlif cəhətlərini də əhatə etdiyi üçün, ona müraciət edənlərin sayı da az olmamışdır. Bu sırada təkcə tarixçiləri deyil, politoloqları, diplomatları, şərhçiləri, mətbuat işçilərini də qeyd etmək olar. Lakin sırf elmi problem olaraq 2001-2008-ci illəri əhatə edən xronoloji çərçivədə ABŞ-Azərbaycan münasibətləri indiyədək ayrıca tədqiqat obyekti olmamışdır. Məhz buna görə adı çəkilən problemin araşdırılması bizim üçün əhəmiyyət kəsb edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Bjezinski Z. İkinci şans. Bakı: Oğuz Eli, 2009, 268 s.
2. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifələri, prinsip və istiqamətləri (1991-1997-ci illər) // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 1998, № 2 s.49-69.
3. Həsənov Ə.M. Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən starteji tərəfdaşlığa doğru (oktyabr 1991- avqust 1997). Bakı: 1997.
4. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı: 2000.
5. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa ölkələri və ABŞ (1991-1996). Bakı: 1998.
6. Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşməsi. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı: 2005.
7. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 752 s.
8. Hüseynova İ. Dövlətçilik naminə. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2001, 286s.
9. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 670s.
10. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: "Təhsil", 2004, 472s.
11. Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı: "Təhsil", 2003, 504s.
12. Qasımov M.C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətləri sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı: Gənclik, 1996, 140 s.
13. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri: Keçmişin dərsləri, bu günün reallıqları və gələcəyin perspektivləri. Bakı: 2005, 464 s.
14. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: XXI əsr – Yeni nəşrlər Evi, 2003, 248 s.
15. Nəsirov E.X. ABŞ və dünya 11 sentyabr hadisəsindən sonra. Bakı: 2003, 262 s.
16. Nəsirov E.X. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası. Bakı: 2006.
17. Nəsirov E.X. ABŞ-Azərbaycan münasibətləri (1991-1997-ci illər). Bakı: Qanun, 1998, 136 s.

18. Nəsirov E.X. Amerika Birləşmiş Ştatlarının antiterror doktrinası və onun tətbiqi mexanizmləri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 392 s.
19. Paşayev H. ABŞ-la əməkdaşlığımızın vacib tərkib hissəsi // “Dirçəliş – XXI əsr”, avqust (66) 2003, s.95-100.
20. Paşayev H. Bir səfirin manifesti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 248 s.
21. Paşayev H. Yüksəkliyə Doğru (Azərbaycanın Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı ilk səfirinin seçilmiş məqalələri). Bakı: Azərbaycan Marketing Cəmiyyəti, 2008, 339 s.
22. Mertin Bilgin. Avrasya enerji savaşları. İstanbul: 2005, 384 s.
23. Türk Dış Politikası. Cilt 2. 1980-2001 / Editör Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayıncılık A.Ş., 2001.
24. Yasin Aslan. Hazar petrolleri, Kafkas kördüğümü və Türkiye. Ankara: “İrmak matbaacılık”, 1997, 209 s.
25. Yüzyılda Türk Dış Politikası. 2. Baskı. Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, 994 s.
26. Актуальные проблемы современности и истории. Москва: 1998.
27. Бажанов Е.П. Современный мир. Москва: 2004.
28. Бек У. Что такое глобализация. Москва: 2001.
29. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва: 2003, 256 с.
30. Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. Москва: Международные отношения, 2004, 288 с.
31. Бжезинский З., Скоукрофт Б. Америка и мир. Москва: Астрель, 2012, 317(3).
32. Бжезинский З. Стратегический взгляд Америка и глобальный кризис. Москва: Астрель, 2012, 285(3).
33. Богатуров А.Д., Аверков В.В. История международных отношений 1945-2008, учебное пособие для студентов вузов. Москва: Аспект Пресс, 2010, 520 с.
34. Володин А.Т., Широков Т.К. Глобализация: начало, тенденции, перспективы. Москва: 2002.
35. Гегелашвили Н.А. Политика Вашингтона в государствах Южного Кавказа и Центральной Азии // США. Канада, 2007, №5.
36. Гусейнова. У. Азербайджан – США. Перспективы сотрудничества (90-е годы). Баку, 2000, 176 с.
37. Дергачев В.А. Геополитика. Киев, Вира-Р, 2000, 448 с.
38. Жизнин С.З. Основы энергетической дипломатии. Москва: 2002.
39. Каспий и Кавказ во внешней политике администрации Джорджа Буша- младшего. Ныгмет Ибадильдин// <http://www.ewnc.org/node/3942>
40. Кузнецов Д.В. Использование военной силы во внешней политике США. Благовещенск Издательство БГПУ, 2010, 430 с.
41. Малышева. Д. Геополитические маневры на Каспии // «Россия и мусульманский мир», 2006, №10, с.91-110.
42. Панин В. Роль Азербайджана в политике США на Кавказе // «Россия и мусульманский мир», 2010, № 3, с.69-78.
43. Переслегин С.Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. Москва, АСТ, 2005, 619 с.
44. Пыхалов И. ЦРУ и другие спецслужбы США. Москва, Эксмо, 2010, 380 с.
45. Фишер Г. Глобализация мирохозяйственных связей: сущность, направления, перспективы. Москва: 2000.
46. Ширяев. Б.А. Внешняя политика США. Москва: 2007

47. Эмир-Ильясова Э.И. Азербайджан в системе международных отношений. Баку: 2000.
48. Эмир-Ильясова Э.И. Геополитика во внешнеэкономических связях Азербайджанской Республики. Баку: 2003.
49. Юлина Н.С. Философская мысль в США. XX век. Москва: «Канон», 2010, 600 с.
50. Юрков Е.И. Исламский фактор во внешней политике США. // США: экономика, политика, идеология. Москва: 1983, вып. 8, с.30-39.
51. Юрченко С.В. Внешнеполитический механизм США в период становления глобальной державы (1940-1960-е гг.). Севастополь, «Мир», 2001-88 с.
52. Юрченко С.В. Геостратегия США в процессе становления глобальной державы. Автореф. док. пол. наук. Киев, 2001, 41с.
53. Aydin M. New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus. Causes of Instability and Predicament. Ankara, Center for Strategic Research, 2000.
54. Berman I. Central Asia and South Caucasus – a New Battlefield // “The Washington Quarterly”, 24.05.200.
55. Bowman T. U.S. Parachutes into Asia // Baltimore Sun, 1997, Sep.16. Chapter 3, the crisis in external response || www.google.ru
56. Duik N., Karatnycky A. New Nations Rising: The Fall York: John Wiley, 1993, 217 p.
57. Friedman Th.L. The Lexus and the Olive Tree. New York: 1999.
58. Jaffe A. US Polisy towards the Caspian Region: Can the Wist-list Be Realized? // The Security of the Caspian Sea Region. SIPRI, 2001.
59. Kepbanov Y.A. The New Legal Status of the Caspian Sea is the Basis of Regional Cooperation and Stability // Journal of International Affairs, vol. 2, № 4, December, 1997, February, 1998
60. Legvold R. New U.S. Strategy in Central Asia. N.Y.: 2005.
61. MacDougall J. A New Stage in US-Caspian Sea Basin Relations // Central Asia, 1997, 5 (11), p.12-18.
62. Monaco A. NATO’s Outreach to the Mediterranean: from Dialogue to Partnership // “NATO Notes”, vol. 6, No. 1, February 2004, p.3-8.
63. Morgan D. and Ottaway D. Azerbaijan’s Riches Alter the Chessboard // Washington Post, 1998, October 14, p.2-3.
64. Pashayev H.M. Racing Up Hill (Selected papers of Azerbaijan's first Ambassador to the United States of America. New York, New York “Global Scholarly Publications”, 2006.
65. Socor V. NATO Summit’s Uncertain Message to the Black Sea and South Caucasus Region // “Eurasian Daily Monitor”, vol.1, Issue 42, June 30, 2004, p.34-38.
66. Svante E. Cornell and Fariz Ismailzade, “Azerbaijan” in Adrian Karatnycky, Alexandr Motyl and Amanda Schnetzer, eds., Nations in Transit 2002 (New York: Freedom House, 2002).
67. The New International Relations: Theory and Practice. M.C. Smouts (ed.).

Birja BAYRAMOVA

HISTORIOGRAPHY OF THE USA - AZERBAIJANI RELATIONS

SUMMARY

As you know, since the beginning of the twentieth century, the Caucasus and the Caspian region are in a zone of strategic interests of the United States. Today, relations between the US and Azerbaijan became the object of study of various researchers. In order to study this issue in the article it has been used not only to the work of historians and political scientists, diplomats, members of the media. Since this problem has not been the subject of a separate study, its comprehensive study is of great scientific importance.

Бирджа БАЙРАМОВА

**ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ ОТНОШЕНИЙ США С
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ .**

РЕЗЮМЕ

Как известно, с начала XX века Кавказ и Каспийский регион находятся в зоне стратегических интересов США. Сегодня отношения между США и Азербайджанской Республикой стали объектом изучения различных исследователей. Для изучения данной проблемы в статье были использованы работы не только историков, но и политологов, дипломатов, сотрудников СМИ. Поскольку данная проблема до сих пор не была объектом отдельного исследования, её всестороннее изучение имеет большое научное значение.

О ПОЛИТИЧЕСКОМ ПОЛОЖЕНИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1723 Г. (ПО МАТЕРИАЛАМ РГАДА И АВПРИ)

Тофиг Мустафазаде¹⁵

Ключевые слова: политическое положение, протокол допроса, Хаджи Давуд, Шамахи, турецкий представитель.

Key words: the political situation, the interrogation report, Haji Davud, Shamakhi, the Turkish representative.

Как известно, в начале XVIII в. некогда могущественная Сефевидская держава переживала острейший социально-экономический и социально-политический кризис и находилась накануне гибели. Ещё в 1717 г. посланник российского государства в Иране А.П.Волынский писал: «хотя шах и суверен, но только уже сия власть осталась в одном титуле, а не в действии и только что почитают яко государя и повелителя, а мало слушают» [1, л. 578].

Большая часть территории государства была охвачена восстаниями и бунтами, наиболее опасными из которых являлись восстания в Ширване и в Кандагаре. Ширванские повстанцы под руководством уроженца с.Дедели Мушкюрского махала Хаджи Давуда в августе 1721 г. штурмом взяли и разрушили г. Шамахи – административный центр Ширванского бейлербейства [2, сс. 28-29]. Таким образом, сефевиды почти потеряли контроль над этой важной областью. Результаты восстания афганского племени гильзаев в Кандагаре оказались ещё более плачевными.

Племенной верхушке афганского племени гильзаев под руководством Мир Вейса удалось в 1709 г. захватить власть в Кандагаре [3, сс. 139-140]. Впоследствии, при Махмуде – сына Мир Вейса (1716-1725 гг.) феодальная верхушка племени использовала для организации грабительских походов в соседние страны. Слабое

Тофиг Мустафазаде – д.и.н., профессор, зав. отделом Института истории НАН Азербайджана

сопротивление шахских властей и богатая добыча, награбленная во время походов, побудили племенную верхушку гильзаев в начале 1722 г. организовать с участием других афганских и неафганских племён, живших в Кандагаре, большой поход на столицу Сефевидского государства – Исфагань.

Афганцы, постоянно наращивая свои силы стали постепенно овладевать восточными областями Ирана, и в марте 1722 г. нанесли сокрушительное поражение шахским войскам около Исфагана в местечке Гюльнабада [3, с. 140]. Столица государства была осаждена и после 8-и месячной осады в октябре шах Султан Хусейн, вынур-сден сдат не только столицу, но и корону главарю афганцев Мир Махмуду [4, с. 14]. Сын и наследник шаха Тахмасиб, находившийся в это время в северной части страны, объявил себя шахом Тахмасибом II [3, л. 141].

Надо отметить, что результаты Ширванского восстания ограничивались не только потерей этой области, но и дали повод двум империям – Российской и Османской ввести свои войска и занять определенные территории сефевидского государства. Росииский царь Петр I, пользуясь тем, что во время взятия . Шамахи повстанцами были ограблены и убиты некоторые находившиеся там русские купцы, заявил, поскольку Сефевидский шах не в силах наказать бунтовщиков и компенсировать потери России, сам двинется с армией, чтобы наказать виновников и получить «сатисфакцию». Русскому консулу в Иране С.Аврамову предписывалось объявить шаху, что русские идут к Шамахе «не для войны с Персией, но для искоренения бунтовщиков, которые им обиды делали» [5, с. 51]. Летом 1722 г. Пётр с более сто тысячной армией вторгся в пределы Сефевидского государства. В конце августа была взята важная опора сефевидов в регионе – крепость Дербенд [6, лл. 2-3]. Однако, в связи с рядом причин и резким протестом Османской империи Петр I вынужден был прервать успешно начавшийся поход, и с основными силами армии вернуться в Россию [7, л. 7]. В тоже время это вовсе не означало отказ царя от захватнических намерений в отношении сефевидских территорий, в первую очередь, юго-западного побережья Каспийского моря. В Дербенде был оставлен гарнизон во главе с

полковником Юнгером, и планировалось посредством военно-морских экспедиций захватить Решт, Баку, Сальян и др. прибрежные города с окрестностями [5, с. 31].

Как отмечалось, Ширванское восстание дало повод и Османской империи вмешаться во внутренние дела Сефевидской державы и заявить свои притязания на ряд её частей территории, в первую очередь на северный Азербайджан, в частности Ширван. В свою очередь руководитель Ширванского восстания Хаджи Давуд, опасаясь возмездия со стороны России, обратился за помощью и покровительством к султану Ахмеду III. В 1722 г. над Ширваном была объявлена османская протекция, и Хаджи Давуд, был признан Ширванским ханом [2, с. 75; 8, с. 88]. Таким образом, на Южном Кавказе сложилась уникальная сложная и противоречивая обстановка: одновременно три державы претендовали на контроль над этим регионом.

Некоторые документы, хранившиеся в Российском Государственном Архиве Древних Актов и Архиве Внешней Политики Российской Империи МИД России проливают свет на сложившееся тогда политическое положение на Южном Кавказе.

Одним из таких документов является протокол допроса прибывшего 17 августа 1723 г. в Баку к ген. Матюшкину из Шамахи армянского священника Антона Аракелова. Он в допросе сказал, что в последних числах июня сего года прибыли в Шамаху Хаджи Давуд, сын Кайтагского уцмья, сын Тарковского шамхала. В июле прибыл с капычы башой 200 человек от Эрзерумского паши с письмами и подарками. Они остались в Шамахе около 20-ти дней и потом вместе с Хаджи Давудом поехали к реке Кура. Капычы башы оставил в Шамахе как представителя некого Османа с 2-мя служителями и 12-и купеческими людиш [9, л. 440; 10, с. 195; 11, с. 194]. По словам А.Аракелова Хаджи Давуд намеревался занять г. Гянджу, поэтому, стоя на берегу р. Куры, послал гонца к турецкому паше в Тифлисе, чтобы тот отправил ему военную помощь. А шамхалский и уцмиевый сыновья ещё пребывали в Шамахе [12, л. 748].

А.Аракелов ещё добавил, что шах Султан Хусейн содержится под караулом в Исфагане, а его сын Тахмасиб II с 10 тысячным войском пребывает в Тебризе [12, л. 748].

Вызывает интерес и другой документ, протокол допроса армянина Ягуба и бакинского жителя Араблина от 24 октября 1723 г. Один экземпляр этого протокола хранится в фонде Сношения России с Персией (ф. 77) по описи 1, 1724 г., д. 4. АВПРИ, другой же экземпляр хранится в РГАДА, ф. 9 (Каб. Петра I), отд. 2, кн. 64.

Оба допрашиваемые были отправлены русскими военными властями Баку в г. Шамаху с письмами и при возвращении были допрашиваны. На первый вопрос, кто ныне в Шамахе над жителями власть имеет и есть ли там османские или сефевидские военные люди, допрашиваемые отвечали, что в то время в Шамахе власть имели и османский турок, и сын Кайтагского уцмийа, а в Шамахе военных людей почти нет, кроме того уцмиева сына военных служителей [12, л. 748 об.; 13, л. 31].

Второй вопрос был следующего содержания: Шамахинским жителям со стороны османского турка и уцмиева сына причиняется ли притеснения, как держится там порядок, жители, в чем имеют нужды, не ожидается ли прибытия турецкого войска в Шамаху, а Хаджи Давуд и шамхальский сын ныне, где находятся; в Шамахе шёлк как по-прежнему в избытке ли, и ткут ли там тканей, мастеровых людей в Шамахе довольное ли число?

На этот вопрос ответ был таковой: Упоминаемые лица с шамахинских жителей собирают тяжёлые налоги; слух носится, что придут в Шамаху турецкие войска, но жители тому не верят, Хаджи Давуд с малым числом людей поехал в Гянджу к туркам, а шамхальский сын выбит из Шамахи и будто поехал в Баку. Он объявил шамахинским жителям, что пойдёт в Баку и будет просить российского войска и с тем войском вернётся в Шамаху, чтобы наказать противников России; шамахинские жители нуждались в нефти и покупали батман по четыре гривне, пшеницу продавали батман почти за алтына, говяжье мясо батман по 2 алтына по три деньги. Шелка в Шамахе не как в прежнем, мастеров, остался мало и ткани ткут в малом количестве [12, л. 1032].

На вопрос, кто и за что выбил шамхальского сына из Шамахи и турецкого войска в Гяндже и других местах много ли? Допрашиваемые так отвечали: Шамхальского сына из Шамахи изгоняли

шамахинские жители из-за его склонности к России и те его слова, что поедет в Баку и вернётся с российскими войсками. Они также утверждали якобы проживающие в Шамахе евреи дали турецкому представителю в Шамахе 2.550 рублей, чтобы вырубить армян, поскольку они имеют переписку с русскими и зовут русских войск в Шамаху [12, л. 1032].

Что касается пребывания турецких войск в Гяндже, по словам допрашиваемых, их действительно там было, но ходили слухи что гянджинцы множество турецких убили, а остальных выбили из города. В Шамахе говорили, что сын изгнанного из Тифлиса бывшего царя Вахтанга VI подался турецкому подданству и вместе с ними был в Гяндже [12, л. 1032].

По нашему мнению, такое утверждение не имело основу. Почему евреи так боялись русских войск, что даже давали такую крупную сумму, чтобы их убили?

Четвёртый вопрос был так: ныне шах, где находится и есть ли при нём войска, получено ли в Шамахе какой-нибудь шахский указ? Ягуб и Араблин на этот вопрос ответили, что шах находится в Иреване и при нём есть войско, а численность они не знают; а указов от него в Шамахе не получено.

В пятом вопросе спрашивалось о том, что шамахинские жители по какой причине не желают российских войск и чем опасаются. Не получено же в Шамахе из Баку и других подвластных русским писем, они знают ли «российское войско в Баку и прочих местах живут ласково и разорения от них бусурманом никакова нет?» Допрашиваемые на этот вопрос ответили так: «российского войска в Шамахе больше не желают сунниты, они опасаются притеснением со стороны русских войск; в Шамахе они слыхали, говорят о том, что русские в Баку и других местах «ласково живут и разорения никакова не чинят»; а из Баку и других мест о российских войсках ничего не получили [12, л. 1032].

На шестой вопрос о том, что отправленные к шамхальскому сыну и к шамхальским купеческим людям письма кому были отданы Ягуб и Араблин так отвечали: Письма отданы армянскому попу, поскольку шамхальского сына в Шамахе не нашли, а купеческим

людям те письма отдаст не посмели. Поп сказал им, что если они письма передадут купцам, то об них узнают и арестуют. Поп также уверил, что если шамхальский сын прибудет в Шамаху он предназначенные для него писем лично ему вручит [12, л. 1032].

На седьмой вопрос о том, что допрашиваемые идучи в Шамаху и из Шамахи обратно в Баку не видели ли каких военных людей они отвечали, что во время движения к Шамахе, ни во время возвращения никаких военных людей не видели [12, л. 1032].

Восьмой вопрос был таковой они не слыхали ли о шахском посоле Хафиз бея, где ныне он находится, и ханша Хакума ныне в Шамахе или нет? Допрашиваемые ответили, что они не слышали о месте нахождения шахского посла, ханша Ханума ныне в Шамахе проживает [12, л. 1032].

На девятый вопрос о том, что кроме вышесказанных в Шамахе чего слышали Ягуб и Араблин ответили: Кроме вышесказанных они от армян слыхали, что будто турецкий представитель в Шамахе грозил армян вырубить, поскольку Петр I сообщил им, что якобы после 4 дня взятия г. Баку прибыл в Шамаху, а армяне об этом не сообщили ему. Армяне клянулись, что русский император никак в Шамахе не побывал [12, л. 1032].

Протокол допроса был подписан бакинским комендантом бригадиром Барятинским.

В конце варианта допроса, отправленного в Коллегию иностранных дел ошибочно отмечено: «С сего копии отослана в Кабинет Его Императорского величества февраля 10 дня 1723 г.» [13, л. 32 об.]. На самом же должна стоять дата «10 февраля 1724 г.».

Таким образом, из протоколов допроса прибывшего из Шамахи в Баку в июне и августе 1923 г. армянского священника Антона Арикелова, армянина Ягуба и бакинского жителя Араблина проливают свет на некоторые подробности прибытия из Турции одной капычи баши к руководителю ширванских повстанцев в июне 1723 г. Хаджи Давуду. Другой документ показывает насколько сложна и противоречива была ситуация в Ширване в изученное время.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Российский Государственный Архив Древних Актов, фонд 77 (Сношения России с Персией), опись 1, 1715 г., дело. 2.
2. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века. Баку, «Элм», 1975, 230 с.
3. Миклухо-Маклай Н.Д. Из истории афганского владычества в Иране (20-е годы XVIII века). // Учёные записки АГУ, 1954, №179, серия востоковедческих наук, выпуск 4.
4. Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine aidiki kaynak. Petros di Sarkis Gilanent zin kronologi (perevod na tureükiy yazık Q.Andreasyana). İstanbul, 1974.
5. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, Элм, 1993, 240 с.
6. Архив Внешней Политики Российской империи (АВПРИ), фонд 77 (Сношения России с Персией), опись 1, 1723 г., дело 4.
7. Mustafazade T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı. – «Elm», 2002, 372 s.
8. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII века. Изд-во АН Азерб. ССР. Баку, 1948, 228 с.
9. АВПРИ, ф. 89 (Сношения России с Турцией), оп. 1, 1722 г., д. 6, ч. 2.
10. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi: cild IV, Ankara, 1956.
11. Соловьев С.М. Пётр Великий на Каспийском море. // Вестник Европы, 1868, №3, 163 с.
12. РГАДА, ф. 9 (Кабинет Петра I), отделение 2, книга 63.
13. АВПРИ, ф. 77(СРП), оп. 1, 1724, д. 4.

Tofiq MUSTAFAZADƏ

1723-CÜ İLİN İKİNCİ YARISINDA CƏNUBİ QAFQAZDA SİYASİ VƏZİYYƏTƏ DAİR (RDQAA VƏ RİXSƏ-nin MATERIALLARI ƏSASINDA)

XÜLASƏ

Məqalədə Rusiya Dövlət Qədim Aktlar Arxivində və RF XİN-in Rusiya imperiyasının Xarici Siyasəti Arxivində saxlanan bir neçə sənəd 1723-cü il iyun-avqust aylarında Şamaxıdan Bakıya qayıtmış erməni keşişi Anton Arakelovun, Yaqub və Ərəblinin dindirilmə probokolları araşdırılmışdır

THE SECOND HALF OF 1723 THE POLITICAL SITUATION IN SOUTH CAUCASUS SUMMARY

The article of the Russian State Archive of Ancient Acts, and the Russian Foreign Ministry's Foreign Policy Archive of the Russian Empire, a number of documents stored in the June-August 1723, returned to Baku districts Anton Arakelov Armenian priest, James, and questioning Arabli's investigated.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN İNKİŞAFINDAKİ XİDMƏTLƏRİ

Serhat AKTAŞ

Serhat@box.az

Açar sözlər : Ümummilli Lider Heydər Əliyev, Gəncə şəhəri, Gəncə şəhərinin inkişafındakı xidmətlər

Keywords: National Leader Heydar Aliyev, Ganja city, the development of Ganja

Ключевые слова: Общенациональный лидер Гейдар Алиев, город Гянджа, Заслуги в развитие Гянджи

Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin beşiklərindən biri sayılan Gəncə özünün indiki mövqeyinə görə də ölkə tarixində çox önəmli yer tutmaqdadır. Yəni Gəncə həm ölkənin inkişaf tarixində, həm də onun beynəlxalq fəaliyyətində özünün həm mədəni-mənəvi, həm də iqtisadi potensialı ilə fəal iştirak etməkdədir. Qeyd etməliyik ki, Gəncə şəhəri də Azərbaycanın digər şəhər və bölgələri kimi inkişafın müasir mərhələsini yaşamaqdadır. Yəni iqtisadi sferadakı yüksəliş, sosial inkişaf, mədəni intibah müasir Gəncənin tarixi reallığıdır. Və şübhəsiz ki, Gəncə bu inkişafı son dövrlər də Azərbaycana rəhbərlik etmiş liderlərin yüksək diqqəti və qayğısı nəticəsində baş tutmuşdur. Belə liderlərdən olan Heydər Əliyev və onun qoymuş olduğu siyasi kursu layiqincə davam etdirən İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində Gəncə şəhəri xüsusilə hərtərəfli inkişafına nail olmuşdur.

Aldığımız bilgilərə görə dünya tarixində öz xalqının mənəviyyəti və mədəniyyəti ilə bütün qəlbi ilə bağlı olan, xalqının təmsilçilik simasına çevrilən liderlər çox azdır. Məhz belə liderlərdən birini yetişdirmək də Azərbaycan xalqının payına düşmüşdür. Həqiqi ümumxalq sevgisi qazanmış belə şəxsiyyətlərdən biri də zəmanəsinin böyük siyasi xadimi dünya şöhrətli dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının böyük oğlu, təkrarolunmaz şəxsiyyət Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir.

Heydər Əliyev hələ sovet dönməindən bəri respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə ölkədə qanunçuluq və plüarizmlə yanaşı regionların hərtərəfli inkişafında özünün ən yüksək nöqtəsinə çatmışdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, respublikanın bütün regionlarında olduğu kimi Gəncə şəhərində də iqtisadi və sosial inkişafa məhz Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyi dövründə nail olunmuşdur. Məhz onun rəhbərliyi illərində Gəncədə çoxlu sayda müəssisələr yaradılaraq şəhər sakinlərinin xidmətinə verilmiş və möhkəm sosial-iqtisadi, elmi və mənəvi baza yaradılmışdır. Hətta Ümummilli lider Gəncə şəhərinin Azərbaycan tarixində tutduğu yerə qiymət verərək belə demişdir: “Azərbaycanda Gəncənin xüsusi yeri var. Gəncə böyük intellektual və iqtisadi potensiala malikdir. Şəxsən mən bundan sonra da Gəncə şəhərinin inkişafı üçün bütün tədbirlərin görülməsini təmin edəcəyəm” [1].

Azərbaycanın bütün bölgələri kimi Gəncənin də inkişafına daim yüksək diqqət və qayğı göstərən Ulu Öndər hələ SSRİ dönməində “Mərkəz”dəki nüfuzundan istifadə edərək nəinki Gəncənin, bütöv Azərbaycanın iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafı naminə xeyli işlər görmüşdür. Bu dövrdə respublikanın bütün şəhərlərində olduğu kimi, Gəncədə də sənaye sahəsində böyük struktur dəyişikliyi olmuşdur. Həm şəhər, həm də ətraf rayonların əhalisinin tələbatını ödəmək məqsədi ilə istehlak malları istehsal edən müəssisələr şəbəkəsi yaradılmışdır. Mövcud yüngül və yeyinti sənayesi inkişaf etdirildi, elektronika, əlvan metallurgiya, sulfat turşusu, mineral kübrələr, çini qablar və s. istehsal edən yeni müəssisələr yaradıldı.

Ümummilli liderin yaxından qayğısı nəticəsində XX yüzilliyin 70-ci illərində Gəncə şəhərində xalça kombinatının ikinci növbəsi, əlvan metal emal edən zavod, rabitə sənayesi zavodu, quşçuluq fabriki, habelə mətbəə yaradılmışdır. Eləcə də bu dövrdə ət kombinatı, çini qablar istehsal edən zavod, qənnadı fabriki, evtikmə kombinatı, Cihazqayırma zavodu, avadanlıqların mərkəzləşdirilmiş təmir bazası, 1 saylı təmir-tikinti trestinin mexanikləşdirilmiş bazası, çörək zavodu, şərab zavodu və s. istehsal müəssisələri yaradılmışdır [2].

70-ci illərdə Gəncədə yerləşən alüminim oksidi zavodunda yeni beş müəssisə tikilib istifadəyə verildi ki, bu müəssisələrdə istehsal olunan məhsullar ittifaq respublikaları ilə yanaşı bir neçə xarici ölkələrə də göndərilirdi [3].

Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılmış rabitə zavodu 30 adda rabitə avadanlıq və cihazlar istehsal edirdi ki, bu zavodun da istehsal etdiyi bu məhsullar keçmiş SSRİ-nin müxtəlif respublikaları ilə yanaşı Macarıstan, Çexoslovakiya, Polşa, Bolqarıstan, Hindistan, Pakistan, Əfqanıstan, Kuba, Əlcəzair, Livan, Suriya, Vyetnam, İran və s. ölkələrə ixrac olunurdu [4].

İri sənaye müəssisələri ilə yanaşı məhz Heydər Əliyevin göstərdiyi qayğının Gəncədə hava limanı əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Bundan başqa şəhər əhalisinin sosial həyat tərzini daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə qırx mindən çox insan yaşayan “Yeni Gəncə” yaşayış massivi, “Alüminiumçular” və “Gülüstan” qəsəbələri, “Kəpəz” mehmanxanası, “Qızılgaya” su anbarı inşa olunmuşdur. Ümumiyyətlə, 70-80-ci illərdə şəhər əhalisinin mənzil təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, bu da məhz respublika rəhbərliyinin daim nəzarətdə saxladığı həlli üçün hesablanmışdır. Belə ki, Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəldiyi ilk gündən Gəncə şəhər əhalisinin mənzilə olan tələbatı ödənilməyə başlanmışdır. Yəni, Gəncə şəhərində 1970-ci ildə 33,6 min kvadrat metr, 1975-ci ildə 70,3 min kvadrat metr mənzil tikilib şəhər əhalisinin istifadəsinə verilmişdir və sonrakı dövrlərdə bu proses daha da sürətləndirilmişdir [5].

Böyük dövlətçilik və siyasi təcrübəyə malik olan Heydər Əliyevin yaxından qayğısı ilə respublikamızın elm və təhsil mərkəzlərindən ikincisi olan Gəncə şəhərində elm və təhsildə iqtisadiyyat kimi sürətlə inkişaf etmişdir. Belə ki, əvvəllər filial kimi fəaliyyət göstərmiş, indiki Azərbaycan Texnologiya Universiteti məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə müstəqil ali təhsil ocağı kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 2000-ci il tarixində isə yenə ümummilli liderin fərmanına əsasən həmin ali təhsil ocağına universitet statusu verilmişdir [6].

Gəncədə Elm Mərkəzinin açılması da məhz Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Gəncədə fəaliyyət göstərən və respublikada yeganə kənd təsərrüfatı üzrə ali təhsil ocağı olan Azərbaycan Aqrar Universitetinin indiki səviyyəyə gəlib çatması da Ümummilli liderin qayğısının nəticəsi kimi qəbul etmək lazımdır.

İkinci dəfə müstəqil Azərbaycanın rəhbərliyinə qayıdan Heydər Əliyevin siyasi kursunun başlanması ilə Azərbaycan dövlətinin tarixində yeni bir səhifə açılmış oldu. Yəni bundan sonra sivil dövlət quruculuğu prosesi başladı. Müstəqil Azərbaycan dövləti tarixində ilk dəfə Gəncədə olan Ulu Öndər 1993-cü il 4 iyun hadisələrindən çox narahat olaraq həmin problemi aradan qaldırılmasına çalışmış və onun müdrik siyasəti nəticəsində şəhərdəki hərc-mərclik aradan qaldırılmış və sabitlik bərpa olunmuşdur, Xalqı gözləyən bədbəxtlik – vətəndaş müharibəsi aradan qaldırılmışdır. Hətta ümummilli lider 2002-ci ildə Gəncəyə etdiyi səfər zamanı bu hadisəni belə xatırlamışdır: “Mən, keçmişdi, o vaxtlar Azərbaycanın başçısı olarkən Gəncə şəhərinə çox gəlmişəm. Amma bilirsiniz ki, 1993-cü il iyun hadisələri ilə əlaqədar mənə Naxçıvandan Bakıya dəvət etdilər. Bakıda mənimlə danışmaq apardılar və mənə Azərbaycanın rəhbərliyinə cəlb etmək istəyirdilər. Mən çox məsələlərə ehtiyatla yanaşırdım və fikirləşirdim. Ancaq son olaraq bəyan etdim ki, mən gərək Gəncəyə gedim, oradakı vəziyyəti öyrənəm, ondan sonra öz fikrimi deyə bilərəm. Xatirimdədir, iyunun 13-də mən buraya gəldim. Mən Gəncəni, heç vaxt, belə faciəli vəziyyətdə görməmişdim” [7].

Yuxarıdakı hadisəni qeyd etməkdə məqsədimiz odur ki, məhz həmin proseslər zamanı bütün ölkədə olduğu kimi, Gəncə iqtisadiyyatına da çox böyük zərər dəymişdir. Lakin ümummilli liderin respublika hakimiyyətinə gəlişi və ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması ilə ölkə iqtisadiyyatında canlanma başlamışdır. Belə bir şəraitdə Gəncə şəhəri də yenidən inkişaf edərək abadlaşmağa başladı. Qısa müddətdə şəhərin iqtisadi potensialının əsasını təşkil edən sənaye müəssisələrində ümumi daxili məhsul istehsalının həcmi 1999-cu ilin yekunlarına görə 81 milyard manat olmuşdur ki,

130

bu da 1998-ci ilə nisbətən 45,4 milyard manat və ya təxminən 2,3 dəfə çox idi. İstehsal olunan məhsulun 90,4 faizi dövlət müəssisələrinin, 9,6 faizi isə eyni dövlət müəssisələrin payına düşürdü...

Bu dövrdə müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş “Ailənin planlaşdırılması” poliklinikası, Bakı-Supsa neft kəməri əməkdaşlarına və şəhər əhəlisinə xidmət edən tibb müəssisələri yaradılmış, diaqnostika və kardioloji mərkəzlərdə müasir avadanlıq quraşdırılmış, təsərrüfat hesabı ilə işləyən yeni səhiyyə ocaqları təşkil edilmişdir .

Ümummilli lider Heydər Əliyev 7 oktyabr 1998-ci il tarixində Gəncə şəhərində olarkən seçicilərlə keçirdiyi görüş zamanı qədim şəhərin sosial-iqtisadi inkişafı ilə həmişə maraqlandığını bildirmiş və şəhər əhalisinin sosial həyat tərzinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar yeni tapşırıqlar vermişdir. [8].

2000-ci ilin may ayında yenidən Gəncə şəhərində olan Heydər Əliyev bu tarixi səfəri zamanı da ölkə və şəhər rəhbərliyinə şəhərin iqtisadi inkişafı və əhalinin sosial problemlərinin həlli istiqamətində yeni göstərişlər vermiş və gəlişinin məqsədini belə açıqlamışdır: “... Gəncədə mənim məqsədim məhz Gəncənin problemləri ilə daha da yaxından tanış olmaq, şəhərin həyatındakı çətinlikləri həyata keçirmək və bu ağır, çətin dövrdə Gəncə şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazımi işlər görməkdən ibarətdir” [9].

İki il sonra, yəni 2002-ci ilin sentyabr ayında yenidən Gəncə şəhərinə səfər edən ümummilli lider Heydər Əliyev ötən iki il ərzində şəhərin inkişafı istiqamətinlə görülmüş işləri çox yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, bəzi sahələrdə müşahidə etdiyi çatışmamazlıqlardan danışaraq o belə demişdir: “Gəncənin rəhbərliyi – həm şəhər rəhbərliyi, həm də Gəncədəki iki rayon rəhbərləri, yerli imkanlardan daha da səmərəli istifadə etməlidir. Yerli imkanlar az deyildir. Yenə də deyirəm, biz bazar iqtisadiyyatına keçmişik. Gəncədə də çox obyektlər özəlləşdirilib, özəl sektor inkişaf edir. Amma Gəncənin rəhbərliyi, həm şəhər, həm də rayonların rəhbərliyi yerli imkanlardan lazımi qədər istifadə etməirlər” [10].

Beləliklə, qədim tarixi olan Gəncə şəhəri Azərbaycan xalqının müdrik və əvəzolunmaz oğlu olan Heydər Əlirza oğlu Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi müddətlərdə özünün dirçəliş dövrünü yaşamışdır. Odur ki, Gəncədə iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, elm və təhsilin inkişafı məhz bu böyük şəxsiyyətin adı ilə bağlıdır. Belə ki, həm 70-80-ci illərdə, həm də ikinci dəfə, respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Gəncə şəhərində sənaye, tikinti, elm və təhsil sahəsini əhatə etmiş müəssisələr yaradılaraq əhəlinin istifadəsinə verilmişdir.

Dahi rəhbər, ümummilli lider Heydər Əliyevin vəfatından sonra da Gəncə şəhərinin sosial və mədəni cəhətdən inkişaf etdirilməsi istiqamətində vermiş olduğu tövsiyə və tapşırıqlar onun layiqli davamçısı İlham Heydər oğlu Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmişdir və keçirilməkdədir. Şəhərin abadlaşdırılması və inkişafı naminə böyük işlər görüldü. Heydər Əliyevin işləyib hazırlamış olduğu baza əsasında hazırkı cənab prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Gəncə şəhəri həqiqətən də böyük bir inkişaf yolu keçərək, elm, təhsil və sənaye mərkəzinə çevrilmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və Gəncə. Bakı: Şərq-Qərb, 1999, 184 s.
2. AR.MDTA, GF; f.569, s.1
3. Əhmədov Ə.X. Gəncə şəhərində mədəni quruculuq (1946-1960-cı illər). Tar.elm. nam. Alim.dər. almaq üçün təqdim olun. Dissert. Bakı; 1999, 151 s.
4. AR.MDTA, GF; f.344, s.1
5. AR.MDTA, GF; f.361, s.1
6. Azərbaycan Dövlət Texnologiya Universitetinin (ADTU) cari arxivi, f. 1, s. 1.
7. Heydər Əliyev: Azərbaycan, Gəncə. Bakı: Nurlan, 2009, 200 s.
8. Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir. On üçüncü kitab. Bakı: Azərnəşr, 2013, 407 s.
9. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında, 7 cildə, 4 c. Bakı: Azərnəşr, 1997, 542 s.
10. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 46 cildə, III c., Bakı: Azərnəşr, 1997, 479 s.

Serhat AKTASH

**THE NATIONAL LEADER OF THE AZERBAIJANI PEOPLE
HEYDAR ALIYEV'S DEVELOPMENT OF GANJA CITY**

SUMMARY

Ganja its 2500-year history, has never been tested repeatedly bowed, every once again rise from it stronger. However, the western region of the country's major cultural, economic and commercial center of the comprehensive development of the region influenced become. After coming to the leadership of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev began a new stage in the development of Ganja.

Serhat AKTAШ

**ЗАСЛУГИ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА
В РАЗВИТИЕ ГОРОДА ГЯНДЖИ**

РЕЗЮМЕ

Город Гянджа за период своей 2500-летней истории не раз перенес различные испытания. Тем не менее, город сохранил свое значение как крупного политического, экономического и культурного центра Азербайджана. После прихода к руководству Азербайджанской Республикой Общенационального лидера Гейдара Алиева начался новый этап в развитии Гянджи.

QAFQAZ İSLAM ORDUSU TƏRƏFİNDƏN GƏNCƏDƏKİ ERMƏNİLƏRİN TABE EDİLMƏSİ VƏ TƏRKİSİLƏH OLUNMALARI

Mehmet Kılıç¹⁶
mhmkilic28@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə, Qafqaz İslam Ordusu, Nuru Paşa

Keywords: Azerbaijan, Ganja, Caucasian Islamic Army, Nuri Pasha

Ключевые слова: Азербайджан, Гянджа, Кавказская Исламская Армия, Нуру Паша

Türk qoşun hissələri Azərbaycana gəldiyi gündən qaynar döyüş şəraitinə düşdülər. Bolşevik-daşnak qoşunları həm Şamaxı yolu ilə, həm də dəmir yolu xətti boyunca qərbə doğru irəliləyirdi. Belə bir vaxtda ləng hərəkət etmək əlavə neçə-neçə kəndin itirilməsi, sonra qanlar bahasına geri qaytarılacaq mövqelərin əldən verilməsi, insanların öz yurd-yuvasından qovulması, əzab və işgəncələrə düçar olması demək idi. Ona görə də Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı türk qoşunları çatan kimi şərqli doğru hərəkətin başlanmasına qərar verdi. Ancaq 5-ci Qafqaz diviziyasının əsas qüvvələri yetişənə qədər Nuru Paşa Gəncə ətrafında mövcud olan təhlükəni aradan qaldırmağı, buradakı erməniləri tərkisiləh etməyi və beləliklə arxa cəbhəni möhkəmləndirməyi məqsədəuyğun hesab edirdi.

Nuru Paşa Gəncədə qərərgahını qurduqdan sonra, dərhal Azərbaycanın müxtəlif məntəqələri ilə əlaqə yaratmış və həmin məntəqələrdə müqavimət dəstələrinin təşkilinin genişləndirilməsinə cəhd göstərmişdi. Nuru paşanın xatirələrində az zaman içərisində Gəncə-Qazax, Zaqatala, Nuxa, Ağdam, Ağdaş, Cəbrayıl, Qarabağ və Zəngəzurun şərq tərəflərini əhatə edən məntəqələrdə asayişin təmini üzrə idarə və komandalar təsis edildiyi qeyd edilir (1, BDH, k. 3823, d. 22, f.7-3). Məsələn, Nuxada təşkil edilmiş olan könüllü dəstəyə türk zabitləri Bədri və Sidqi əfəndilər rəhbərlik edirdilər. Şamaxı işğal edildikdən sonra bolşevik-daşnak qoşunlarının Göyçay və Qutqaşen istiqamətlərində hərəkətləri davam etdiyi üçün Nuxada da

müqavimət dəstəsinin güclənməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Nuru Paşa Gəncəyə gəldikdən sonra qərara alındı ki, Bədri əfəndi Şəki bölgəsinin komandanı təyin edilsin. Sıdqi əfəndi isə Qutqaşenə göndərildi ki, orada müqavimət dəstələrinin təşkilinə rəhbərlik etsin. Zaqatalada könüllü dəstələrə Həqqi əfəndi ilə Əlaəddin əfəndi başçılıq edirdi. Zaqatala ətrafında avar kəndlərində çoxlu silah mövcud idi. Türk zabitləri bundan daha çox bəhrələnməyə çalışırdılar. Belə məqsədəuyğun bilinmişdi ki, hər kəndin öz dəstəsi təşkil edilsin və ona rəhbərlik təcrübəli şəxslərdən birinə tapşırılsın. Müəyyən vaxtlarda kənddəki dəstələrin üzvləri Zaqatalaya dəvət edilir və burada onlarla təlim keçilirdi. Müdafiə işlərinin bu cür qurulması yerli əhali tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı və onların fəallığının nəticəsi idi ki, Gürcüstanla sərhəddə qarşı tərəfdən təhlükə törədəcək bir hadisə baş verməmişdi (2, s. 10-11).

Qazax istiqamətində isə Gürcüstanla sərhəddə vəziyyət heç də belə sakit deyildi. Alman hərbiçiləri tərəfindən rəhbərlik edilən müştərək gürcü-alman hərbi bölmələri Gürcüstanın bütün hərbi nəqliyyat qovşaqlarını nəzarət altına almaqla Sadaxlı ilə Qarayazını da işğal etmişdilər. Bununla kifayətlənməyən müştərək qüvvələr Poylu körpüsünün cənubuna adlayaraq Poylu və Ağstafa stansiyalarını da nəzarət altına almışdılar. Bu stansiyaların hər birində bir müştərək dəstə yerləşdirilməklə bərabər orada alman və gürcü bayraqları qaldırılmışdı. Nuru Paşa bildirirdi ki, bunun dözülməz olduğu üçün yerli əhali ayağa qalxmış, gürcü və alman bayraqlarını yerə endirməklə bərabər yad qüvvələri də Kür çayının o biri tərəfinə qovmuşdular (1, BDH, k. 3823, d. 22, f. 7-3, 7-4).

Ənvər Paşanın 1918-ci il aprel 5-də imzaladığı 12 maddədən ibarət Qafqaz İslam Ordusunun təşkilatı vəzifələri haqqında Təlimatla hərəkət edən Nuru Paşa, Təlimata əsasən Gəncədə Qafqaz İslam Ordusu heyətini təşkilatlandırmaqla yanaşı təşkilatın mülki, ədliyə və digər işçilərlə təmin edilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülməkdə idi.

Nuru Paşanın 1918-ci il mayın 25-də Gəncəyə gəlməsindən bir gün sonra Cənubi Qafqaz Seymi buraxılır. Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranır. İyunun 4-də Türkiyə ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında hərbi yardım haqqında müqavilə imzalanır. Batumda "Sülh və dostluq haqqında" Osmanlı-Azərbaycan müqaviləsi imzalandı. Azərbaycanın taleyində mühüm rol oynayan Batum müqaviləsinin

əsasında M.Rəsulzadə və M.Hacınski xarici hərbi müdaxiləyə son qoymaq və daxili asayışı qorumaq məqsədilə hərbi yardım barədə Türkiyəyə müraciət etdilər. Müqavilənin şərtinə görə Beşinci Qafqaz fırqəsi Azərbaycana göndərildi. Həmin diviziya və general leytenant Əli ağa Şıxlinski-nin komandanlığı ilə əsası hələ 1917-ci ildə qoyulan Azərbaycan hərbi qüvvələri (Müsəlman korpusu) Qafqaz İslam Ordusu ilə vahid strukturda birləşdirildi. Bu struktura rəhbərlik Nuru Paşaya həvalə olundu.

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa 25 may 1918-ci il tarixində Gəncəyə gəlib təşkilatı işlərə başladıqdan sonra, ilkin olaraq Gəncənin şərqində yaşayan ermənilərin silahlarının toplanmasına və itaət altına alına qaraq verdi. Əldə lazımı sayda nizamlı birliklərin olmadığı üçün Azərbaycanlı milis qüvvələriylə bu işin edilməsi qeyri-mümkün idi. Bu səbəblə Nuru Paşa 9-cu Qafqaz alayı və Mürettep 2-ci Süvari alayının (Bu birliyə Gəncə dəstəsi adı verilmişdir) Gəncəyə gəlməsini gözlədi (1, BDH, k. 3823, d. 22, f. 7-3).

Həmin vaxt Gəncədə 20 mindən artıq erməni yaşayırdı. Onlar şəhərin Gəncə çayı ilə ayrılan şərq hissəsində yerləşmişdilər. Şərq və qərb hissələri arasındakı əlaqələr demək olar ki, zəifləmişdi. Azərbaycanlılardan kimsə şəhərin şərq hissəsinə keçib orada sərbəst gəzə bilməzdi. Öz xislətləri etibarilə şəhərin erməni sakinləri heç şübhəsiz ki, türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi və Gəncədə qərargah yaratmaları ilə razılaşa bilmirdilər. Onlar daha çox Şaumyan ordusunun Gəncəyə doğru sürətlə hərəkətinin intizarında idilər. Lazımi tədbir görülməsəydi, Gəncə erməniləri istənilən vaxt hərəkətə keçib, Qafqaz İslam Ordusunun hissələrinə arxadan zərbə vura bilərdilər. Bunun üçün onların kifayət qədər qüvvəsi var idi. Gəncənin erməni sakinləri 600 nəfərlik bir tabura malik idilər. Həmin taburun ixtiyarında pulemyotlar, digər atıcı silahlar və hərbi təchizat var idi (3, s. 56).

Gəncə ermənilərinin tərkisilah edilməsini Nuru Paşanın əmri ilə 9-cu Qafqaz alayı və mürəttəb 2-ci süvari alayından ibarət olan Gəncə dəstəsi həyata keçirməli idi (1, BDH, k. 3823, d. 22, f. 7-3; 4, s. 24). Bu dəstə iyun ayının 10-da gecə saat 23.30-da pulemyot bölüyünün bir təqımını qərargahın mühafizəsi üçün saxlayaraq qalan şəxsi heyəti ilə Gəncə çayının qərb tərəfindən Yelenedorf (indiki Göygöl) istiqamətində hərəkətə başladı. Belə uzun bir vol keçməkdə məqsəd ondan ibarət idi ki, dəstə

Yelenedorf yaxınlığında Gəncə çayının şərq tərəfinə adlasın və buradan da yenidən Gəncəyə doğru irəliləyərək ermənilər yaşayan şərq hissəni arxadan mühasirəyə alsın.

İyunun 11-də Gəncə dəstəsi erməni məhəlləsini mühasirəyə aldı. Dəstə komandanlığından 2-ci süvari alaya əmr edildi ki, məhəllənin əsas girəcəyinə doğru irəliləsin. Piyada qüvvələri yaxınlaşanda süvarilər şimal-şərqə çəkilərək mühasirə xəttini genişləndirməli idilər. Süvari alayının əsgər və zabitləri döyüşqabağı mövqe tutmaq ərəfəsində 4 erməni müşahidəçisini və keşikçisini əsir götürdülər. Bunun ardınca 2 zabit erməni məhəlləsinə göndərildi ki, onlara tərksilah olmağın zəruriliyini anlatsın. Bu cəhd uğursuzluğa düşər oldu.

Ermənilər nəinki heç bir təklifi qəbul etmədilər, əksinə həmin zabidlərə atəş açdılar. Sonra da bütün qüvvələri ilə hücum keçərək Gəncə dəstəsinin bölmələrini, xüsusilə də 9-cu Qafqaz alayının bölmələrini mühasirəyə almağa cəhd göstərdilər. Vəziyyət elə təhlükəli xarakter aldı ki, dəstə komandanlığı bölmələri geri çəkmək məcburiyyətində qaldı. Burada baş verən ağır döyüşün gedişində Gəncə dəstəsindən 13 nəfər şəhid oldu, biri zabit olmaqla 7 nəfər isə yaralandı (1,BDH, k.3819, d.6, f.2).

Gəncə dəstəsinin bölmələri bir qədər geri çəkilsə də, etibarlı mövqe tutaraq erməni silahlılarına cavab verdi. Döyüş axşama qədər davam etdi. Gün ərzində dəstə komandanlığı Yelenedorfdan olan bir alman vasitəsilə ermənilərə xəbər göndərdi ki, əgər atəşi dayandırıb təslim olmasalar erməni məhəlləsi toplardan bombardman ediləcək. Bu xəbəri alandan sonra saat 11-də bir keşik, bir erməni zabiti və bir komissar əllərində ağ bayraq dəstə komandanlığının qərargahına gəldilər. Danışıqlardan sonra onlar tərksilah olmağa razılıq verdilər. Axşam saat 17-yə kimi onlara möhlət verildi. Lakin verilən vaxt ərzində ermənilər vədlərinə əməl etmədilər. Onda dəstə komandanlığı Yelenedorfda yaşayan bir erməni vasitəsilə erməni məhəlləsinə xəbər göndərdi ki, onlar tərksilah olmazsa, saat 18-də top atəşlərinə başlanacaq və bundan sonra kimdə silah tutularsa, dərhal edam ediləcəkdir. Ancaq vaxtın keçdiyi və axşamın düşdüyü üçün əməliyyatı iyunun 12-də davam etdirmək qərara alındı.

İyunun 11-də baş verən döyüş ermənilərin nisbi uğuru ilə başa çatdı. Bu cəhət erməni tərəfinin əhval-ruhiyyəsini qaldırmışdı. Ermənilərin göstərdiyi ilk müqavimət, habelə verilən itkilər isə türk qoşun hissələrinə

mənfi təsir göstərə bilərdi. Bunu nəzərə alaraq Gəncə dəstəsinin komandiri ayın 12-də qətiyyətli addımlar ataraq erməni silahlılarını tərksilah etməyi və ötən gündü döyüşdən yaranan ağır təəssüratı aradan qaldırmağı qərarlaşdırdı. Onun planı belə idi ki, ermənilər könüllü surətdə tərksilah olmazdılarsa, bölmələri erməni məhəlləsi üzərinə həlledici hücumla istiqamətləndirsin. Bundan əvvəl isə toplardan erməni məhəlləsinə bir neçə xəbərdarlıq atəşi açılsın. Top mərmiləri az olduğu üçün çox atəş açmaq imkan yox idi. Səhərin açılması ilə bu planın həyata keçirilməsinə başlandı. Toplardan açılan atəşlər sərrast olmasa da, onların davam etdiriləcəyi qorxusu ermənilərin iradəsini qırdı və bununla da erməni silahlıları tərksilaha razı olduqlarını bildirdilər (3, s. 32). Elə həmin gün qoşun hissələri erməni məhəlləsinə girib silahların toplanmasına başladılar. Gün ərzində 150 ədəd silah yığılsa da, Nuru Paşanın fikrincə ermənilər öz silahlarının bir hissəsini gizlətmişdilər (1, BDH, k. 3819, d. 6, f. 2). İyun ayının 13-ü və 14-də erməni məhəlləsi mühasirədə saxlanıldı və orada silah toplanması davam etdirildi.

Qafqaz İslam Ordusuna arxadan gözlənilən təhlükə təkcə ermənilərlə bağlı deyildi. Osmanlının Qafqaz siyasəti ilə barışa bilməyən Almaniyanın Gürcüstan daxilindən və gürcülərin vasitəsilə təcavüzkarlığı iyunun sonunda genişlənməyə başlamışdı (1, BDH, k. 3823, d. 22, f. 2; BDH, k. 3819, d. 6, f. 2-2). Həmin ayın 24-də Şərqi Ordular qrupunun komandanı Vehib paşa Nuru Paşaya göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, Azərbaycan ərazisində Osmanlı ordusundan başqa digər bir ordu ola bilməz. O, alman-gürcü qüvvələrini nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, əgər bu tələblə kimsə razılaşmasa, onda onları məhv edin (1, BDH, k. 3827, d. 38, f. 2). Elə həmin tarixdə Vehib paşa Nuru Paşaya göndərdiyi başqa bir teleqramda göstərirdi ki, Qazax və Zaqatala Azərbaycana aiddir. Əgər bu ərazilərə kənar silahlı qüvvə daxil olarsa, onlara silahla da cavab verin və Azərbaycan ərazilərindən çıxarın (1, BDH, k. 3827, d. 38, f. 2-1).

Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədlərinin qorunması üçün Nuru Paşa tərəfindən lazımi tədbirlər görülürdü. Məlumdur ki, türk-Azərbaycan qüvvələri ilə alman qüvvələri arasında toqquşmalar da olmuşdu. Sərhəd xətlərinin pozulmasının qarşısını almaq üçün həm Qazax istiqamətində, həm də Zaqatala istiqamətində silahlı qüvvələr saxlanılırdı. Bu qüvvələrin tərkibində həm nizami, həm də könüllü bölmələr var idi.

Bu dövrdə Gəncədə, Nuru Paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusunun təşkil edilməsi və Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin yenidən qurulmasma başlanması, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərliyini ciddi təşvişə salmışdı. Qafqaz İslam Ordusunun hərəkətinin qarşısını almaq üçün Xalq Komissarları Sovetinin Bakı-Tiflis dəmir yolu boyunca hərəkət etməli olan Qafqaz Qırmızı Korpusunun əsas qüvvələri Hacıqabul stansiyasına cəmləşdirildikdən sonra iyunun 10-da buradan hücum başlandı.

O biri tərəfdən də döyüşlərin gedişi göstərdi ki, Qafqaz İslam Ordusuna hərbi keyfiyyətləri baxımından heç də bolşevik qüvvələrindən geri qalmır. Döyüşün təşkilinin, idarə edilməsinin əsaslandırılması, operativliyi, vəz olaraq qarşıda dayanan vəzifələrin vaxtında dəqiqləşdirilməsi, müdafiə ilə hücumun düzgün əlaqələndirilməsi, atəş vasitələrindən səmərəli istifadə edilən uğurun əsas səbəblərindən idi. Döyüşlərdə Azərbaycan qüvvələri fəal iştirak edirdilər. Bu sahədə onlar ciddi təcrübəyə malik olmasalar da ümumən milli qüvvələrdə düşməyə qarşı bir qətiyyət və əzmkarlıq mövcud idi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Türkiye Silahlı Kuvveleri Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Strateji Etüd başkanlığı arşivi (ATASE). BDH Koleksiyonu.
2. Berkok İ. Büyük Harpte Şimali Kafkasyadaki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekatı ve Muharebeleri (94 sayılı Askeri Mecmua'nın 44 sayılı Tarih Kısmı). İstanbul: AskeriMatbaa, 1934, 348 s.
3. Türker Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası (93 Sayılı Askeri Mecmuanın 34 Sayılı farih Kısmı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, 548 s.
4. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi. 3ncü Ordu Harekatı. Cilt II. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1978, 686 s.
5. Keykurun Naki. (I. Azərbaycan Cuhuriyeti Milli Emniyet Müdürü), Azərbaycan istiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920). Ankara, İlke Kitabevi Yayınları, 1998, 245 s.

Mehmet KILICH

**DISARMAMENT AND SUBMISSION OF ARMENIAN ARMY CAUCASIAN
ISLAMIC GANJA**

SUMMARY

The article discusses the entry of the Turkish army led by the Pasha of Nuru in Ganja at the end of May 1918 and their actions on the disarmament of armed Armenians in the eastern part of the city. The measure was of a preventive nature, and was intended to secure the rear in terms of an impending attack Dashnak-Bolshevik war formed on the Ganja-ments. During this period in Ganja there were about 20 thousand Armenians. This military operation continued until mid-June 1918.

Мехмет КЫЛЫЧ

**РАЗОРУЖЕНИЕ И ПОДЧИНЕНИЕ КАВКАЗСКОЙ ИСЛАМСКОЙ
АРМИЕЙ АРМЯН ГЯНДЖИ.**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос вступления частей турецкой армии во главе с Нуры пашой в Гянджу в конце мая 1918 года и их действия по разоружению вооруженных армян в восточной части города. Эта мера носила превентивный характер и имела целью обезопасить тыл в условиях надвигающегося наступления дашнакско-большевистских военных формирований на Гянджу. В этот период в Гяндже насчитывалось около 20 тысяч армян. Данная военная операция продолжалась до середины июня 1918 года.

QANIQ (ALAZAN) ÇAY VADİSİ VƏ ƏTRAF ƏRAZİLƏR TARİXİ ABİDƏLƏRDƏ VƏ HAYLALARDA

Akif MƏMMƏDLİ¹⁷

Açar sözlər: Deyimlər, tambur, hayla, toponim, tarix, qaynaq

Key words: Saying, dambur, hayla, toponym, history, source.

Ключевые слова: .Пословицы, дамбур, хайла, топоним, история, источник.

Azərbaycan yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə və təbii zənginliyinə görə tarix boyu qonşu imperiyaların və dövlətlərin diqqət mərkəzində olub, bu baxımdan Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsi və buradakı qədim tarixi abidələr buranı ələ keçirmək istəyən tərəflər arasında mübahisələr obyektinə çevrilmişdir. Buna səbəb isə bölgədəki qədim tarixi abidələrin, xüsusilə də xristian dövrü məbədlərinin kompleks şəkildə araşdırılmasıdır. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsinin tarixi abidələrinin tədqiqinə həsr edilmiş tədqiqat işi AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap edilmişdir. Əsərdə bölgədəki abidələr, onların təsviri və təsnifatı geniş şərh edilmişdir.

Qələmə aldığım bu yazıda tarixi abidələrlə yanaşı, tariximizi öyrənmək üçün qaynaqlardan biri olan şifahi xalq ədəbiyyatının çox maraqlı bir növü olan “haylalar” tədqiqata cəlb edilmişdir.

Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsində (Balakən və Zaqatala rayonlarında) şifahi xalq ədəbiyyatının bir növü olan haylalar geniş yayılmışdır. Haylalar yarandığı tarixi dövrün izlərini özündə əks etdirir və qoruyub saxlayır. Müəllif bu məqalədə ilk dəfə olaraq haylaların yarandığı tarixi açmağa çalışmış və etnik tarixin öyrənilməsi üçün toponimlərə (haylalar-da) istinad etmişdir.

Biz Azərbaycanın çox az tədqiq olunan şimal-qərb bölgəsinin “hayla” adlandırılan şifahi xalq ədəbiyyatını(folklorunu) araşdıraraq bu bölgənin unudulmaqda olan qədim tarixini və mədəniyyətini gün işığına çıxarmağa çalışacağıq.

Şifahi xalq ədəbiyyatı (folklor) onu yaradan xalqın həmin dövr tarixini və mədəniyyətini özündə əks etdirir və bu dövrü araşdıran tədqiqatçı-

lar üçün mənbə rolu oynayır. AMEA-nın müxbir üzvü, tarixçi Y.M.Mahmudov “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanını türklüyün, o cümlədən Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün tarixi qaynaqlardan biri hesab edir [1,18-35].

Tədqiqatçıların fikrinə görə xalqın epik yaddaşı onun maddi-tarixi yaddaşı ilə çox sıx bağlıdır.

Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsi olan Balakən və Zaqatala rayonlarında şifahi xalq ədəbiyyatının çox qədim bir növü olan “hayla” bu gün də yaşamaqdadır. Mənası “haylamaq”, “çağırmaq” olan haylalar qədim türk tayfalarından olan hunlarda olmuş, onların dərd-sərinin, sevgi və sevincinin ifadəsinə çevrilmişdi. Balakən rayonunun mərkəzinə yaxından keçən çaylardan birinin adı da “Hunbol” çaydır. Bu çayın aşağı axarında yaşayan nəsilərdən biri isə qədim hun türkləri ilə bağlı “Hunələr”, “Hinələr” adlanır.

Bölgənin folklorunu araşdıran ilk tədqiqatçılardan Əzizə Cəfərzadə qədim hun tayfasında sevincli və kədərli günlərdə çadırlarda “təmbur” çalınıb, “hayla” oxunduğunu yazırdı. Bu gün də həmin çox qədim və sadə musiqi aləti olan təmbur, bir azca dəyişərək “dambur” adı ilə hələ də qalmaqda, “hayla” oxunmaqdadır.

Qəribədir ki, dilimizin alt qatlarında olmuş və artıq unudulmuş bir çox prototürk sözləri məhz bu haylalarda yaşamaqdadır. Məsələn:

Ay habuna, ha buna
Mahamalar tabuna.

Bildiyimiz kimi, “tabun” çox əski türk sözüdür və Balakəndə bu gün də yaşlı qocalar kəndlərin adını deyəndə “Qullar tabun”, “Tülü tabun”, “Qazma tabun” deyirlər. Bunlar ən azı 2-3 min illik tarixdən xəbər verən sözlərdir.

Balakən-Zaqatala bölgəsindəki haylalar mütəxəssislər tərəfindən diqqətlə araşdırılırsa, bir çox yer adlarının-toponimlərin yaranma tarixi və daşdığı məna da aydınlaşar: Tülü tabun, Saburlar oba, Qıraq oba, Uzun tala, Kortala, İtitala, Qaraca binə, Arılıqbınə.

Yüzillər və minillər ərzində burada məskun olmuş insanların yaratdığı şifahi ədəbiyyatda-“haylalar”da bu toponimlərin öz yerini tapması, bəzi adlar “müasirləşməyə” məruz qalaraq dəyişilsə də haylalarda bu öz ilkin formasında qalmaqdadır.

Görkəmli tədqiqatçı L.N.Qumilyov “Qədim Türklər” əsərində də bu məsələyə toxunmuş və türklərin qədim epos və dastanlarında onların yaşadıqları yer adlarının-toponimlərin işləndiyini göstərərək şifahi xalq ədəbiyyatının tarixin öyrənilməsində bir mənbə rolu oynadığını qeyd edirdi [2,4].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz toponimlərin araşdırdığımız Şimal-Qərbi Azərbaycanda-Balakən-Zaqatala bölgəsində ən qədim zamanlardan bəri yaşayan qədim türklərə aid olduğu fikrindəyik. Bu fikir tanınmış tarixçi alim Y.Yusifov tərəfindən də araşdırılmış və türklərin Qafqazda ən qədim oborigen xalq olduğu sübut edilmişdir.

Bəzi məlumatların yazılı mənbələrlə tutuşdurulması bizə ölkəmizin ərazisinin əzəldən ən qədim Türk Yurdu olduğunu, prototürklərin bu ərazidə zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri yaratdığını söyləməyə əsas verir [3, 38].

Biz də son illər çap etdirdiyimiz bir neçə yazımızda bu fikrin həqiqətə daha yaxın olduğunu göstərmişik [4;5;6].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, folklorçu və yazar Ə.Cəfərzadə “Calaliyyə” əsərində damburun qədim türklərə, xüsusilə hunlara məxsus musiqi aləti, haylanın isə onlara məxsus söz sənəti olduğunu yazırdı [7,13].

Ə.Cəfərzadə “Calaliyyə” kitabındakı “Hun dağı” əsərində yazır: “kimi qopuz, kimi tambur götürdü”. Boylardan birində bu “hayla” gecələri... adlandırılırdı.

Balakən və Zaqatala rayonlarında az qala hər bir nəslin, hər bir obanın yaxın vaxtlaradək əkin əkdii, mal-qara saxladığı və müvəqqəti yaşamaq üçün (mövsümi) məskun olduğu “binə” və orada qurduğu dəyə var idi. İndi də bu binələrin bəziləri qalır, bəziləri isə qismən dəyişilib və yeni kənd adlarına çevrilib. Ə.Cəfərzadənin yuxarıda adı çəkilən əsərində də hun tayfalarından birinin ağsaqqalı olan Turqut dədənin dilindən deyilir: “Hunlar olduğu yerdə deyə qursun. Binələnsin” [7,77].

Qədim hunların dilindən deyilmiş və bu gün də yaşlı balakənlilərin dilində səslənən bir hayla çox mətləbdən xəbər verir, o cümlədən Balakəndəki Hunbol çaya həsr edilmiş hayla ilə səslənir.

Gəl gedək Hun dağına,
Yaş tökək Hun dağına

Oğlu ölən ananın,
Qan damar qundağına.

Bu gün Balakəndən axan Hunbol çay, Qaxın İlisu kəndində uçan Hun dağı, Hun beli adlanan yüksəklik də, daha öncə yazdıqlarımızı təsdiq edir.

Gəl gedək Hunbol çaya,
Yazda suyu bol çaya.
Elinnən ayrı düşən
Üz tutar Hunbol çaya

Balakən kimi, çox həssas və strateji cəhətdən çox vacib bir bölgədə folklorda yaşayan əski tariximizi araşdırmaq çox vacibdir. Nəzərə alsaq ki, həm qərbdə(Gürcüstanda), həm də şimalda (Dağıstanda) Azərbaycanın Balakən-Zaqatala bölgəsi ilə bağlı yersiz ərazi iddiaları səslənir və bununla bağlı əsərlər yazılır, buradaki milli azlıqlar arasında yayılır. Əgər xalq arasında bu gün də oxunan “haylalar”, onların yaranma tarixi araşdırılırsa, bu sahədə çox tutarlı dəlillərdən daha biri əldə edilmiş olar.

Digər tərəfdən, bu haylalarda təkcə qədim tariximizin izlərinə deyil, yaxın tariximizin acı reallıqlarına da rastlanır. Rus işğalına, xüsusilə də Sovet işğalına, “Şura hökuməti”nə, onun qəddar və qanıçən tədbirlərinə həsr olunan haylalar da çoxdur. Məsələn:

Əlimə xına qoydum,
Çevirib günə qoydum.
Çərxi dönsün Şuranın,
Bizi nə günə qoydu.

Burada, “şuralar” dedikdə, Sovet hökuməti nəzərdə tutulmuşdur.

Buralar çər-çəpəndi,
Şuralar min nəfərdi.
Mürşiddən xəbər alın,
Müridlər nə təhərdi?...

Haylalar bölgə insanların həyatının bütün sahələrində, inanclarında, məişətində, dərd-sərində, bunların ifadəsində özünə məxsus yer tut-

muşdur. Güman etmək olar ki, dambur və hayla hələ ibtidai-icma dövründən bu insanların “sirdaşı” olub.

Hayla məclisini bölgənin özünəməxsus ədəbi məclisi də adlandırıla bilər. Bu ədəbi məclisin ən tanınmış, həm də unudulmaz nümayəndəsi XX yüzilliyin əvvəllərində yaşamış və 1928-ci ildə keçirilən “I Aşıqlar qurultayı”nda iştirak etmiş “Haylaçı Sənəm” olub.

Mən aşiq Gül üzənə,
Şeh düşüb Güüzənə.
Sənəmi görmək istəsən,
Gəlginən Güüzənə.

Güüzən – Sənəmin yaşadığı kəndin adı idi.

Hayla haylanın başı,
Hayla bilməyən naşı.
Hayla bilmək yaxşıdır,
Qərib yerin yoldaşı.

Altaylardan Qafqaza və Anadoluya qədər böyük bir arenada dambur dediyimiz simli musiqi aləti yayılıb. Bu, qədim türklərə məxsus musiqi aləti, “hayla” isə əski türk soylarından-ulu babalarımızdan bizə miras qalan bir folklor janrıdır. Təbii ki, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə ərazi iddiasında bulunan qonşular bunlara da sahib çıxmağa çalışırlar. Bu üzdən gecikməməli, haqqında bəhs olunan bölgənin şifahi xalq ədəbiyyatını-hayla və bu kimi deyimlərini tədqiqatla cəlb etməliyik. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən son illər AMEA Folklor İnstitutu və AMEA Tarix İnstitutunun birgə hazırladığı konfranslar çox təqdirə layiqdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov.Y.M. “Dədə-Qorqud kitabı” – xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix//.DQD. Bakı-2004, s.18-35.
2. Qumilyov L.N. “Qədim türklər”. Bakı-1993, s.4.
3. “Folklor və tariximiz” mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı-2012, s.38.
4. Məmmədli A. “Balakən-Zaqatala bölgəsi: Tarixi, etnoqrafiyası”. Bakı-2001, s.27-32, 75-88.
5. Məmmədli A. Əski və çağdaş tariximizə dair. Bakı-2004, s.43.
6. Məmmədli A. “Şimal-Qərbi Azərbaycanın arxeologiyası və etnoqrafiyası”. Bakı-2008. s.127.

7. Məmmədli A. "Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsinin tarixi abidələri". Bakı, 2013, 228 səhifə/AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunub.
8. Cəfərzadə Ə. "Calaliyyə". Bakı-1983, s.13.

Акиф МАМЕДЛИ

**ДОЛИНА РЕКИ ГАНЫХ (АЛАЗАНЬ) И ПРИЛЕГАЮЩИЕ ТЕРРИТОРИИ: В
ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ И ХАЙЛА**

РЕЗЮМЕ

В северо-западном Азербайджане жанр устного народного творчества называется «хайла». Хайла отражает в себе следы того исторического периода, в котором она появилась. Автор в данной статье впервые раскрыл историю названий «хайла» и «дамбур».

Akif MAMMADLI

**NORTH-WEST AZERBAIJAN: LIVING HISTORY, HISTORICAL SITES AND
IN HAYLA'S**

SUMMARY

The author Each folklore work reflects and preserves the historical signs in itself. Each folklore work reflects and preserves the historical signs in itself. Each proverb, saying has created in concrete historical date. In this article the author for the first time has cleared up the origin history of "haylas " and "dambur".

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ ERMƏNİ SAXTAKARLIĞI: ŞƏRQİ ANADOLUNUN TÜRK –MÜSƏLMAN ƏHALİSİNƏ QARŞI SOYQIRIMININ VARDQES MİKAELİYANIN “ TÜRKİYƏDƏ ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ VƏ ERMƏNİ GENOSİDİ (1913-1919)” KİTABINDA TƏHRİFİ (alman mənbələri üzrə)

Nailə HÜSEYNOVA¹⁸

Key words: Eastern Anatolia, Varges Mikaelyan, falsification, genocide, deportation

Ключевые слова: Восточная Анатолия, Вардгес Микаэлян, фальсификация, геноцид, депортация.

Zaman- zaman erməni saxtakarlığının ayaq tutub gəzdiyini görürük. Bu saxtakarlığın “ əlindən tutub gəzənlərin sayı bu gün də çoxdur ”. Ancaq belə bir deyim var: *Həqiqət nazilər , ancaq qırılmaz.*

Bu yazını qələmə almaqda məqsədimiz də elə ermənilərin növbəti bir saxtakarlığını üzə çıxarmaqdır. Söhbət Vardqes Mikaelyanın “ Türkiyədə erməni məsələsi və erməni genosidi (1913-1919)” adlı kitabından gedir.

Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində çar hökumətinin mənfur siyasətinə qoşulan və bu siyasətdən məharətlə yararlanmağı qarşısına məqsəd qoyan ermənilərin türklərə qarşı soyqırımı törətməsi inkaredilməz bir faktdır.

90 ildən artıqdır ki, erməni diasporu beynəlxalq ictimaiyyətə bir çox mənbələrdən əldə etdikləri məlumatları birtərəfli, yanlış və təhrif edərək çatdırmaqdadırlar. Belə təhriflərə məruz qalan mənbələr sırasında Almanıyanın Xarici siyasət Arxivinin sənədlərini də görmək mümkündür. Belə ki, Vardges Mikaelyanın 1995-ci ildə İrəvanda çap etdirdiyi kitabında Şərqi Anadoluda türk müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırımı təhrif edilir . Kitabda daha çox diqqəti cəlb edən cəhət alman mənbələrində ermənilərə qarşı soyqırımı haqqında heç bir məlumatın verilməməsidir. Almanıya Federativ Respublikasının Xarici işlər Nazirliyinin siyasi Arxivində V. Mikaelyanın istifadə etdiyi fondlar əsasən bunlardır: R 14077 – sənəd 257 [1], sənəd 1718 [2], R 14088 - sənəd

Nailə Şafəddin qızı Hüseynova – t.ü.f.d. AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

28584 [3], R 14089 - sənəd 362133[4], R 14090 - sənəd 2889[5]. İohan Lepsiusa istinad edərək göstərdiyi fondlardan isə R 14086, sənəd 19605[6], yenə həmin fondan sənəd 20525[7] və digər saxtalaşdırılmış sənədləri qeyd etmək olar. Toplanan sənədlərin hər birinin adı ermənilərin məhz deportasiyası ilə bağlıdır. V. Mikaelyan erməni ənənəsinə sadıq qalaraq “erməni soyqırımı” anlayışını kitabın adına bir “yamaq kimi vura-raq” sənədləri təhrif etmiş, yalnız “erməni məsələsi” anlayışı ilə bu təhrifi ört- basdır etməyə çalışmışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “erməni məsələsi” Osmanlı imperiyasını bölüşdürmək məqsədilə Qərb dövlətləri tərəfindən gündəliyə gətirilən “Şərq məsələsi”nin tərkib hissəsi olaraq, XIX əsrin ikinci yarısında Avropa dövlətləri tərəfindən ortaya atılmış, 3 mart 1878-ci il tarixli San-Stefano müqaviləsində və 13 iyun 1878-ci il tarixli Berlin Konqresində rəsmiləşdirilmişdir.

Əgər 1915-ci ildə Osmanlı Türkiyəsində ermənilərə qarşı soyqırımı törədilmiş olsaydı, məntiqlə həmin ərazilərdə ermənilərin kökü kəsilmiş olmalıydı. Lakin istər I Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadolunun işğal zamanı, istərsə də 1917-ci il inqilabından sonra rus qoşunlarının geri çəkilməsindən sonra bundan istifadə edən ermənilər türklərə qarşı əsl soyqırım törətmişlər.

1919- cu ildə İohan Lepsiusun Potsdamda nəşr olunan “ Deutschland und armenian” kitabına münasibətini bildirən V.Mikaelyan həmin kitab haqqında fikrini belə əsaslandırmağa çalışır ki, türk-alman alyansını müdafiə etmək üçün həmin kitab güclü senzura məruz qalmışdır [9, 3]

Daha demirlər ki, saxtakarlığı gizlətmək üçün əllərində həmin dövrdə kifayət qədər əsas olmamışdır və heç vaxt tutarlı bir dəlil də olmayacaq. Müəllifin fikrinə görə guya alman mənbələri bu məsələyə loyallıq münasibət bəsləmişlər. Əslində erməni müəlliflərindən hesab edilən T. Kigamiyans həmin məsələyə fərqli münasibət bildirir. Almaniya konsleri Bismarkın “ Bütün şərq məsələsini bir əsgərin sümükləri ilə dəyişməyəm” fikrini əsas tutan müəllif hesab edirdi ki, ingilislər kimi Almaniya da “ erməni məsələsi”nə diqqətli olub hər an öz mənafeyi üçün istifadə etmək niyyətində olmuşdur [8, 80]

Məlumatların saxtalaşdırılması bir daha tələb edir ki, bu iş daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

V. Mikaelyan Almanıyanın Xarici siyasət arxivindəki sənədləri xarakterinə görə qruplaşdıraraq bir neçə hissəyə bölür və alman hökumətini “törədilən cinayətin” şəriki hesab edir. O ermənilərin deportasiyasını - məhz deportasiyanı, genosidi yox- hələ vaxtilə gənc türklərin hazırladığı plan hesab edir. Özlərinin iyrənc niyyətlərini pərdələyərək, erməni üsyanlarına haqq qazandıran ermənilər “Gənc türklər”in üsyan edən erməniləri cəzalandırmasının səbəbini türklərin pantürkizm siyasəti ilə bağlayırlar [9,16]. V. Mikaelyan alman konsulu Qofmanın məlumatını verərkən ermənilərin deportasiya olunduğunu göstərir, məhz deportasiya olunduğunu, soyqırırma məruz qaldığını yox.

Almanıyanın arxiv sənədlərinin başlığında da “ deportasiya” yazıldığı halda icyimaiyyətin diqqətini cəlb etsin deyərək V. Mikaelyan kitabın üz qabığında “ermənilərin soyqırımı” ifadəsini yazmaqdan çəkinməmişdir [9, 18]. Köçürülən zaman yolda əziyyətlər çəkən ermənilərin düşdüyü vəziyyəti genosid kimi qələmə verən ermənilər yaranmış vəziyyətdən bu gün məharətlə istifadə etməkdədirlər.

Ermənilərin uydurduğu “soyqırımı” və bu işdə onlara havadarlıq edən siyasətbazların əməllərinə aydınlıq gətirmək üçün kilsə siyasətinin məhsulu olan “ erməni məsələsi” ilə bağlı erməni müəllifi Kigamiyansın öz əsərində verdiyi bəzi məqamlara nəzər salaq: Hələ 1714- cü ildə Minas Vartapet rus sarayına altı maddədən ibarət bir layihə göndərir. Həmin layihədə Xəzər sahilində ermənilər üçün Papa və Avropa dövlətlərinin vasitəsi və köməyi ilə bir katolik kilsəsinin tikilməsi nəzərdə tutulur. Həmin kilsə ermənilər üçün həm təxribat, həm də təbliğat məqsədini güdməli idi [8, 9] .T. Kigamiyans daha sonra yazır ki, II Yekaterina müharibə etmədən Krım yarımadasını tutub “xristianlarını” Don çayı sahillərində yerləşdirdikdən sonra donanma düzəldib yeni hərbi tədarüklərə başlayır. Məqsəd aydın idi. Məşhur “ Yunan layihəsi” ni həyata keçirmək, yəni Avstriya ilə birləşib Türkiyəni birdəfəlik aradan götürməklə İstanbulda “bir ortodoks krallıq” yaratmaq, Türkiyənin digər vilayətlərini də Avropa dövlətləri arasında bölüşdürmək, Qafqazda da rus dövlətinin himayəsi altında erməni və gürcü dövlətləri yaratmaq [8, 19] . Bu planların acı nəticəsi isə bəllidir.

Tarixə səyahəti davam etdirək:

I Dünya müharibəsi dövründə, yəni 1915- ci ilin fevralında Şərqi Anadolunun bütün erməni əhalisi qiyam qaldırır. Buna görə də Osmanlı hökuməti qəti tədbirlər görməyə məcbur olur. Fevralın 25-də Baş qərar-gah "ermənilərin heç bir halda hərbi xidmətə cəlb edilməməsi barədə" bütün hissələrə təlimat göndərdi. V. Mikaelyan bu barədə öz kitabında göstərir ki, 1915- ci ilin oktyabrında Almanıyanın Türkiyədəki vitse- konsulu Qofman öz hesabatında erməni əsgərlərinin ailələrinin köçürülməsi xəbərini eşidərək onların ordudan qaçaraq fərarilik etmələri haqqında məlumat verir [9, 287] . Ermənilərin yaxın dostu hesab edilən İohan Lepsius isə Türkiyə hərbi çağırış yaşına çatmış erməniləri Almaniya-dan geri çağıran zaman “ Alman- erməni ” cəmiyyətinin sədri kimi buna mane olur [9,355-356] .

1915- ci il aprelin 24-də daxili işlər nazirliyi erməni komitə mərkəzlərinin bağlanması, əmlaklarının müsadirə edilməsi və komitə başçıları-nın həbs olunması barədə əmr vermişdi. Daxili işlər nazirinin bu əmrinə uyğun olaraq, İstanbulda 2345 erməni həbs edilmişdi. Mənbələrin araşdırıl-masından məlum olur ki, ermənilərin hər il "soyqırım günü" kimi qeyd etdikləri gün – aprelin 24-ü, əslində, 2345 erməni komitəçisinin həbs olunması günüdür. Beləliklə, erməni millətçiləri Birinci dünya müharibəsində Türkiyənin ağır vəziyyətə düşməsinə sərsəm "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyalarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli məqam bilib, Şərqi Anadolunun bir çox yerlərində erməni qiyamları təşkil etmiş, silahlı erməni quldur dəstələri gələcək Ermənistan dövləti üçün ərazi yaratmaq məqsədilə dinc türk əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımı törətmiş, əhalini ata-baba yurdlarından qovmuşlar. Müharibənin gedişini diqqətlə izləyən erməni siyasətçiləri, xüsusilə də erməni tacirləri hesab edirdilər ki, əgər almanlar qalib gəlsələr, alman tacirləri Türkiyədə öz nüfuz üstünlüklərini saxlayacaqlar, onlara isə şans qalmayacaq. Əgər müttəfiqlər qalib gəlsələr, Türkiyə üçün pis olarsa da, ermənilər üçün “hər hansı bir rəqabət olmayacaq” deyə yaxşı olacaq [9,299].

Özlərinin cinayətlərini ört- basdır etmək üçün 1965- ci ildən “ soyqırımı harayı ” ilə dünyaya car cəkən ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər istər Türkiyə ərazisində , istərsə də Azərbaycan ərazisində ölçüyəgəlməzdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

Almaniya Federativ Respublikasının Xarici işlər Nazirliyinin siyasi Arxivi:

1. Fond: R 14077 , sənəd 257
2. Fond: R 14077 , sənəd 1718
3. Fond: R 14088 , sənəd 28584
4. Fond: R 14089 , sənəd 36213
5. Fond: R 14090 , sənəd 2889
6. Fond: R 14086, sənəd 19605
7. Fond: R 14086, sənəd 20525
8. Kigamiyans T. Erməni hərəkətinin tarixçəsi. (Erməni dilindən tərcümə Mirzə Fətəli İsmixanova məxsusdur.) Bakı, 1917.
- 9 . Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913- 1919). Материалы политического Архива Министерство Иностранных Дел Кайзеровской Германии. Составитель Вардгес Микаелян. Ереван. 1995.

N. HUSSEINOVA

THE DISTORTION OF GENOCIDE AGAINST THE TURKISH-MUSLIM POPULATION IN THE EASTERN ANATOLIA IN THE BOOK NAMED "ARMENIAN ISSUE IN TURKEY AND THE ARMENIAN GENOCIDE (1913-1919)" BY VARGES MIKAELIAN (FROM THE GERMAN SOURCES)

SUMMARY

The article shows how the book named "Armenian issue in Turkey and the Armenian genocide (1913-1919)" by Varges Mikaelyan distorted the german sources. The author's negative approach to the sources, evidence of falsification as replacement of the "deportation" concept with "genocide" has been analyzed.

Н. ГУСЕЙНОВА

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И АРМЯНСКАЯ ФАЛЬСИФИКАЦИЯ В ПЕРИОД ГЕНОЦИДА ПРОТИВ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ, РАЗОБЛАЧЕННАЯ В КНИГЕ ВАРДГЕС МИКАЭЛЯНА «АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В ТУРЦИИ И АРМЯНСКИЙ ГЕНОЦИД (1913-1919) (по немецким источникам)

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется разоблачение армянской фальсификации в книге Вардгес Микаеляна «Армянский вопрос в Турции и армянский геноцид (1913-1919). В статье также анализируется негативная точка зрения автора и его фальсификация в замене слова «депортация» на «геноцид».

МАТЕРИАЛЫ СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЛА ОБ УБИЙСТВЕ АГА РЗЫ БАБАЕВА КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ПРИЧИН И ХОДА ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕЗНИ 1905 Г. В БАКУ

Фархад Джаббаров¹⁹

Açar sözlər: İstintaq işi, erməni-azərbaycanlı qırğını, fevral 1905-ci il, Ağarza Babayev, polis, istintaq

Key words: Inquiry, armenian-azerbaijani slaughter, February 1905, Agharza Babayev, police, investigation

Ключевые слова: следственное дело, армяно-азербайджанская резня, февраль 1905 года, Ага Рза Бабаев, полиция, следствие

Февральская резня 1905 г., ставшая первым в истории крупным кровавым столкновением между армянами и азербайджанцами, освещена в научной литературе весьма поверхностно. Историография этих событий носит, в основном, описательный характер, с использованием почти одних и тех же источников. Во всех обобщающих и специальных трудах, посвященных армяно-азербайджанской резне, повторяются одинаковая, буквально трафаретная схема событий: 6 февраля 1905 г. в Баку на площади, называемой Парапетом, недалеко от армянского собора армянами был убит азербайджанец Ага Рза Бабаев. Это послужило сигналом к столкновениям, годами накапливавшаяся вражда выплеснула наружу, и обе нации приступили к взаимному кровавому истреблению. Подобная трактовка довольно упрощает причины февральской резни, низводя их до обычного уголовного преступления и, самое главное, оставляет открытым вопрос: как убийство одного человека могло вызвать такую реакцию в обществе и привести к многочисленным жертвам?

В течение более ста лет при описании и анализе событий 6-9 февраля 1905 г. игнорировался очень важный источник, который позволяет по-иному взглянуть на некоторые факты убийства Ага Рзы Бабаева, ставшего главным поводом для четырехдневной резни. Речь

Фархад Джаббаров – t.ü.f.d. AMEA Tarix muzeyinin elmi katibi

идет о материалах следственного дела об убийстве А.Р.Бабаева, долгие годы остававшихся вне поля зрения историков. По мнению же специалистов, именно документы полицейских расследований по фактам преступлений террористов и оперативно-следственные материалы спецслужб о деятельности террористических организаций и групп являются наиболее ценными источниками для раскрытия темы терроризма, в том числе, армянского (4, с. 13). Публикуемые в настоящей статье материалы данного следственного дела вводятся в научный оборот впервые. Само дело хранится в Государственном историческом архиве Азербайджанской Республики (ф. 343 (Следователь 3-го Бакинского городского следственного участка), опись 1, дело 24).

Из материалов следствия становится известным, что 6 февраля, между 12.00 и 12.30, на Врангельской улице²⁰ был убит Ага Рза Гаджи Рагим оглы Бабаев. А.Р.Бабаев был родом из бакинского селения Сабунчу, считался зажиточным человеком в городе. По одному из предположений, высказанному, в частности, бакинским губернатором Михаилом Накашидзе, убийство А.Р.Бабаева было связано с местью армян. Дело в том, что родной брат убитого, Гасан Бала Бабаев, находился в интимных отношениях с армянкой Еленой Ованесовой, муж которой был убит. В этом убийстве обвинялась Е.Ованесова, Гасан Бала Бабаев и Гасан Бала Кербалаи Гусейн оглы, которые Бакинским окружным судом были признаны виновными в совершении убийства и приговорены к каторжным работам, но в Судебной Палате Бабаев был оправдан. По мнению М.Накашидзе, данный факт вызвал недовольство и чувство мести со стороны армян (3, л. 121 об.). Подтвердить или опровергнуть предположение губернатора следствию не удалось, и в дальнейшем так и не выяснилась истинная причина убийства 6 февраля. Одно оставалось бесспорным, что это была очередная армянская акция террора и устрашения азербайджанцев, которая стала осуществляться с конца 1904 г., о чем будет сказано далее.

В день убийства следователем 3-го участка г. Баку (на территории которого произошло происшествие) Безменовым, при понятых,

²⁰ Ныне улица Ахмеда Джавада.

был произведен осмотр места убийства и трупа А.Р.Бабаева. В протоколе осмотра места преступления засвидетельствовано, что убийство, судя по громадной луже крови на Врангельской улице, произошло напротив здания гостиницы «Гранд-отель».²¹ Труп во время осмотра отсутствовал на месте убийства, т.к. ввиду большого скопления толпы был отправлен в анатомический покой при кладбище, но по дороге отбит группой азербайджанцев у чинов полиции и увезен в дом покойника (1, л. 5). Из протокола осмотра трупа (осмотр был внешним), произведенного уже в доме убитого, явствует, что на теле убитого имеются одна пулевая рана в нижней части правой половины живота и 2 раны бебутом²², на груди разорвана правая ноздря (1, л. 6).

Обстоятельства убийства А.Р.Бабаева описаны в протоколах допросов ряда очевидцев события. Ключевыми среди них являются показания главного свидетеля – околоточного надзирателя²³ 3-го участка Генриха Адольфа, который 6 февраля был дежурным по участку. Протокол допроса Г.Адольфа – важный источник по причине того, что околоточный надзиратель был беспристрастным и посторонним свидетелем. Этот факт будет иметь особое значение, ибо, как выяснится далее, свидетельства некоторых очевидцев отличались не только пристрастностью, но и откровенной ложью и клеветой.

Итак, 6 февраля, в 12 часов дня, Г.Адольф находился на Армянской улице²⁴ и стоял на тротуаре дома купца Адамова (между Коллюбакинской²⁵ и Губернской²⁶ улицами), лицом к воротам армянского собора. В это время справа от Г.Адольфа был произведен выстрел из огнестрельного оружия. Обернувшись, околоточный надзиратель за-

²¹ Гостиница занимала обширный квартал с выходом на три улицы – Ольгинскую (ныне ул. Мамед Эмина Расулзаде), Врангельскую и Милютинскую (ныне ул. Тарлана Алиярбекова) и принадлежала армянскому богачу Балабеку Лалаеву.

²² Бебут (бейбут) – кривой кинжал.

²³ Чиновник городской полиции, ведавший околотком, минимальной частью полицейского участка.

²⁴ Ныне улица Мирзы Ибрагимова.

²⁵ Ныне улица Нигяр Рафибейли.

²⁶ Ныне улица Низами.

метил солдата, уходившего средними шагами в сторону Парапета, а около него дым. Свидетель указал на допросе, что солдат был невысокого роста, с красными погонами, немного обросший бородой, армянин. Г.Адольф нагнал солдата, когда тот завернул за угол дома Адамова – на Колубакинскую улицу. На вопрос полицейского солдат ответил, что выстрел произвел не он, и обещал указать человека, которым произведен выстрел. Вернувшись вместе с солдатом на Армянскую улицу, Г.Адольф стал следовать за ним. Повернув от Губернской к Воронцовской улице²⁷, солдат скрылся в толпе и Г.Адольф потерял его из виду (1, л. 8).

Показания Г.Адольфа датированы 14 февраля, т.е. через 8 дней после убийства А.Р.Бабаева. Обращает внимание, что только 22 февраля новый участковый следователь, ведущий дело, Чрепанов обратился с отношением к приставу 3-го участка князю И.Нижерадзе с просьбой принять меры к установлению личности того самого солдата-армянина, который произвел выстрел и скрылся от чина полиции (1, л. 31-31 об.). Лишь 5 марта пристав ответил письмом следователю, что личность солдата не установлена (1, л. 29). Нерасторопность и допущенное полицией и следствием промедление были явными. Они упустили время, за которое можно было обнаружить солдата, который, вероятно, уже успел скрыться из Баку. Более того, пристав И.Нижерадзе в своем письме умудрился указать, что «только одно добыто, что он был в красных погонах, невысокого роста, немного обросший бородой». Эта фраза выглядит не только странно, но и нелепо, ибо И.Нижерадзе повторил то, что уже засвидетельствовал Г.Адольф 14 февраля. Более того, эти черты солдата указал и сам следователь Чрепанов в письме приставу И.Нижерадзе от 22 февраля.

Внимание следствия не привлек еще один эпизод, произошедший 6 февраля на Парапете. Когда Ага Рза Бабаев был на площади, рядом с ним находились Гаджи Ризван Бабаев (его дядя) и Кербалаи Вагаб Абдул Баги оглы, которые показали, что проходя втроем Парапет и Армянскую улицу около собора, среди армян они замети-

²⁷ Ныне улица Ислама Сафарли.

ли солдата, тоже армянина, одетого в форменную шинель и фуражку с красным околушком. Судя по описанию, солдат был выше среднего роста, молодой, брюнет, с усами и без бороды. И Гаджи Ризван Бабаев, и Кербалаи Вагаб Абдул Баги оглы свидетельствовали, что услышали глухой звук наподобие выстрела и заметили, что как раз над солдатом поднялся дым (1, лл. 12-14). Кем был этот солдат, следствие даже не выяснило, вернее, даже не попыталось это сделать.

7 марта следователь Чрепанов обратился с отношением уже к командиру Сальянского полка штабс-капитану Василию Бунякину с просьбой сообщить, какому полку может принадлежать солдат, носящий красные погоны и находившийся в Баку 6 февраля (1, л. 32). На следующий день В.Бунякин ответил письмом Чрепанову, что в тот день в городе находились нижние чины с красными погонами 82-го Дагестанского и 262-го резервного Сальянского полков (1, л. 32 об.). Констатацией этого факта следствие и ограничилось. В архиве не сохранился ни один документ, подтверждающий хотя бы попытки полиции выяснить личность солдата, тем более что уже было установлено, к каким воинским соединениям он мог принадлежать. Объяснить причину этого трудно, как и невозможно понять, почему так непрофессионально действовал пристав И.Нижерадзе, почему на обращение следователя к командиру Сальянского полка ушел почти месяц.

Как видно, оба солдата были армянами, и оба произвели выстрелы. Были ли эти выстрелы направлены на А.Р.Бабаева, или они служили сигналом к чему-либо для собравшихся на Парапете у собора армян (в этот день был религиозный праздник армян, чем и объясняется их скопление у собора), сказать сейчас трудно. Но, словно по заранее отработанному сценарию, армяне окружили А.Р.Бабаева, фактически, схватили его и повели по направлению к Губернской улице, явно, чтобы совершить самосуд. Как раз в это время к толпе подошел околоточный надзиратель Г.Адольф, вернувшийся после неудачного преследования бородатого солдата-армянина на свое прежнее место – к дому Адамова. Расспросив о сущности происходящего, околоточный надзиратель получил от армян объяснение, что А.Р.Бабаев – это тот человек, который только что

произвел выстрел. То, что этот «загадочный» солдат-армянин стал впоследствии козырем армян, несомненно. Они представили его в образе жертвы покушения, человека, в которого первый выстрел произвел якобы сам А.Р.Бабаев. Эта тема будет активно муссироваться позже в проармянской прессе, хотя, как покажут материалы следствия, обвинения А.Р.Бабаева в стрельбе оказались ложными.

Обратимся вновь к показаниям Г.Адольфа: «...я решил вернуться на свое прежнее место и успокоить собравшуюся в недоразумении публику. Как только дошел я до аптеки, что на Армянской и Губернской ул., в доме Адамова, то заметил толпу армян, ведущую какого-то прилично одетого татарина (впоследствии оказался Ага Рза Бабаев) по Армянской от Почтовой²⁸ по направлению к Губернской ул. Я подошёл к толпе и стал расспрашивать сущность дела, т.е. куда и для чего она (толпа) ведет человека. Армяне объяснили, что человек этот есть тот самый, который только что произвел выстрел... Толпа, крича, что Бабаев стрелял в солдата, еще ближе стала приближаться к нему, у некоторых армян были в руках бейбуты...» (1, лл. 8 об.-9 об.). Особый интерес в показаниях околоточного надзирателя представляет и следующая фраза: «...в момент первого глухого выстрела я Бабаева около солдата не заметил. Револьвер, отнятый у Бабаева, был пятизарядный, в котором все пять патронов были не выстреляны.» (1, л. 10 об.).

Из показаний Г.Адольфа можно усмотреть, с какой агрессивностью армяне, собравшиеся на площади, намеревались расправиться с А.Р.Бабаевым: «Армяне стали кричать и прямо-таки ругаться нецензурными словами: «Что смотрит полиция. Довольно, что каждый день татары убивают армян, у него есть револьвер, обыщи его». Ввиду такого возмущения, я стал упрашивать толпу армян, чтобы она успокоилась, говоря, что если он действительно стрелял и у него есть револьвер, я таковой отберу, а его отправлю в участок, за что будет привлечен к ответственности... Толпа, не обращая внимания на мои слова, стала увеличиваться, окружила меня и Бабаева с целью взять последнего в свои руки. Но я своими силами довел Бабаева до

²⁸ Ныне улица Сулеймана Тагизаде.

угла Парапета и Армянской улицы, посадил его на фэтон с целью уехать в участок. В качестве понятого взял одного интеллигента армянина. Армяне не давали фэтону и лошадям тронуться с места. Я сошел с фэтона, посадив на свое сиденье тут же стоявшего городского Личко, стал упрашивать толпу армян, чтобы она дала возможность увезти Бабаева в участок... Армяне не давали фэтону и лошадям тронуться с места.» (1, лл. 9-10).

Давший показания 26 февраля, 19-летний гимназист Бакинской классической гимназии Артемий Егиазаров тоже подтвердил, что армяне собирались устроить самосуд над А.Р.Бабаевым: «...некоторые из армян стали кричать, что татарина [азербайджанца – Ф.Д.] надо самим проучить и именно его побить... Успокаивая народ, полиции удалось довести татарина до первого извозчика и посадить вместе с понятым на фэтон, но едва только извозчик хотел тронуться, как некоторые из толпы схватили за уздцы, говоря, что не выпустят из рук преступника и сами разделяются с ним, так как полиция ничего не сделает и дело будет замято.» (1, л. 20 об.). Как видно, А.Егиазаров указал, что здесь присутствовала полиция, т.е. Г.Адольф уже был не один. Дело в том, что к этому времени на место происшествия прибыли и другие чины полиции, в частности, пристав 5-го участка В.Прокопович, помощник пристава 1-го участка Г.Уланов, околоточный надзиратель 1-го участка П.Догилев, городской 4-го участка П.Личко. Все они были не только свидетелями, но в той или иной степени явились невольными участниками отдельных эпизодов, связанных с убийством А.Р.Бабаева. Невольными потому, что, судя по показаниям, все они оказались на месте события совершенно случайно. Напряженная ситуация, связанная с захватом А.Р.Бабаева армянами, попытками расправиться с ним, достигла кульминации. Обратимся вновь к показаниям Г.Адольфа: «...я, во избежание несчастья, стал одной ногой на подножку фэтона, а другой на землю, протянув руки, не допускал никого до Бабаева, просил фэтонщика уехать скорее. В это самое время, через мою протянутую руку неизвестно кем, из толпы армян был произведен выстрел в Бабаева. Тогда я и городской, а равно и Бабаев с интеллигентом армянином соскочили с фэтона. Бабаев пустился бежать на

Парапет, вслед ему были произведены выстрелы. Я, видя такое положение, побежал в контору Ширван – Армянская ул., дом Адамова, дать знать по телефону о случившемся в участок. Мне, также как и Бабаеву, было произведено вслед несколько выстрелов, не причинивших, однако, никакого вреда. Когда я вышел из конторы Ширван, то увидел Бабаева около гостиницы «Гранд-отель», уже лежавшего мертвым. Выстрелов было произведено приблизительно до 50.» (1, л. 10-10 об.).

Показания Г.Адольфа подтвердил бывший рядом с ним на Парапете городской 4-го участка Платон Личко: «Около полудня я услышал близ собора глухой выстрел и толпа заколыхалась. Сюда подошёл околоточный надзиратель Адольф и я вместе с ним подошёл к толпе армян, окруживших какого-то татарина, оказавшегося Бабаевым. Армяне говорили, что он стрелял в какого-то солдата (последнего я тут не видал). Околоточный надзиратель стал обыскивать Бабаева и из кармана пальто вынул предъявленный мне револьвер, который тут же осмотрел. Я помню, что он был заряжен, но не могу точно сказать, был ли в барабане простреленный патрон или нет. Околоточный надзиратель приказал мне отвезти Бабаева в участок для составления протокола, но армяне со словами «Ты не отвёдешь его» окружили меня и стали отталкивать от Бабаева. В это время на углу той же Армянской и Коллюбакинской улиц стоял фэтон, мы с околоточным надзирателем кое-как дотащили Бабаева до фэтона и посадили на сидение, а сами встали на подножки фэтона с обеих сторон. Вдруг позади фэтона раздалось несколько выстрелов, тогда я и околоточный надзиратель соскочили с подножек фэтона, соскочил также и Бабаев и побежал вдоль Парапета. Я только слышал, что сейчас же поднялась трескотня от револьверных выстрелов, думаю, что сразу стреляли из многих револьверов. Вся толпа хлынула на Парапет за убежавшим Бабаевым и мне за толпой не было видно, что делалось впереди, и я не видел, как упал Бабаев. Я отправился в участок заявить о происшествии и труп Бабаева не видел.» (1, л. 35-36).

Итак, свершилось то, к чему шла вся эта кровавая драма – толпа армян жестоко расправилась с А.Р.Бабаевым, обвинив его в стрельбе

в солдата. Удивительным было то, что на всем протяжении резни 6-9 февраля и после нее, когда шла оценка случившегося, армяне и их апологеты обвиняли мусульман в кровожадности, жестокости, дикости, выставяя их главными виновниками межнационального конфликта. События, разыгравшиеся 6 февраля днем на Парапете, говорят совершенно об обратном. Все эпитеты, навешанные азербайджанцам, как раз были присущи самим армянам: жажда мести, убийства, какие-то звериные инстинкты расправиться со своей жертвой двигали толпой армян, когда они напали на одного человека. Обвинив А.Р.Бабаева в покушении на солдата-армянина, толпа не привела в качестве доказательства ни одного аргумента, в частности, главный – самого солдата, тем более что, по словам одного из опрошенных свидетелей-армян, ему собравшиеся на улице сообщили, что А.Р.Бабаев стрелял в ограду церкви в солдата и поранил его в ногу (1, л. 25). А уж учитывая «талант» армян выставять себя жертвой, не вызывает сомнения, что если бы этот солдат, которого якобы хотел убить А.Р.Бабаев, действительно существовал, они бы его привели в качестве доказательства своей правоты.

Совершенно необоснованными оказались обвинения армян в том, что А.Р.Бабаевым был произведен выстрел из револьвера. Околоточный надзиратель Г.Адольф сразу же, на месте убийства, передал револьвер А.Р.Бабаева приставу В.Прокоповичу, который в присутствии собравшейся вокруг трупа толпы произвел его осмотр. Выяснилось, что в предъявленном пятизарядном револьвере системы Смита и Вессона 4 патрона целые, а из пятого патрона выскочила пуля, но осталась в гнезде барабана. Капсула на этом патроне не повреждена, а одна капсула на другом патроне, рядом с этим, повреждена. В.Прокопович признал, что была дана осечка, и из этого револьвера выстрела не было сделано (1, л. 12).

Заключение В.Прокоповича было подтверждено протоколом осмотра револьвера А.Р.Бабаева, произведенного следователем Чрепановым и штабс-капитаном 262-го пехотного Сальянского полка В.Бунякиным 2 марта 1905 г. Из протокола явствует, что в канале ствола револьвера «имеется пороховой нагар, что указывает, что из данного револьвера производились выстрелы вообще, а в частности,

обнаружено: из револьвера вынуты все пять патронов калибра 38, из них на капсюле одного патрона имеется наминка формы конца ударника револьвера, что указывает на осечку. Из другого патрона свободно вынимается из гильзы пуля и пороха в гильзе не имеется. Судя же по капсюле и пуле, можно категорически сказать, что выстрел из этого патрона не происходил, а что же касается трех остальных патронов, то они совершенно целы и исправны. Ввиду вышеизложенного, эксперт пришел к заключению, что из данного пятизарядного револьвера не происходило выстрела из вынутых пяти патронов.» (1, л. 23-23 об.). На следующий день, 3 марта В.Бунякин был вызван вновь для того, чтобы дать ответ на вопрос, сколько времени назад были произведены выстрелы из револьвера А.Р.Бабаева. Эксперт заключил: «время, когда были произведены выстрелы, точно нельзя сказать, так как это зависит от многих причин, помимо нагара. Ввиду же сильной ржавчины в канале ствола названного револьвера можно сказать, что выстрелы происходили давно и предположительно можно сказать, больше одного месяца.» (1, л. 24).

Интересно, что револьвер А.Р.Бабаева по требованию армян, собравшихся вокруг трупа, был показан и им. Однако впоследствии армяне начали спекулировать и с этим эпизодом, пытаясь обвинить полицию в сокрытии факта стрельбы из револьвера А.Р.Бабаева. Так, житель Баку, учитель пения Артемий Попов (армянин по национальности) написал письмо в редакцию газеты «Бакинские известия», где описал эпизод, свидетелем которого он якобы был: «В воскресенье 6-го числа я, выйдя из церкви и расспрашивая о причинах волнения на Парапете, подошел с товарищем к околоточному надзирателю (у стоянки конки), который уверял окружавшую его толпу, что Бабаев не стрелял. Толпа, в которой я заметил гимназиста (которого в лицо узнаю) [имеется ввиду упомянутый выше А.Егiazаров – Ф.Д.] энергично потребовала показать револьвер убитого и, получив, раскрыла его. Гимназист стал осматривать патроны и оказались два или три (теперь числа не запомню) патрона пустыми – выстрелянными. Сам же околоточный надзиратель [имеется ввиду Г.Адольф – Ф.Д.] сконфуженно произнес: «Да, вероятно, стрелял.» (1, л. 24 об.). 3 марта 1905 г. А.Попов был вызван к следователю Чрепанову, где

подтвердил свои показания. Однако на допросе А.Попов заявил, что видел в руках толпы и гимназиста одну пустую гильзу, тогда как в письме он говорил о двух или трех пустых (1, л. 27 об.). В тот же день следователь провел очную ставку Г.Адольфа, А.Попова и того самого гимназиста – ученика 8 класса Бакинской классической гимназии Артемия Егиазарова. Вопреки утверждениям А.Попова, Г.Адольф отрицал факт произнесения им фразы о том, что из револьвера был произведен выстрел. Интересны показания гимназиста А.Егиазарова, специально подчеркну, армянина, который полностью опроверг ложь А.Попова: «Я, Егиазаров, утверждаю, что из предъявленного мне револьвера я вынул 4 полных патрона и 1 пустую гильзу, причем пуля от гильзы осталась в барабане, так что ясно было, что в то время из револьвера не был произведен выстрел, и я не помню, чтобы околоточный надзиратель Адольф сказал тогда, что из револьвера, вероятно, был произведен выстрел... Я вынул из барабана револьвера 4 полных патрона и 1 пустую гильзу, сказал толпе, что пуля от пустой гильзы застряла в барабане.» (1, л. 27 об.-28).

В архивном деле среди прочих показаний имеется протокол допроса жителя Баку, плотника по профессии Карла Ивановича Якобсона. Это был единственный человек, который дал показания, идущие вразрез со всеми иными свидетельствами очевидцев убийства А.Р.Бабаева. Его предвзятая, явно лживая и антиазербайджанская позиция бросается в глаза при ознакомлении со всем текстом допроса. К.Якобсон утверждал, что, когда он стоял на Армянской улице, то слышал револьверный выстрел и увидел приближавшегося к нему солдата. За солдатом следовал околоточный надзиратель, который задержал его и спросил солдата, зачем тот стрелял. Солдат ответил, что не стрелял и, обернувшись, указал на удалявшегося высокого азербайджанца, произнеся: «Вот, вот кто стрелял». Далее К.Якобсон, вопреки всем фактам, указывает, что якобы околоточный вместе с солдатом побежали за удалявшимся азербайджанцем: «...Потом я заметил, что татарин этот пустился бежать от подбегавших к нему околоточного надзирателя и солдата, но я не следил за ними и не видел, кто задержал татарина, а только видел, как минуты

через 3-4 того же, по-видимому, татарина, судя по его росту и фигуре, вели обратно по Армянской улице к Парапету двое городских. Рядом шел тот же околоточный надзиратель, который погнался было за татаринном, но солдата уже с ним не было.» (1, л. 40-40 об.). Как видно, К.Якобсон явно лжесвидетельствовал, ибо А.Р.Бабаев ни от кого не убегал, его не вели двое городских и солдат, как известно, сам скрылся от преследовавшего его околоточного надзирателя Г.Адольфа. Апофеозом показаний К.Якобсона является эпизод с выстрелом. Приведу его полностью: «...я видел, как околоточный собственноручно вынул из-под пальто татарина маленький револьвер и, раскрыв этот револьвер, как раскрывают, разламывая для заряжения, понюхал, а затем, закрыв его, положил в свой карман, причем не помню, в какой именно – внутренний или внешний. Я это наблюдал с того же самого места, где стоял раньше, где задержан был солдат, т.е. с расстояния приблизительно 40-50 шагов. Затем городские и околоточный подвели татарина к фаэтону, стоявшему на том же углу Армянской улицы, где я стоял. В то время на этом углу столпился народ по преимуществу армянская молодежь и стало тесно, поэтому я перешел на другой угол Армянской и Колубакинской, т.е. на угол ограды армянского собора и видел, как усевшийся в фаэтон татарин, привставая раза два на фаэтоне, что-то пощупывал правой рукой у своего бедра, как бы добывая что-то из кармана, чего я хорошо разглядеть не мог, т.к. толпа, окружавшая фаэтон, заслоняла мне движения татарина. Но тут же я заметил, что татарин встал на фаэтон, выпрямившись во весь рост, и направил на меня прямо револьвер, которого описать не могу, т.к. мельком только видел. Я отшатнулся в сторону. Тогда татарин быстро опустил револьвер вниз и раздался выстрел, вследствие которого толпа, окружавшая фаэтон, в том месте, куда была направлена опущенная рука татарина с револьвером, моментально, сейчас же после выстрела расступилась. Я собственно не видел ни дыма, ни огня от выстрела, но получил такое впечатление, что выстрел произведен был этим татаринном в землю и с целью очистить себе дорогу для бегства, т.к. татарин этот, как только толпа расступилась, соскочил с фаэтона, сняв шапку с головы зачем-то, и пустился бежать кругом Парапета в

сторону гостиницы «Гранд-отель». За ним бросилась преследовать толпа и околоточный надзиратель. Городовых же я в это время не видел. Когда татарин добежал до угла Врангельской улицы, то у магазина картин на этом углу повернулся и произвел выстрел в сторону гнавшихся за ним. Сейчас же после этого выстрела какой-то господин, гнавшийся тоже за татаринном и поравнявшийся с ним, стал стрелять в татарина и произвел быстро один за другим 5 выстрелов, после чего татарин упал, свалившись всем корпусом за угол на тротуаре Врангельской улицы...» (1, лл. 41-42).

К.Якобсон один из первых озвучил армянскую версию о том, что А.Р.Бабаев стрелял первым, и убийство его было актом, направленным на недопущение побега преступника. Абсурдность и лживость этой версии – налицо. Как выяснит следствие, из револьвера А.Р.Бабаева 6 февраля не было произведено ни одного выстрела (К.Якобсон говорил как минимум о двух выстрелах). Во-вторых, по свидетельству очевидцев, Г.Адольф отобрал револьвер у А.Р.Бабаева до того как усадил его на фаэтон, следовательно, стрелять из фаэтона он уже не мог. В-третьих, околоточный надзиратель Г.Адольф вместе с толпой не мог преследовать убежавшего якобы А.Р.Бабаева, т.к. он побежал в контору общества «Ширван» дать знать по телефону о случившемся в участок. Напомню, что армяне стреляли вслед и Г.Адольфу, вероятно, пытаясь устранить одного из основных очевидцев инцидента на Парапете, хотя и безуспешно.

Как видно, неувязок в показаниях К.Якобсона очень много. Трудно сказать, что двигало им, лютеранином, 55-летним мужчиной говорить неправду и выгораживать армян. Быть может, здесь играл роль тот фактор, что жил он в Армянском поселке в Баку, а во время событий 6 февраля, по его собственным словам, дожидался на улице частного поверенного Ишханова (армянин), который вел исковое дело К.Якобсона с известным армянским богачом, членом дашнакской партии Балабеком Лалаевым (1, л. 43 об.). В качестве версии можно предположить, что армяне подкупили К.Якобсона как свидетеля события или обещали посодействовать в решении искового дела в его пользу. Как бы то ни было, К.Якобсон лжесвидетельствовал и вводил следствие в заблуждение. Довольно странным выглядело то,

что за это К.Якобсон не был привлечен к ответственности, во всяком случае, в материалах следствия мной не обнаружено указания на это.

Тем временем, труп А.Р.Бабаева, по распоряжению пристава В.Прокоповича был отправлен в анатомический покой на кладбище. Само по себе это решение не вязалось с элементарными гуманными соображениями. Во-первых, труп отправлялся на кладбище без согласия родственников: им не давалась возможность проститься с убитым. Во-вторых, бывшие рядом с А.Р.Бабаевым и упомянутые выше его дядя Гаджи Ризван Бабаев и Кербалаи Вагаб Абдул Баги оглы в это время поехали в участок, ожидая там ведомого полицией на фаэтоне А.Р.Бабаева, и не присутствовали в момент убийства. В-третьих, В.Прокопович, отдав распоряжение отправить труп в анатомический покой на кладбище, пренебрег самыми элементарными нормами гуманизма, когда должны быть совершены определенные ритуальные действия над покойником, причем, согласно мусульманской традиции, обязательно в присутствии родственников или близких. Действия В.Прокоповича можно объяснить только однозначно: полиция хотела замять дело, как это делалось ранее. Ведь еще летом и осенью 1904 г. армяне совершили в Баку ряд дерзких убийств, вызвавших справедливое возмущение азербайджанского населения. По свидетельству Бакинского губернатора М.Накашидзе, после таяния снегов были найдены обезображенные трупы мусульман. 17 сентября 1904 г. на одной из улиц Баку был обнаружен труп извозчика Мелик Гейдара Зейнал Абдин оглы с отрезанными ушами, носом и верхней губой, покрытый многочисленными рубленными и колотыми ранами (38 ран). В январе 1905 г. два конвоира-армянина убили арестованного Бала Агу Мешади Мамед Рза оглы при следовании его от следователя в тюрьму (3, лл. 120 об.-121). Полиция, несомненно, знала, что напряжение в Баку в отношениях армян с азербайджанцами достигло предела. Не случайно, Гаджи Ризван Бабаев на допросе заявил: «...перед убийством Ага Рзы по городу циркулировали

слухи, что армяне хотят напасть на мусульман.» (1, л.13). Поэтому, надеясь, что убийство, происшедшее 6 февраля тоже удастся предать забвению, пристав дал распоряжение поскорее отправить покойника на кладбище. Однако события развернулись по иному сценарию. Околоточный надзиратель Павел Догилев, которому было поручено везти труп, показал следующее: «...на углу Базарной ул.²⁹ собралась большая толпа татар, с которыми я ничего сделать не мог. Остановили арбу и посмотрели в лицо убитому и сказали, что это – Бабаев и тут же начали кричать, что его убили армяне, которых также следует убивать и взяли арбу с трупом и повезли на его квартиру. Я сопровождал до квартиры, по дороге татар уговорил не заводить скандала с армянами и никого не трогать. Они слушались и никого до квартиры не тронули. С арбы труп сняли и понесли в квартиру...» (1, л. 15).

Убийство А.Р.Бабаева стало своеобразным детонатором, приведшим к взрыву, оно довело до предела то напряжение, которое накапливалось в отношениях между армянами и азербайджанцами. Убийство послужило поводом к начавшейся в тот же день резне между этими двумя нациями. Но, вопреки утвердившейся версии, оно было не единственным. Армянская и вторившая им некоторая часть русской прессы пыталась убедить общественное мнение России, что азербайджанцы – главные виновники трагедии, и тот факт, что убийство одного азербайджанца вызвало массовую резню, можно объяснить их ненавистью к армянам, исходящей из врожденной склонности мусульман к убийствам и насилиям. Конечно, эти популистские заявления, не имевшие ничего общего с правдой, были призваны выгородить армян, представить их жертвой, стороной обороняющейся. Архивные материалы же показывают, что 6 февраля в городе были убиты еще 3 азербайджанцев (помимо А.Р.Бабаева) За

²⁹ Ныне проспект Азербайджана.

период с 6 по 8 февраля только в районе 3-го участка города, того самого, где произошла расправа над А.Р.Бабаевым, армянами были убиты 26 азербайджанцев (2, л. 13-13 об.). Естественно, в ответ на это азербайджанцы должны были защищаться.

Материалы следственного дела об убийстве А.Р.Бабаева впоследствии были включены в следственное дело о резне 6-9 февраля в Баку. Последнее составило основную фактологическую базу для материалов ревизии сенатора А.Кузминского. Следствие, которое вели Безменов, Чрепанов, а затем следователь Бакинского окружного суда по особо важным делам Ляхович, собрало колоссальное количество показаний свидетелей февральских событий. Однако в итоге следственное дело осталось безрезультатным, ибо не был выявлен и наказан ни один из виновных. Это было связано, с одной стороны, с неточными, противоречивыми показаниями свидетелей (ни один из них не назвал конкретных имен стрелявших в А.Р.Бабаева), а с другой – непрофессиональными действиями полиции (как указывалось выше, полиция не провела своевременного дознания по поводу солдата-армянина, стрелявшего на Парапете). В августе 1905 г. армяне вновь спровоцировали межнациональную резню в Баку, отчасти воспользовавшись тем, что остались практически безнаказанными за свои действия в феврале.

ИСТОЧНИК И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИА АР): фонд 343, опись 1, дело 24.
2. ГИА АР: ф. 389, оп. 7, д. 824.
3. ГИА АР: ф. 484, оп. 3, д. 4.
4. Кузнецов О.Ю. История транснационального армянского терроризма в XX столетии (историко-криминологическое исследование). Баку, 2015.

Fərhad CABBAROV

**AĞARZA BABAYEVİN QƏTLİ BARƏDƏ İSTINTAQ İŞİNİN
MATERİALLARI BAKIDA 1905-ci il FEVRAL QIRĞINININ SƏBƏB VƏ
GEDİŞİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ**

XÜLASƏ

Yüz ildən artıq dövr ərzində 1905-ci il erməni-azərbaycanlı qırğınının təsviri və təhlili zamanı çox vacib mənbə diqqətdən kənarda qalmışdı. Halbuki bu mənbə iki millət arasında toqquşmalara səbəb olmuş əsas bəhanənin – Ağarza Babayevin qətlinin bəzi detallarına fərqli yanaşmağa imkan verir. Söhbət uzun müddət tarixçilərin diqqətindən yayınmış A.Babayevin qətlə barədə istintaq işindən gedir. Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivində saxlanılan həmin istintaq işinin materialları ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirilir. Məqalədə 1905-ci il fevralın 6-da Bakıda baş vermiş qətlənin təfərrüatları açıqlanır və hadisələrin erməni versiyasının əsassız olduğu sübut edilir.

Farhad JABBAROV

**INVESTIGATION MATERIALS ABOUT THE MURDER OF AGHARZA
BABAYEV AS A SOURCE ON THE RESEARCH OF REASONS AND
PROCESS OF FEBRUARY SLAUGHTER IN 1905**

SUMMARY

Very necessary source while the description and analysis of armenian-azerbaijani slaughter in 1905 stayed out of attention during more than hundred years. However, this source gives an opportunity to distinct approach of some details of basic pretext - murder of Baku resident Agharza Babayev which caused clashes between two nations. Subject is about the inquiry of A.Babayev's murder which stayed out of attention of historians for the long period. Materials of same inquiry are preserved in the State History Archive of the Azerbaijan Republic is put into circulation in this article for the first time. The details of murder was happened in Baku in February, 1905 are explained and baseless of Armenian version of incidents are proved in article.

AZƏRBAYCAN DİASPORU: NƏİLİYYƏTLƏR, PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Yəhya Babanlı³⁰
y_babanli@rambler.ru

Açar sözlər: Miqrasiya, diaspor, lobbi, xarici siyasət, dövlətlərarası münasibətlər.

Ключевые слова: Миграция, диаспора, лоббизм, внешняя политика, международные отношения.

Key words: Migration, diaspora, lobby, foreign policy, interstate attitudes (relations).

XX əsrin 80-cı illərinin sonları və 90-cı illərinin əvvəllərində planetdə gedən ictimai-siyasi proseslər Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsinə şərait yaratdı. Bu əlamətdar hadisə ölkə ərazisində yaşayan azərbaycanlıların, eləcə də bəşər tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində dünyanın müxtəlif coğrafiyasına səpələnən, oranı özünə ikinci vətən seçən soydaşlarımızın həyatında da yeni bir mərhələnin başlanmasına səbəb oldu. Zaman keçdikcə bunu daha dərindən hiss etməyə başladıq və Azərbaycan Respublikasının milli dövlətçiliyində, xarici siyasət strategiyasında diasporun mühüm rol oynadığının şahidi olduq. Bu anlayış hər bir uğurda özünü göstərməyə başladı. Təsadüfi deyil ki, müstəqillik illərində qəbul edilən, milli dövlətçiliyimiz üçün strateji əhəmiyyət daşıyan sənədlərdə xaricdə yaşayan azərbaycanlıların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Diasporun formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar mühüm işlər görülmüşdür. Xaricdəki soydaşlarımızın özünəxaslığının və milli dəyərlərinin qorunması, tarixi vətənləri ilə əlaqələrinin yaradılması, onlara milli kimliklərinin və ata-baba yurdları qarşısında duran vəzifələrinin xatırladılması məqsədilə Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi (hazırda Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi) yaradılmış (2002), Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında qanunu (2003) və Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi xartiyası (2008) qəbul edilmişdir. Dünya azərbaycanlılarının qurultayları (2001, 2006, 2011), Dünya azərbaycanlı-

ları ziyalılarının I forumu (2006), Dünya Azərbaycan və Türk Diaspor Təşkilatları Rəhbərlərinin I forumu (2007), Dünya Azərbaycanlı Gənclərin I Konqresi (2010), “Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların cəmiyyətə inteqrasiyası: mövcud vəziyyət və perspektiv gözləntilər” forumu (2012) keçirilmiş və ayrı-ayrı qitə və ölkələr üzrə müvafiq tədbirlər reallaşdırılmışdır [4]. Sadalanan faktlar bunu deməyə əsas verir ki, dünya azərbaycanlılarının qurultaylarının keçirilməsi ənənəsi yer kürəsinin beş qitəsinə səpələnən və müxtəlif ölkələrdə məskunlaşan milyonlarla soydaşlarımızın həyatında yeni dövrün başlangıcını qoydu. «Hesablamalara görə dünyada 416 Azərbaycan diaspor təşkilatı vardır. Onlardan 102-si dünya azərbaycanlıların II qurultayından sonra yaradılmışdır. Azərbaycan diasporu dünya ictimaiyyətinə Azərbaycan haqqında həqiqətlərin çatdırılması işində xüsusi rol oynayır. Dünyada güclü Azərbaycan lobbisinin formalaşdırılması Azərbaycan dövlətinin prioritet vəzifələrindən biridir. Həmçinin, xaricdə təhsil alan azərbaycanlı gənclərin - tələbələrin diasporun işində fəal iştiraka cəlb edilməsi də əsas vəzifələrdəndir» [5]. Hazırda xaricdəki diaspor təşkilatlarımızın sayı 450-dən çoxdur. Bu sahədə yeni mərhələ başlamışdır. Belə ki, xaricdə mədəniyyət və ticarət evlərinin yaradılması, milli tariximizi əks etdirən eksponatların sərgisinin keçirilməsi, milli brend məsullarından ibarət yarmarkaların təşkili, milli butiklərin açılması və s. kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi ənənəsinin davam etdirilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Qeyd etməliyəm ki, diaspor işində nailiyyətlərlərimizlə yanaşı, problemlərimiz də mövcuddur. Bunun da ən başlıca səbəbi milli diasporumuzun imkanlarından tam şəkildə istifadə edə bilməməyimiz və «mənamə-nəməlik»dir. Bu əsasən elmi-intelektual potensialdan, kütləvi informasiya vasitələrindən və müasir texnologiyanın imkanlarından yetərinə yararlanmamağımızdan irəli gəlir. Eləcə də, şəxsi ambisiyalar, fərdi maraqların etnik-milli mənafe-dən üstün tutulması, diaspor rəhbərlərinin öz aralarında «birincilik» mübarizəsi diasporu tamamilə öz məqsədlərindən uzaq salır.

Bildiyimiz kimi, «diaspor» amili beynəlxalq aləmdə xalq diplomatiyasının subyekt statusunu qazanmışdır. Hətta elə mütəxəssislər vardır ki, diasporu müasir dünyanın ayrılmaz atributu hesab edir. Diasporlar dövlətlər arasında sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi münasibətlərin inkişaf

finda mühüm rol oynayır. Bu faktor ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif xalqların diasporları fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə yaratdıqları ictimai birliklər vasitəsilə bu missiyanı həyata keçirməklə, dünyada qarşılıqlı əməkdaşlığın təminatçısına və sülhün, əmin-amanlığın təbliğatçısına çevrilirlər. Yeni dünya mənzərəsində diaspor beynəlxalq aləmdə aktualıq kəsb etməklə diplomatiyanın vacib elementinə çevrilmişdir. Hazırda diaspor məsələsi dünyanın böyük təşkilatları və dövlətləri tərəfindən diqqətdə saxlanılır. BMT yanında Yəhudi Konqresinin rəsmi status alması və ya ABŞ-da Qlobal Diaspor Forumunun keçirilməsinin ənənə halını alması buna bariz misaldır. 2011-ci ildə «Vətənə kömək edərək irəliyə getmək» şüarı ilə ikinci dəfə keçirilən Forumda ABŞ dövlət katibi H.Kilintonun öz nitqində: «Birləşmiş Ştatlarda diaspor icmalarının nümayəndələrinin ya özləri fərdi qaydada, ya da Amerika hökuməti ilə tərəfdaşlıq əsasında vətənlərində problemlərin həllinə kömək edə biləcəyinə inandığını, Suriya diaspor üzvlərinə dəstək və tövsiyənin onların vətənində baş verənlərə qarşı məsələlərdə körpü rolunu oynayacağını» qeyd etməsi diasporun beynəlxalq siyasətdə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha təsdiq edir. Belə demək mümkündürsə, müasir sosial-mədəni aləmdə milli mənliliyi olan və yad ölkədə uyğunlaşmanın lazımi mərhələlərini keçən insanların diaspor adı altında birləşmələrinin əsas məqsədi sabit həyat tərzini qazanmaq, öz milli genefondunu qorumaq və gələcək inkişaflarını təmin etməkdir [6]. Lakin diaspor dünyada gedən qlobal proseslər, geo-strateji hadisələr fonunda baş verən dəyişikliklər nəticəsində “siyasi alətə” çevirilərsə, milli müxtəlifliyin qorunmasına, saxlanılmasına zərbə vura bilər. Bu da bizi bir daha düşünməyə vadar edir və milli dövlətçiliyimizdə həssas məsələ hesab oluna biləcək diaspor potensialından səmərəli istifadə etməyin və onu düzgün istiqamətləndirməyin əhəmiyyətini ön plana çəkir. Diasporun ən başlıca missiyası mənsub olduğu etnik azlığın mədəniyyətini, dilini qoruyub saxlamaqdan ibarət olmalıdır. Beynəlxalq səviyyədə isə müxtəlif diasporlarla birgə milli və bəşəri inkişaf kontekstində fəaliyyət planlarının, proqramlarının hazırlanması və tədbirlərin həyata keçirilməsi daha da məqsədəuyğun olardı. Nəzərə almalıyıq ki, diaspor könüllü fəaliyyət olub, ictimai xarakter daşıyır. Diasporu milli maraqların, adət-ənənələrin qorunmasında vasitə kimi görürüksə, onun hər hansı bir mərkəzi adda birləşməsi, bir o

qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Buna görə də burada diaspor şüuruna malik şəxslərin hər hansısa bir mərkəzləşdirilmiş təşkilatda birləşməsi vacib deyil. Əgər həmin şəxslərdə «diaspor şüuru» formalaşıbsa, onlar yaşadığı cəmiyyətə integrasiya etməklə öz milli xüsusiyyətlərini, dilini qoruyub saxlayacaq və vətənini təmsil edəcəklər. Fikirimizcə, bir necə nəfərin hansısa təşkilatda, konqresdə birləşib, ayda, ildə və yaxud da xüsusi günlərdə bir araya gəlməsi və tədbir keçirməsindən daha faydalı olardı. Həmçinin, bu işdə akademik yanaşma mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xarici ölkələrin dərs vəsaitlərində ölkəmizlə bağlı məlumatların salınması və ya təhsil ocaqlarında azərbaycanlı mütəxəssislərin iştirakı ilə dərs saatlarının keçirilməsi müsbət effekt verə bilər. Diaspor çox mürəkkəb təyinatla malikdir. Bundan düzgün istifadə edilməzsə, müəyyən maraqlı qüvvələr diaspordan öz məqsədlərinə çatmaq üçün vasitə kimi istifadə edə bilərlər. Bunun üçün də strategiya elə qurulmalıdır ki, bundan siyasi məqsədlər üçün yox, yaxınlaşma faktoru kimi istifadə edilsin.

Azərbaycan diasporu üçün həssas məsələ olan - Rusiya Federasiyası (Dərbənd), İran İslam Respublikası (Cənubi Azərbaycan) və Gürcüstanda (Borçalı) yaşayan azərbaycanlılarla bağlı məsələlərə ciddi yanaşılmalıdır. Bunların hansısa birinin diaspor sayılması düzgün deyildir. Çünki onlar bu ərazilərə miqrasiya nəticəsində yerləşməmiş, buranın aborigen əhalisidirlər. Bura onların tarixi vətənləridir.

Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi (DİDK) ilə Xarici İşlər Nazirliyinin (XİN) müvafiq vəzifələrinə yenidən baxmaq və onu dəqiqləşdirmək vacibdir. Daha yaxşı olar ki, XİN-nin xaricdə nümayəndəliklərinin olmasını nəzərə alaraq, təşkilati işlər və lider seçimi məsələlərində birbaşa iştirak etməsi, DİDK isə onların inkişafına kömək məqsədilə öz tövsiyələrini, təkliflərini, proqramlarını verməsi məqsədəuyğun olardı. Həmçinin, müvafiq təşkilatları keçirdiyi tədbirlərin təsnifatına uyğun materiallarla onları təmin etsin. Xaricdə yaşayan azərbaycanlı ailələrini bu işə cəlb etmək üçün stimullaşdırıcı layihələr reallaşdırılmalıdır. Bunun üçün isə diaspor kontingentinin ictimai mənşəyi, demoqrafik vəziyyəti, miqrasiya etmə səbəbləri və onların hansı işlə məşğul olduqları nəzərə alınmaqla iş aparılmalıdır. İstənilən diaspor nümayəndəsinin sosial-ictimai mənşəyindən asılı olmayaraq, Dövlət Komitəsi ilə əlaqə yaratmaq imkanı olmalıdır. Dövlət Komitəsi tərəfindən

aşağıda sadalanan tədbirlərin reallaşdırılmasını perspektiv üçün məqsədəuyğun hesab edirik:

- KİV-in sayının artırılması, qəzet-jurnalların nəşr etdirilməsi, radio-televiziya verilişlərinin hazırlanması, elektron portallarının yaradılması;
- Diasporla iş sahəsində qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və həyata keçirilməsi məqsədilə elmi potensialının yaradılması, təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik şəxslərin hazırlanması;
- Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların, xüsusən də gənclərin Azərbaycana ekskursiyalarının təşkil edilməsi;
- Nikah məsələlərinin nəzərə alınması, qarışıq nikahlı ailələrin və onların övladlarının bu işə cəlb edilməsi;
- Ölkəmizdən daimi miqrasiya edən şəxslərlə görüşlərin keçirilməsi, onlara tövsiyələrin verilməsi;
- Xaricə təhsil almaq üçün göndərilən hər bir gəncə fərdi və kollektiv söhbətlərin aparılması və onların təlimatlandırılması.

Xaricdə ölkəmizin iqtisadi və siyasi maraqlarını təmin etmək məqsədilə lobbifəaliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır. Bunun üçün milli qanunvericiliyin qəbul edilməsi, lobbifəaliyyətinin yaradılması və müvafiq tədbirlərin mexanizminin hazırlanması işin xeyrinə olardı. Azərbaycan diasporunun inkişafına dəstək olmaq və bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən təşkilatların maddi-texniki bazasını gücləndirmək, respublikamızın tanınması və təbliği ilə bağlı həyata keçirilən yerli, regional və beynəlxalq layihə və proqramların grant şəklində məqsədli maliyyələşdirilməsi, bu sahədə nəzəri-praktiki konfrans, seminar, simpozium və digər tədbirlərin təşkili üzrə layihələri dəstəkləmək məqsədilə diaspor fondunun yaradılması da aktualdır [1, 2].

Diasporun hərtərəfli inkişafı üçün yaşadığı ölkənin, həm etnik vətəninin, həm də beynəlxalq təşkilatların qayda-qanunlarına uyğun strategiyaların olmasını da diqqətdə saxlamaq vacibdir. Bu gün təkcə regional deyil, qlobal təşkilatlarda təmsil olunmaq üçün beynəlxalq birliklərin yaradılması zəruridir. Məlumdur ki, dünyada istər klassik, istərsə də müasir diasporlar mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilmiş bir neçə model üzərində fəaliyyətlərini qururlar. Bu baxımdan, Rusiyalı mütəxəssis T.Poloskovanın diaspora aşağıdakı məntiqə yanaşması olduqca maraqlı və əhəmiyyətli. O irəli sürdüyü modelləri belə sıralayır və izah edir:

- Birincisi, qeyri-vətənpərvər - bu ilkin mərhələyə xarakterikdir. Fransa öz dənizarxası koloniyalarını itirəndə bunu təcrübədən keçirdi. Hətta İsrail faktiki olaraq, birinci modeli seçdi. Sionizm ideologiyası bunu yüksəkdən deməyə imkan vermir, ancaq təcrübədə dövlət hər şeyi edir ki, yəhudilər yaşadıqları yerdə qalsınlar və öz mədəniyyət və ideologiyalarının daşıyıcıları olsunlar;
- İkincisi, həmvətənlərin azadlığı və hüquqlarının müdafiəsi - bu sahədə macarların işıqlı təcrübəsi var. Onlar bunu hətta Konstitutsiyada da nəzərə alıb, xaricdən edilən nöqsanlara çox az diqqət verirlər. Beynəlxalq təşkilatların fikirlərini nəzərə alır, ancaq öz bildiklərini edirlər;
- Üçüncüsü, paternalist yanaşma - diasporun potensialını milli maraqların müdafiəsi və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında istifadə etməkdir. Bu modeli uğurlu və çox geniş şəkildə Çin, Yaponiya həyata keçirir. Yeni, gənc nümunəsi isə Hindistandır. Brazilyada artıq bu konsepsiyanı qəbul edib [3].

Mütəxəssisin də vurğuladığı kimi, bu üç modelin hər biri mövcuddur, ancaq tendensiya əsasən üçüncünün xeyrinə inkişaf edir. Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan diasporu da öz fəaliyyətini sonuncu model üzərində qurub. Buna baxmayaraq, modellərin hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil edilməli və kompleks nəticəyə gəlinərək Azərbaycan diasporunun milli yaddaşına, psixologiyasına, mənafeyinə uyğun yeni strateji xətt müəyyənləşdirilməlidir. Bu xətt diasporu mövcud cəmiyyətə inteqrasiya etməklə etnik birliyinə, milli həmrəyliyə nail olunmasına, milli adət-ənənələrinin yaşadılmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə rəvac verilməlidir. Bir sözlə, müasir dövrün çağırışları nəzərə alınmaqla, Azərbaycan diasporunun nailiyyətləri, problemləri və perspektivləri daim diqqətdə saxlanılmalı və bunlar təhlil edilərək müvafiq tədbirlər görülməlidir.

MƏNBƏLƏR VƏDƏBİYYAT

1. Babanlı Y. Dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında diaspor amili. H.Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbin Elmi Əsərlər Məcmuəsi: 2011, №1(16).
2. Babanlı Y. Müasir tarixdə lobbi amili. Palitra: 2009, 22 dekabr, №139.
3. Полоскова Т.В. Современные диаспоры. Внутриполитические и международные аспекты. М.: Научная книга, 1999, 252 с.
4. <http://www.diaspora.gov.az>

5. <http://www.1news.az/politics/20110705022307384.html>
6. <http://www.daim.az/view.php?lang=az&menu=17&id=18452>

Я.М. Бабанлы

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДИАСПОРА: ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ И
ПЕРСПЕКТИВЫ**

РЕЗЮМЕ

В данной научной статье анализируются достижения азербайджанской диаспоры после восстановления независимости Азербайджанской Республики, раскрываются проблемы и перспективы развития в этой области.

Y.M.Babanli

**AZERBAIJAN DIASPORA: ACHIEVEMENTS, CHALLENGES AND
PERSPECTIVES**

SUMMARY

In research paper there are analyzed achievements of Azerbaijan diaspora after restoration of independence of Azerbaijan Republic, discussed challenges are defined perspectives of development of this area.

AZƏRBAYCAN ALBANIYASININ SƏRHƏDLƏRİ PROBLEMİ AZƏRBAYCAN TARIXŞÜNASLIĞINDA

Ellada BƏKİROVA³¹

Açar sözlər: Tarixşünaslıq, albanlar, sərhəd, Dəryal keçidi, Kambisena

Keywords: Historiography, Albanians, border, Darial pass, Kambisena

Ключевые слова: Историография, албаны, граница, Дарьяльский проход, Камбисена

Qafqazın ən qədim dövlətlərindən biri Azərbaycan Albaniyasıdır. Bu dövlət ən azı 10 əsr Azərbaycan torpaqlarında mövcud olmuş, onun dövlətçilik tarixində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xalqımızın təşəkkülündə müstəsna rolu olan albanların tarixi Azərbaycan tarixinin ayrılmaz parçasıdır. Təəssüf olsun ki, XX əsrin 70-ci illərinə qədər Albaniya tarixinə heç bir halda Azərbaycan tarixi kontekstindən baxılmamışdır. Sovet tarix elmində qafqazşünaslıq, həmçinin albanşünaslıq ermənişünaslığın bir parçası idi. Bu barədə çıxan əsərlər birbaşa ermənişünasların nəzarəti altından keçirdi. Məhz bu səbəbdən uzun illər ərzində Albaniya tarixi “Şərqi Ermənistan”ın tarixinin bir parçası oldu. Albaniyanın sərhəd məsələləri ilə bağlı qeyri-obyektiv araşdırmaların, yanlış mülahizələrin mənbəyini məhz burada axtarmaq lazımdır. Sovet dönməsinin sonlarından başlayaraq Albaniya ilə bağlı əsərlər çıxmağa başladı, lakin yenə də həqiqəti yazanları pantürkizmdə günahlandırır, tədqiqatçıları müəyyən konsepsiya çərçivəsində saxlamağa çalışırdılar. Həmin dövrdə çap olunan elmi əsərlərdə bunu aydın hiss etmək olur. Bir çox albanşünasın tədqiqatlarına nəzər saldıqda etnik məsələyə çox ehtiyatla yanaşıldığını, öz fikirlərini söyləməkdə tərəddüd etdiklərini görmək olur. Həmçinin, həmin dövrlərdə Azərbaycan tarix elminin beşiyi sayılan AMEA-nın Tarix İnstitutunda da rəhbər mövqedə olanların etnik məsələlərdə qeyri-obyektiv yanaşmaları albanşünaslıq üçün zərbə oldu. Tarix İnstitutu rəhbərliyinə Y.Mahmudov gətirildikdən sonra tarix elminin bütün bölmələrində olduğu kimi albanşünaslıqda da obyektiv araşdırmalar, milli məfkurəyə əsaslanan real tarixin yazılması prosesi sürətləndi. Hörmətli alim Albaniya tarixinin bütün xır-

dalıqlarını araşdırmağa cəlb etdi, etnik, ərazi-sərhəd, mədəniyyət məsələləri ilə bağlı xüsusi araşdırma mövzularına tarixçiləri cəlb etdi. Eyni zamanda Azərbaycan tarixinin ən qədim səhifələrini əks etdirən qədim yazılı mənbələrin aşkarlanması, onların azərbaycan dilinə tərcümələrinin aparılması işləri də sürətləndi. Bütün bunlar albanşünaslıqda yeni səhifələrin açılmasına səbəb oldu. Tarix İnstitutunun çap etdirdiyi “Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə” (2006), “Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi” (2012), “Şimal-qərbi Azərbaycan: ingiloylar” (2007) əsərlərində Albaniyanın sərhəd və ərazi məsələlərinə daha obyektiv baxışın olduğu açıq əks olunur.

Albaniyanın sərhəd məsələləri ilə bağlı fikirlərə Azərbaycan tarixşünaslığında hələ XIX əsrdən başlayaraq rast gəlinir. Azərbaycan tarixinin banisi hesab olunan A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərindən başlayaraq bu mövzu Azərbaycan tarixşünaslığında əks olunmağa başlandı [12]. A.A.Bakıxanovun haqqında danışdığımız əsərində Albaniyanın sərhədlərinə səthi toxunulsa da, bu mövzunun araşdırılmasına ilk cəhd idi. Müəllif antik Albaniyanı əsasən Kür çayından şimalda hesab edir. Albaniyanın cənub sərhədi ilə bağlı fikirlərində əsasən Böyük Plininin məlumatlarına istinad etdiyini göstərsə də, əslində Böyük Plini Kürün hər iki sahilində albanların yaşadığını qeyd etmişdir. A.A.Bakıxanov eyni zamanda K.Ptolemeyin alban şəhərləri barədə olan məlumatlarından da əsərində istifadə etmiş, koordinatları verilən alban şəhərlərini lokalizə etməyə çalışmışdır [12.s. 18-19]. Bu lokalizələr müasir tədqiqatlar, albanşünaslıqdakı yeni, daha dəqiq araşdırmalarla üst-üstə düşməsə də, Albaniyanın ərazi vahidlərinin öyrənilməsində ilk cəhd olaraq qiymətləndirilə bilər.

Albaniyanın sərhədləri barədə ən geniş və ətraflı məlumatlar K.Əliyevin tədqiqatlarında mövcuddur. Müəllifin tədqiqat obyektı birbaşa antik Albaniya olmuşdur. 1974-cü ildə Azərbaycanda ilk dəfə antik Albaniyanın tarixinə dair monoqrafiya işıq üzü gördü. K.Treverin əsərindən sonra bu bütövlükdə Albaniya tarixini əhatə edən ilk ümumiləşmiş əsər idi [9]. Müəllif əsərlərində Albaniya tarixinin bir çox məsələləri ilə bərabər sərhədlər məsələsinə də toxunmuşdur. Albaniyanın şimal sərhədləri ilə bağlı müəllif əsasən Strabona istinad edərək bildirir ki, Sarmatiyaya qədər olan ərazilər Albaniyanın şimal sərhədlərinə daxil olmuşdur [3.s. 13]. K.Əliyevin fikrinə görə Qafqazın dağlıq hissəsi bütünlükdə bura daxil olmamış, lakin onun ən hündür hissələri Albaniya hüduqlarında olmuşdur

[3. s.11]. Müəllif öz fikirlərini K.Ptolemeyin məlumatları ilə daha da möhkəmləndirərək qeyd edir ki, Albaniyanın şimal hədudları Dərbənddən şimalda Sarmatiya ərazisi ilə bitişik olmuş, orta əsrlər dövründə də dəyişməz qalmışdır [3. s.12].

K.Əliyevin Albaniyanın qərb və şimal-qərb sərhədləri ilə bağlı fikirləri də əsərlərində öz əksini tapmışdır. Müəllif antik müəlliflərdən Strabon, Böyük Pliniyə və digərlərinə istinadən, Kambisenanın Albaniyanın qərb sərhədlərini təşkil etməsi, eyni zamanda Kürün hər iki sahilinin albanlara məxsus olması fikrindədir [10, s. 32]. Kambisena tarixin müəyyən səhifələrində Albaniyanın sərhədini təşkil etmişdir, çünki antik müəlliflərdən Strabon da bu vilayətin İberiyaya birbaşa çıxışının olduğunu yazmışdır: “İberiyadan Albaniyaya giriş susuz və daşlı Kambisena vilayətindən keçir” [16. s. 476]. Burada bir məsələ də var ki, antik dövrdə Kambisenanın sərhədlərinin hara qədər uzandığı məlum deyil. Yəni ola bilər ki, sonralar Lpiniya adlanan ərazilər antik dövrdə Kambisenaya daxil olub. Burada önəmli olan məqam Kambisenanın ərazisini şimal-qərbdən Alazan və İori çaylarının orta axarları, cənubda Kür çayına qədər olan torpaqlar, şərqdə isə Alazan, İori və Kür çaylarının qovuşduğu yerə qədər olan torpaqlarla məhdudlaşdırılması və bunun Albaniyanın antik dövrdəki qərb sərhədlərini düzgün ifadə etməməsidir. Çünki digər antik mənbələrin tədqiqata cəlb olunması göstərir ki, Albaniyanın qərb sərhədləri bəzən Dəryal keçidinə qədər uzanmışdır. K.Əliyev özü də müəyyən vaxtlarda Albaniyanın sərhədlərinin qərbdə müasir Kaxetiyyə qədər uzanmasını qeyd edir. [10, s.32]. Lakin Kaxetini də sərhədləri daxilinə aldığını qeyd eləmir.

K.Əliyev Albaniyanın cənub sərhədləri ilə bağlı da öz fikirlərini bildirmişdir. Xüsusilə antik müəlliflərin Albaniyanın cənubda ermənilərlə sərhədi olması ilə bağlı ziddiyyətli fikirlərinə öz münasibətini bildirmiş, bu məsələdə öz nöqteyi-nəzərini bildirməkdə tərəddüd etmişdir. O antik müəlliflərdən Strabonun əsərindəki ziddiyyətli məqamlar üzərində xeyli dayanır, lakin ən sonda doğru olaraq Albaniyanın cənub sərhədini Araz çayının aşağı hövzəsi ilə bağlayır. Müəllif hesab edir ki, bu hövzə Kiçik Qafqaz silsiləsinin qollarını, həmçinin Mil və Muğan düzlərini əhatə edirdi [3, s. 14]. Həmçinin, antik müəlliflərdən Pomponi Melanın Talış dağlarının qollarını Kaspi qolları adlandırmasını da təsadüfi hesab etmir. Müəllif elə Pomponi Melaya istinadən qeyd edir ki, “onlar (dağlar) hansı

xalqlara yaxın olmuşdursa, o xalqların adları ilə adlandırılmışlar” [3, s.14]. Yəni bu ərazilərdə ən qədim dövrlərdən albanlara aid olan kaspilər yaşamışlar və ərazilər Albaniya dövlətinin sərhədlərinə daxil olmuşlar. K.Əliyev Strabonun əsərindən Araz ovalığı barədə fikirləri də öz əsərlərində qeyd etmiş, bununla öz fikrini daha da qüvvətləndirmişdir. Strabon yazır ki, “Araz ovalığı bərəkətlidir, Araz bu ovalıqdan keçib Albaniyanın hüdudlarına axır və Kəspə dənizinə tökülür” [16, s.497]. Bu fraqment bir daha sübut edir ki, antik dövrdə Albaniyanın cənub sərhədləri Araz ətrafından keçmişdir.

K.Əliyevin fikrinə görə Albaniyanın şərq sərhədləri şimalda Sarmatiya sərhədlərindən başlayıb cənubda Kür çayının mənsəbinə qədər uzanır, Xəzər dənizi sahillərinə qədər uzanırdı [3, s.15]. Müəllif Albaniyanın şərq sərhədləri barədə danışarkən əsasən Strabona və Ptolemeyə istinad edir. Strabon bu barədə yazır ki, Sarmatiya Evksin Pontunun bir hissəsi ilə, Korak çayına və buradan göstərilən xətt üzrə İberiya və Albaniyaya qədər, Hirkan dənizinə qədər uzanırdı. Bu məlumatdan görünür ki, Albaniyanın Sarmatiya ilə sərhədi Xəzərin qərb sahillərindən keçirdi. K.Əliyev Sarmatiyanın Ptolemeyin “Coğrafi təlimnamə” əsərindəki təsvirlərini də tədqiqata cəlb edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, antik müəlliflərdə qeyd olunan Keraun dağları ola bilsin ki müasir Samur silsiləsidir [10, s. 34]. Müəllif bütün məlumatları ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlir ki, Albaniyanın şimal-şərq sərhədləri Dərbənddən şimala qədər uzanmışdır, uzun illər boyunca dəyişməz qalmışdır. K.Əliyev bütün Dağıstanı Albaniyanın tərkibinə daxil edən tədqiqatçılarla razılaşırmı, bunun mənbələrdə öz əksini tapmadığını qeyd edir. Müəllif şərq sərhədləri barədə danışarkən Kaspiana məsələsinə də toxunmuş, belə hesab edir ki, Kaspiana Albaniya ərazisi olmuş, lakin tarixçi Ptolemeyin zamanında Atropatənaya aid olmuşdur [3, s. 16].

Albanşünaslıqda T.Məmmədovun tədqiqatlarının da əhəmiyyətli yeri var. Müəllifin tədqiqat əsərlərində albanların erkən orta əsrlərdə yaşadığı ərazilər, siyasi sərhədlər, etnik məsələlər, mədəniyyət və s. məsələlər öz əksini tapmışdır [14, s.60]. T.Məmmədovun fikrinə görə erkən orta əsr Albaniyasının sərhəd və ərazi məsələləri Albaniya tarixinin ən çətin, az araşdırılmış və mübahisəli mövzularındandır [6, s.43]. Müəllif erkən orta əsrlərdə Albaniya ərazisinin kiçilərək minimal çərçivədə qal-

ması ilə razılaşmayaraq erkən orta əsr mənbələrinə istinadən bunun heç də belə olmadığını iddia edir. Müəllif iddia edir ki, Albaniyanın şimal sərhədi Böyük Qafqazın şimal ətəklərinə qədər uzanmış, Sarmatiya ilə birləşmişdir [6, s. 44]. Cənub sərhədi isə Araz və Kürün birləşdiyi ərazilər də daxil olmaqla Muğan, Mil düzlərini, Paytakaran ərazisini də əhatə etmişdir [6, s.44]. Albaniyanın şərq sərhədləri isə Xəzər dənizinə qədər çatırdı. Müəllif Albaniyanın qərb sərhədlərinin Ağstafaçayın Kür çayına töküldüyü yerdən Andi dərəsinə qədər uzandığını, Alazan çayının aşağı və orta axarlarının da bura daxil olduğunu düşünürdü [14, s.25]. T.Məmmədov Albaniyanın cənub sərhədini Araz çayı hesab edir, Atropatenanı haqlı olaraq Albaniyanın cənub qonşusu hesab edir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, T.Məmmədov tədqiqatlarında sərhəd məsələlərinə az toxunmuş, bu qədər əhəmiyyətli bir məsələ ilə bağlı əsərlərində geniş təhlillərə yer verməmişdir. Çox vaxt da sərhədlərlə bağlı mənbəni verib ona münasibət göstərməmişdir, baxmayaraq ki erkən orta əsrlər Albaniyasının sərhədləri ilə bağlı çox şey söyləmək olardı. Ən azından ona görə ki, o dövrü əks etdirən yerli alban mənbəsi var həmçinin erkən orta əsrlər istər gürcü, istər erməni mənbələrində bu məsələ ilə bağlı kifayət qədər material var. T.Məmmədovun tədqiqatlarında isə gürcü mənbələrinə ümumiyyətlə yer ayrılmamışdır.

Albaniyanın sərhədlərinin tarixşünaslığına akademik Ziya Bünyadovun tədqiqatlarını da daxil etmək gərəklidir. Müəllifin “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlanan əsərində Albaniyanın müxtəlif ərazi vahidləri, həmçinin müəyyən mənada sərhəd məsələlərinə də toxunulmuşdur. Azərbaycanın ərazisinin ərəb işğalına qədərki və işğal dövründəki vəziyyəti təsvir edərkən müəllif M.Kalankatlının “Alban tarixi” əsərindən, həmçinin çoxlu sayda ərəb mənbələrindən istifadə etmişdir. Albaniyanın orta əsrlərdə şimal-şərq sərhədinin Dərbənddən başlaması, qərb sərhədinin isə Hunan qalası ətrafından keçdiyi qənaətidədir [1, s.50]. Digər sərhədlər barədə isə müəllif daha çox ərəb mənbələrində istifadə olunan ərazi bölgüsündən istifadə etməsi səbəbindən birbaşa məlumat vermir. Yəni görkəmli alim Albaniyanı bütövlükdə deyil, daha çox ayrı-ayrı ərazi vahidləri şəklində-Arran, Girdiman, Çola olaraq tədqiq etdiyindən onun Albaniya dövlətinin son dövrlərindəki ərazi sərhədləri barədə fikirlərini ümumiləşdirmək çətinləşir. Müəllifin “Albanika” adlı məqaləsi isə Albaniyanın Girdi-

man vilayətinin lokalizəsinə həsr olunmuşdur [13, s. 87-93]. Bu məqalədə Sünik Aranın (Albaniyanın) cənub sərhədlərinə daxil olmuş, Albaniya-İberiya sərhədi olaraq xarakterizə etdiyi Hunan qalasını isə Xramçayın Kür çayına töküldüyü yerdə lokalizə etmişdir [13, s.88].

F.Məmmədova Albaniyanın antik və eləcə də erkən orta əsrlər dövründəki vəziyyəti, siyasi və inzibati quruluşu, sərhədləri, mədəniyyəti və digər məsələlərə aid çoxsaylı məqalələrin və bir neçə monoqrafiyanın müəllifidir [7; 15]. Müəllifin tədqiqat işlərində Albaniyanın istər ərazi, istər də etnik məsələləri ilə bağlı çox ziddiyyətli, qərəzli fikirlər var. Xüsusən də Albaniyanın qərb əraziləri ilə bağlı fikirləri təəssüf ki milli məfkurədən uzaq, tarixi həqiqətləri əks etdirməyən tərzdədir. Müəllif heç bir mənbəyə istinad etmədən Albaniyanın bir sıra qərb ərazilərinin işğalından, bu ərazilərin müəyyən müddətə qədər erməni işğalı altında olmasından danışır. Müəllifin kitablarında yer alan xəritələrdə də ziddiyyətli məqamlar var. Məsələn, kitabın 134-cü səhifəsində verilən e.ə. III əsri əks etdirən xəritədə Albaniyanın qərb ucqarı Kür çayı və Xramçay arasındakı ərazilər, Hunan qalasından bir qədər qərbdə müəyyənləşdirilib [7, s.134]. E.ə. II-I əsrlərin xəritəsində isə, Albaniyanın qərb sərhədləri bir az ölkənin içərisinə doğru çəkilib [7, s.136]. Bu dövrdə Albaniyaya Armeniya çarlığı tərəfindən bir təcavüzün olması antik müəlliflərin məlumatları ilə təsdiqlənmədiyindən, bunun xəritədə əks olunması da kökündən yanlışdır. Əfsuslar olsun ki, xəritələrlə bağlı yanlışlıqlara müəllifin “Qafqaz Albaniyası və albanlar” adlanan digər monoqrafiyasında da rast gəlinir [15, s.763]. F.Məmmədovanın fikrinə görə Albaniyanın qərb sərhədləri Hunan qalasına qədər uzanmışdır, Qoqarena Albaniyaya aid olmamışdır. Qoqarena ərazisinin Albaniyaya aid olmaması fikri təbii ki çox doğrudur, çünki istər antik, istər orta əsr mənbələrində bu ərazi İberiyaya aid ərazi olaraq göstərilmişdir. Lakin antik Albaniyanın sərhədlərini Hunan qalası ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Onun qərb sərhədləri Dəryal keçidinə qədər uzanmışdır. Eyni zamanda. Müəllifin Albaniyanın qərb ərazilərindən olan Kambisena vilayətinin Komisena adlanan Kürdən cənubda yerləşən bir hissəsi olduğunu və məhz bu parçanın e.ə. II əsr erməni işğalına məruz qalması fikri ilə də razılaşmaq mümkün deyil. İlk olaraq ona görə ki, Albaniyanın qərb torpaqlarına belə bir təcavüzün gerçəkləşməsi heç bir antik mənbədə öz əksini tapmır. F.Məmmədovanın istinad etdiyi antik

mənbədə yazılır: “Favena, həmçinin Komisena və Orxistena Armeniya vilayəti hesab olunur” [16, s.497]. Burada heç bir Kambisenadan söhbət getmir. Burada haqqında danışılan Komisena hər hansı bir erməni vilayəti ola bilər. Strabona Kambisena toponimi tanış idi, əsərində bir neçə yerdə bu vilayətdən danışmış, onun İberiyaya olan birbaşa çıxışından danışmışdır. Əgər Komisena Kambisenanın bir hissəsi olsaydı müəllif bunu mütləq qeyd edərdi. Bu mətndəki “Orxistena” toponiminin Arsaxla eyniləşdirilməsi də F.Məmmədova və başqa bir neçə albanşünasın buraxdığı səhvlərdəndir. Orxistena tədqiqatçı M.Xəlilovun da qeyd etdiyi kimi Van gölü ətrafında lokalizə edilən bir erməni vilayəti olmuş, bunun Albaniyanın qərb ərazilərinə heç bir aidiyyəti olmamışdır [5].

Müəllifin son illərdə çıxan əsərlərində isə etnik məsələlər tamamilə obyektivlikdən uzaq istiqamətə aparılmış, müasir azərbaycanlıların bu ərazilərə gəlmə olması, etnik albanlarla heç bir bağımızın olmaması barədə yanlış fikirlər səsləndirilmişdir [15].

Ş.Əliyevin tədqiqatlarında da Albaniyanın sərhəd məsələlərinə, xüsusilə onun qərb sərhədləri məsələsinə toxunulmuşdur. Müəllifin “Şimal-qərbi Azərbaycan-ingiloylar” əsərində Albaniyanın qərb ərazilərinin sakinlərindən olan gel (gerr,her) tayfalarının tarixi araşdırılmış, sərhəd ərazidə yaşayan bu xalqın yayıldığı ərazilər təfəssilatlı şəkildə şərh edilmişdir [4]. Müəllifin ümumi fikrinə görə Albaniyanın qərb sərhədləri Kaxet dağının şərq yamaclarınadək, ən azı Sivi zirvəsinədək uzanmışdır [4, s.63-64].

Azərbaycan Albaniyasının sərhədləri mövzusunə arxeoloqlar tərəfindən də nisbətən toxunulmuşdur. İ.Babayevin, Q.Cəbiyevin, M.Xəlilovun tədqiqatlarında bu mövzu ilə bağlı məsələlər əks olunmuşdur. İ.Babayevin “Qafqaz Albaniyasının şəhərləri” əsəri əsasən Albaniyada şəhərsalma məsələsinə həsr olunsada, əsərdə Albaniyanın sərhədləri barədə ümumi təsəvvür də verilmişdir. Müəllif Albaniyanın sərhədləri çərçivəsinə müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisini bütövlükdə, Dağıstanın isə cənub hissəsini aid edir [11].

Q.Cəbiyevin əsərlərində Albaniyanın ərazi və sərhəd məsələləri bağlı fikirlər yer almaqdadır. Müəllifin “Girdiman tarixi” monoqrafiyasında Albaniyanın ayrı-ayrı ərazi vahidləri fonunda sərhəd məsələsinə də toxunulmuşdur [2]. Müəllifin fikrinə görə Albaniyanın şimal sərhədi Dərbənd keçidindən cənuba doğru-Baş Qafqaz sıra dağlarının Xəzərə doğru

uzanan hissəsinədək davam etmişdir [2,s.38]. Cənub sərhədini Araz çayı təşkil etmişdir. Müəllifin fikrinə görə Sünik vilayəti Albaniyanın cənub-qərbdəki sərhəd vilayəti, Paytakaran isə cənub-şərqdəki sərhəd vilayəti idi [2,s. 42-44]. Albaniyanın qərb sərhədləri şimal-qərbdə Alazan və İorinin orta axırlarına qədər olan əraziləri əhatə etmişdir. Müəllifin Albaniyanın sərhədləri ilə bağlı fikirləri əsasən antik Albaniyanın son dövrlərindəki ərazi sərhədlərinə uyğun gəlir. Təbii ki müəyyən zamanlarda bu sərhədlər daha da geniş olmuşdur.

Arxeoloq M.Xəlilovun tədqiqatlarında da Albaniyanın sərhəd məsələləri əks olunmuşdur. Müəllifin “Sarmatiya - Qafqaz Albaniyası: sərhədlər, əlaqələr” adlı məqaləsində Albaniyanın şimal, şimal-qərb, şimal-şərq sərhədləri məsələlərinə toxunmuşdur. Müəllif Albaniyanın şimal-qərb sərhədini Ptolemeyin Sarmat qapıları adlandırdığı Dəryal keçidindən başlamışdır [17, s.69]. M.Xəlilov Albaniyanın Sarmatiya ilə sərhədini göstərən coğrafi koordinatla Sarmat qapılarını göstərən koordinatların eyni olduğuna (hər ikisi 77-47 koordinatı üzərində) diqqət çəkərək Albaniyanın sərhədlərinin Dəryal keçidinə qədər uzanması ehtimalını irəli sürmüşdür [17, s.69]. Dərbənd keçidini isə müəllif Albaniyanın şimal-şərq qapısı olaraq qiymətləndirmişdir.

Albaniyanın sərhədlərinin tarixşünaslığına Tarix İnstitutunun nəşrlərindən olan “Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi” əsərini də qeyd etmək zəruridir. Əsərdə gürcü mənbələrində Albaniyanın qərb əraziləri barədə olan məlumatlar geniş təhlil olunaraq Albaniyanın qərb sərhədləri barədə aydın təsəvvür yaradılmışdır. Əsərin müəllifləri gürcü tarixçilərinin əsərlərində Albaniyanın sərhədləri ilə bağlı olan ciddi səhvlər üzərində xüsusi dayanmışlar, müxtəlif mənbələrə istinad edərək Albaniyanın qərb sərhədləri barədə olan yanlış mülahizələri təkzib etmişlər. Əsərdə antik Albaniyanın şimal-qərb sərhədi Dəryal keçidi olaraq qeyd olunmuş, Ptolemeyin koordinatlarını verdiyi alban şəhərlərinin hamısının Sarmat qapılarından (Dəryal keçidi) şərqə doğru yerləşdiyi fikri əsaslandırılmışdır [8, s.19-21]. Əsərdə Albaniyanın şimal-qərb sərhədlərinin Sarmat qapıları olaraq göstərilməsi təqdirəlayiq haldır və antik müəlliflərin təsvirləri ilə tam uyğun gəlir.

Albaniyanın sərhədləri mövzusu Azərbaycan tarixşünaslığında hələ də tam həllini tapmamış, aktual mövzulardan biri olaraq qalmaqda davam edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr. 1989, 336 s.
2. Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi. Bakı : Şərq-Qərb, 2010, 616 s.
3. Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrə. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1997, 120 s.
4. Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan : ingiloylar, Bakı : Təhsil, 2007, 280 s.
5. Xəlilov M. Strabona Artsax məlum idimi? // Tarix, 7 mart 1991.
6. Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006, 400 s.
7. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, s.262
8. Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi. Red. İ.S.Bağirova, Bakı:Şərq-Qərb.2012. 424 s.
9. Алиев К.Г. Кавказская Албания (I в. до н.э.-IV в. н.э.). Баку: Элм, 1974. 363с.
10. Алиев К. Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 125 с.
11. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку : Элм, 1990, 234 с.
12. Бакиханов А. К. Гюлистан-Ирам. Баку: Элм, 1991 ,304 с
13. Бунятов З.М. Албаника III // Изв. АН Азерб. ССР, сер. общ. науки, 1964, № 4, стр. 87-92
14. Мамедов Т.М. Кавказская Албания (IV-VII вв.). Баку: Маариф, 1993, 214с.
15. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: Центр исследования Кавказской Албании, 2005, 798 с.
16. Страбон. География в 17 книгах. (Пер. А.Стратановского). М.: Наука, 1964. 941 с.
17. Халилов М. Сарматия-Кавказская Албания: границы, контакты // Античная цивилизация и варварный мир. Новочеркасск, 1992, с.68-75
18. Claudius Ptolemy. The Geography. (Translated by.StevensonE.L.). New York: Public Library, 1991, 288 p.

E. BEKIROVA

**THE PROBLEM OF BORDERS OF AZƏRBAlJANIAN ALBANIA IN
THE AZƏRBAlJANIAN HISTORIOGRAPHY**

SUMMARY

Azerbaijani Albania was the one of ancient states of Caucasus. Albania which existed for many centuries, located in present day Azerbaijanian Republic, also western territories of Georgian and Armenian Republics and southern part of Daghestan. Article describes historiography of Albanian borders and comment on some reseachs related to this problem.

Э. Бекирова

**ПРОБЛЕМА ГРАНИЦЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АЛБАНИИ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

РЕЗЮМЕ

Азербайджанская Албания является одним из самых древних государств Кавказа. Существовавший в течение многих лет оно охватывало территории нынешней Азербайджанской республики, а также восточные территории нынешней Грузии и Армении, южные части Дагестана. В статье рассмотрено проблема историографии границ Албании, выражено отношение изданной литературе на эту тему.

ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ ГОСУДАРСТВ АККОЮНЛУ И СЕФЕВИДОВ С ПОЛЬСКИМ ГОСУДАРСТВОМ

Наргиз АХУНДОВА³²

Açar sözlər: Dövlət, hökmüdar, müəllif

Key words: State, ruler, author

Ключевые слова: Государство, правитель, автор

Ещё с конца XIX в. появлению поляков в Азербайджане послужил «нефтяной бум» и последовавшее за ним активное развитие города Баку. Разрастающемуся Баку требовались архитекторы, нефтяники, инженеры и прочие специалисты. Одним из первых специалистов в нефтяной промышленности Баку были поляки Потоцкий и Згленицкий. В начале XX в. великие польские архитекторы творили на территории прекрасной столицы Азербайджана – Баку. Польскими архитекторами Гославским, Плошко, Скибинским и др. в Баку были построены такие памятники архитектуры как здание Мэрии г. Баку, Академии наук – Исмаилия, Дворец Тагиева, Дворец Мухтарова, мусульманская женская школа и многие другие. Многие азербайджанские деятели, эмигрировавшие в Польшу, внесли ценный вклад в развитие польской науки.

Азербайджанская литература в Польше начала XX века нашла отражение в книге М.Э.Расулзаде «Борьба за независимость». Книга эта была издана в Варшаве в 1938 г. Большую работу и помощь в издании этой книги проделала жена М.Э.Расулзаде, родственница маршала Юзефа Пилсудского (15, 138-139).

Выдающийся азербайджанский писатель Ю.В.Чеменземенли в своём романе «Студенты» посвятил полякам много интересных эпизодов своего произведения. Отмечая высокое национальное самосознание поляков, с которыми он был дружен, писатель гово-

Наргиз Ахундова – д.ф.и.Старший научный сотрудник Института Истории имени А.А.Бакиханова НАНА, доктор философии по истории

рил: «Царское правительство запрещает полякам говорить на родном языке, однако вы не найдете в Польше ни одного поляка не говорящего на родном языке, не знающего польского языка» (15, 140).

Но наиболее интересным представляется тот факт, что первые дипломатические отношения между нашими странами были установлены ещё в средние века.

Для информации отмечу, что в истории государственности Азербайджана период правления государств Каракоюнлу, Аккоюнлу и Сефевидов является весьма знаменательным. Исследованию политической, экономической и культурной истории этих азербайджанских государств посвятили свои труды такие историки как В.Бартольд, Н.Д.Миклухо-Маклай, Я.Махмудов, О.Эфендиев, З.Тоган, Ф.Сюмер, В.Минорский, Дж.Вудс, В.Хинц и другие.

И так, речь идёт о первом обмене посольствами между государствами Аккоюнлу и Польши. Известно, что завоевания великих османских султанов на Балканском полуострове в первой половине XV в. создали непосредственную угрозу для европейских стран и заставили их искать союзников на Ближнем Востоке среди мусульманских властителей. Естественным союзником для них стало возвышающееся государство Аккоюнлу и его правитель Узун Гасан, территориям которого также угрожала опасность со стороны Османской империи. Посредником в отношениях Запад-Восток явилось «Трапезундское княжество» – остаток Византийской империи. Первой страной Европы, которая установила связи с Аккоюнлу была Венгрия (король Сигизмунд) – тесный союзник Польши. Это произошло ещё при отце Узун Гасана – Кара Йулуке Аккоюнлу.(7,169) Сам Узун Гасан привлекал послов христианского вероисповедания в осуществлении своих дипломатических отношений с западными странами. Он понимал, что дипломаты-христиане будут лучше встречены в Европе, и это положительно скажется на выполнении возложенных на них дипломатических поручений.(10,173) Далее в 1461 г. после захвата Мехмедом II Трапезунда произошло обострение отношений между османским султаном и Узун Гасаном Аккоюнлу; ведь потеряв Трапезунд последний лишился не только своего верного союзника, но и единственного выхода к Чёрному морю. В этой обстановке пра-

витель Аккоюнлу особенно активно начинает направлять своих дипломатов в Европу. Один из этих посланников, чей путь пролегал через Черное море и территорию Украины, достиг Польши, провел переговоры с польским королем и вместе с его послом направился в Италию. Встретившись с венецианским правительством он получил множество обещаний.^(2,85) Таким образом, этот факт говорит о том, что польские дипломаты играли некогда даже и посредническую роль между государством Аккоюнлу и западноевропейскими странами. Но, тем не менее, какие бы переговоры ни осуществлялись, война (1473 г.) была неизбежна. К сожалению, она завершается поражением Узун Гасана, так как Венеция, которая «обязалась снабдить огнестрельным оружием» в последний момент подвела союзника (Аккоюнлу), не выполнив своего обещания.

Между тем во время вышеупомянутых событий, ко двору польского короля Казимира Ягелончика (1447-1492 гг.) прибыла первая миссия от Аккоюнлу. Во главе миссии стоял А.Контарини – легат Венецианской Республики. Узун Гасан посредством этой делегации направил письмо, в котором заверял польского короля в своей дружбе и просил его об оказании военной помощи в борьбе против турецкого султана Мехмеда II. Но Казимир Ягелончик отвечает отказом. Возникает вопрос: почему? Дело в том, что для поляков в то время очень большое значение имела целостность Молдавии. Молдавия тогда представляла собой голую малонаселённую территорию, которую поляки рассматривали в качестве буферной зоны. Именно по этой причине они стремились к союзу с крымскими ханами. Но выступив против Турции, они потеряли бы своего союзника в лице крымского хана. Поэтому поляки не могли составить антитурецкую коалицию, создавая при этом видимость благополучных отношений с Османской Турцией.

Подводя итоги Аккоюнлу-турецкой (1472-1473гг.) войны, необходимо отметить, что государство Аккоюнлу представляло собой опасность для Османской империи с тыла, удерживало в Азии большую часть, а иногда и все ее войско, тем самым принимая на себя основной удар, чем создавало благоприятные условия для освободительной борьбы народов Европы против османского завоевания.

В этом заключалась историческая заслуга азербайджанского народа, а также других народов, входящих в состав феодальной империи Аккоюнлу перед европейскими народами.(2,104)

Новая угроза возникает с первой четверти XVI в., когда на политическую арену выдвигается фигура султана Сулеймана Великолепного (1520-1566 гг.). Завоевательная политика могущественного султана устрашала территории всех стран Западной и Восточной Европы. Что же касалось Азербайджана, то период XVI в. ознаменовался появлением здесь также могущественной династии Сефевидов. Основатель этой династии – шах Исмаил I – один из легендарных азербайджанских правителей, в 1501 г. становится властителем северных и южных областей Азербайджана со столицей в Тебризе. Спустя два года, будучи вынужденным двинуться на юг против Мурада Аккоюнлу, он вступил на территорию Ирана, установив сильное прочное государство, которое также находилась в состоянии войны с Османской Турцией.

И вновь, в очередной раз, становится актуальной идея создания антитурецкого альянса. К тому времени Польша уже принимала некоторые попытки к осуществлению этой идеи: в частности, Зигмунд I (1506-1548 гг.) стремясь заручиться поддержкой Сефевидских властей, неоднократно вёл с ними переговоры. В 1516 г. сефевиды отправляют посланников в Польшу во главе с П. де Монте Либано (маранитским монахом из Сирии). Он доставляет письмо от шаха Исмаила I (последний потерпел поражение в сефевидо-турецкой войне при Чалдыране 1514 г.). В письме предлагались варианты создания антитурецкой коалиции. Но польский король проявляет ограниченный интерес, не желая портить отношения с Османской Турцией, чего бы это ему ни стоило. Такая позиция польских монархов была во многом оправдана и понятна. Дело в том, что ситуация и внутренний уклад в Польше несколько отличались от других европейских государств. Мусульмане для поляков не были чем-то неизвестным, таинственным; напротив всё это имело место в реальной жизни. В Польше проживало довольно много мусульман, среди которых татары играли большую роль в политической жизни страны, даже армяне использовали здесь тюркский диалект.(8)

Особый размах сефевидо-польские дипломатические отношения получили в период правления Сефевидского шаха Мухаммеда Худабенде. Это был полуслепой и слабовольный шах, при котором все бразды правления в самом начале оказались в руках его жены Махди Ульи, амбициозной женщины из знатного мазандаранского рода, которая стремилась добиться ограничения власти тюркских эмиров. Но диктатура своевольной женщины продолжалась не более года. Кызылбашские эмиры (главная опора сефевидской власти) не могли примириться с игнорированием их участия в управлении государством и потребовали от шаха убрать шахиню из дворца. Видя, что их ультиматум не дал результата их посланцы вошли во дворец, задушили Махди Улью и перебили всех её мазандаранских родственников. Кроме того, доминирующим фактором 10-ти летнего правления Мухаммеда Худабенде были междоусобные войны, которые сильно ослабляли обороноспособность государства, а также способствовали возрастанию внешней угрозы. Османская агрессия начавшаяся в 1578 г. и продолжавшаяся с перерывами до 1590 г. – явное тому доказательство. В результате османо-сефевидских войн почти вся территория Азербайджана и западные области Ирана подвергались оккупации со стороны Османской империи.(9,185)

А что же происходило в это время в польском королевстве? Надо сказать, что особое развитие сефевидо-польских дипломатических отношений приходится на период правления короля Стефана Батория (1576-1586 гг.). Этот монарх настолько активно проявлял свои антitureцкие настроения, что даже планировал организовать Великий Крестовый поход через Москву на «Константинополь». В связи с этим Стефан Баторий пытается наладить связи шахским двором и начинает переговоры с сефевидским шахом Мухаммедом Худабенде (1577-1587 гг.), которые проводились при посредничестве Мартина Броневский. Это был секретарь короля, достаточно опытный и компетентный в ведении дипломатических переговоров и даже проживал при дворе Мухаммеда Худабенде во время своей дипломатической миссии. Но в 1586 г. Стефан Баторий внезапно умирает и на этом начатая им деятельность останавливается.

В 1587 г. в «Довлет-и кызылбаш» (как обозначали сефевиды своё государство XVI-XVII вв.) (4,69) был коронован шах Аббас I, сын Мухаммеда Худабенде. При нём государство достигает особой степени централизации. Политика, проводимая шахом Аббасом I, характеризовалась лояльностью к представителям других национальностей и вероисповедания. Сефевидский двор начал привлекать иностранных советников. Одновременно в польском королевском дворе к власти приходит преемник короля Стефана Баторийа Зигмунд III Ваза (1587-1632 гг.). В этот период нарастал конфликт Польши с Блистательной Портой. Коммерческие связи между турецкими и польскими городами были подорваны. Для Речи Посполитой было необходимо искать новые торговые рынки и союзников в его военных начинаниях. И, несмотря на географическую отдаленность, сефевиды были самым естественным и приемлемым кандидатом в данном вопросе. Как уже отмечалось, сефевидский двор начал привлекать иностранных советников, в числе которых, кстати сказать, состояли и польские иезуиты. Зигмунд III Ваза слыл безумным любителем произведений искусства, в том числе ковроткачества. В 1601 г. он посылает в сефевидские края Сефера Муратовича. Инструкции, данные Муратовичем были предельно просты: заказать ковры с изображением королевских гербов. По мнению многих историков эта экспедиция кроме коммерческих целей имела также и политические. До наших дней частично дошёл отчёт о путешествии С.Муратовича, в которых он подробно описывал свои встречи с высшими официальными лицами и шахами. В течение последующих лет были и другие миссии. В Варшаве в политических архивах можно найти письмо шаха Аббаса I польскому королю III, в котором I предлагает дружбу и сотрудничество с Польшей.(8) Письмо было доставлено в 1605 г. Зигмунду III Махди Кули беком Турманом.

Следующие связи относятся к 1707 г., когда к сефевидскому двору прибывает Тадеуш Крушинский, который провёл там 20 лет и явился очевидцем падения сефевидской династии. Т.Крушинский служил переводчиком при шахе Хусейне (1694-1722 гг.), переводил письма, направляемые к европейским монархам и прибываемые от них, участвовал при заключении контрактов, а также пользовался

большим покровительством шаха, он путешествовал по Кавказу, Сибири, Курдистану, Турции, Палестины, Аравии и Афганистану.

Последняя миссия в Персию была совершена в 1712 г. во главе со Станиславом Хоментовским, последним посланником Речи Посполитой в эту страну.

Эти миссии внесли огромный вклад в развитие взаимоотношений между азербайджанским и польским государствами.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Y.M. Mahmudov. Azerbaijan & Europe. London –Los Angeles, 2011.
2. Я.М. Махмудов. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западно-европейскими странами. Баку:Издательство Бакинского Университета, 1991.
3. Миклухо-Маклай Н.Д. Шиизм и его социальное лицо в Иране на рубеже XV – XVI вв. // Памяти акад. И.Ю. Крачковского. Л.: ЛГУ, 1958.
4. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. // Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1. Баку, 1949.
5. Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1961.
6. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Баку: Элм, 1981.
7. Lajos Tardy. Beyond the Ottoman Empire. (14-th – 16-th century Hungarian Diplomacy in the east). Szeged, 1978.
8. Jolanta Sierakowska. Polish-Persian diplomatic relations during the Safavid Period. University of Warsaw.
9. Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər). Bakı: Azər nəşr, 1999.
10. Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XV в. Сборник статей по истории Азербайджана вып. 1. Баку: 1949.
11. Sümer F. Azerbaycanın türkleşmesi tarixinə ümumi bir bakiş // Türk Tarih Kurumu. Belleten, cilt XXII, ocak 1972.
12. Togan Z.V. Ümumi Türk tarihine giriş, c. 1, En eski devirlerden 16. asra kadar. İstanbul: 1981.
13. Венецианцы во дворце шаха Тахмасиба 1 (Микеле Мембре и Венченцо Алессандри). Перев. с англ., предисловие, введение, комментарии члена-корр. НАНА О.Эфендиева. Баку: Тахсил ,2005.
14. Minorsky V. Jihan-shah Qara-Qoyunlu and his poetry. BSOAS, vol. XVI/2. London, 1954.
15. Абдуллабекова Г. Азербайджанско-польские литературные связи XIX-XXI вв. Баку, Мутарджим, 2012.

N. AXUNDOVA

**“AĞ QOYUNLU VƏ SƏFƏVİ DÖVLƏTLƏRİ İLƏ POLŞA DÖVLƏTİ
ARASINDA TARİXİ ƏLAQƏLƏR HAQQINDA”**

XÜLASƏ

Azərbaycanın orta əsr Avropa dövlətləri ilə olan əlaqələri indiyədək aktuallığını qoruyan bir araşdırma mövzusudur. Eyni zamanda Polşa dövləti ilə olan münasibətlər hələ də az araşdırılan bir sahə olaraq qalır.

Məlumdur ki, 20-ci əsrdə xalqlarımız arasında müəyyən əlaqələr qurulmuşdu. Məsələn kimi neft sənayesinin inkişafı, daha sonra isə ADR-nin süqutu ilə bağlı əsrin əvvəlində baş verən hadisələri və müstəqil Azərbaycanın Polşa ilə qurduğu diplomatik münasibətləri göstərmək olar.

Azərbaycan orta əsrlərdə də Reç Pospolita ilə müntəzəm təmaslarda olmuşdu. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Qərbi Avropa dövlətləri ilə ilk əlaqələri hələ Qara Yoluqun hökmdarlığı zamanında qurulmuşdur. İlk ölkə Macarıstan idi. Reç Pospolita ilə əlaqələrin yaranması isə Aqqoyunlu Uzun Həsənin və Polşa tərəfindən kral Kazimir Yaqelonçikin hökmdarlıqları zamanına təsadüf edir.

Təbii ki, Osmanlı Dövlətinin yaratdığı təhlükələr və təhdidlər səbəbi ilə qurulan bu əlaqələr Məhəmməd Xüdəbəndə və Stefan Batori, I Abbas və III Ziqmundun hökmdarlıqları illərində də davam etdirilmişdir.

Biz Martin Bronevski, Sefer Muratoviç, Tadeuş Kruşinski, Stanislav Xomentovskiyə kimi görkəmli Polşa diplomat və xadimlərinin XV-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın ərazisindəki fəaliyyətləri haqqında məlumat almaq imkanına malik oluruq.

N.AKHUNDOVA

**ON HISTORICAL RELATIONS OF AQ QOYUNLU AND SAFAWID EMPIRE
WITH THE POLISH STATE**

SUMMARY

The relationship between Azerbaijan and mediaeval European countries is a burning question in national historiography though relations with Poland are still little-studied and insufficiently explored area of historical science.

The certain contacts between our folks in XX century are well-known. It happened during the oil boom and thereupon the collapse of ADR and after Azerbaijan got its independence in 1991.

However Azerbaijan maintained some regular relations with the Polish-Lithuanian Commonwealth even in the Middle Ages. In general, the first contacts of Azerbaijan were established with European countries as earlier as under the reign of Kara Yueluek Osman Ak Koyunlu. Those were contacts with medieval Hungary. The establishment of relations with the Polish-Lithuanian Commonwealth began during the reign of Uzun Hassan of Ak Koyunlu and Casimir IV Jagiellon (Kazimierz Jagielloń-

czyk), King of Poland. This relations promoted, of course, by the threats from the Ottoman Empire were being maintained even under Muhammad Khodabandeh and Stephen Bathory as well as during the reign of Abbas I and Sigismund III of Poland.

This article keeps us informed about the activities of such Polish representatives as Marcin Broniowski, Tadeusz Krusinski, Sefer Muratowicz, Stanislaw Chomentowski in Azerbaijan in XV-XVIII centuries.

MÜNDƏRİCAT

Rövşən Hacıyev	Qəbilənin təşəkkülü haqqında (sosial-fəlsəfi təhlil).....	3
Gülnur Mahmudova	Orta əsr qrammatika məktəbləri iştiaq dil hadisəsi haqqında.....	13
Sevinc Bağirova	Azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırım siyasətinin ilkin mərhələləri (I mərhələ-1905-1907 və II mərhələ- 1918-1920-ci illər).....	20
Tural Eyvazov	Azərbaycan Respublikasının slavyan ölkələri ilə təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrinin normativ – hüquqi bazası	28
Cəbi Bəhramov Yusif Mahmudov	Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında yeni sənaye sahələrinin inkişafı və yaranan ekoloji problemlər (1991-2011).....	37
Şöhrət Mustafayev	İrəvan xanlığının Osmanlı imperiyası ilə əlaqələri tarixinin Osmanlı mənbələri üzrə araşdırılması.....	50
Ильгар Нифталиев	Кадровые перестановки в партийном руководстве Азербайджанской ССР В 20-30 гг. XX века (на примере первых секретарей).....	58
Tahirə Salmanipur	Qacarlar dövründə sosial siniflər və ierarxiya	71
Elnur Hacıyev	Siyasi münaqişələrin mahiyyəti və xüsusiyyətləri.....	91
Gülşən Hüseynova	Türk dünyası ölkələri ilə Azərbaycan Respublikasının əlaqələrində Heydər Əliyevin rolu.....	100
Bircə Bayramova	ABŞ-Azərbaycan münasibətlər tarixinin tarixşünaslığı.....	109
Тофиг Мустафазаде	О политическом положении на Южном Кавказе во второй половине 1723 г. (по материалам ПГАДА и АВПРИ).....	120
Serhat Aktaş	Ümummilli lider Heydər Əliyevin Gəncə şəhərinin inkişafındakı xidmətləri.....	127
Mehmet Kılıç	Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Gəncədəki ermənilərin təbii edilməsi və tərkiləşdirilməsi.....	134
Akif Məmmədli	Qanıq (Alazan) çay vadisi və ətraf ərazilər tarixi abidələrdə və haylalarda.....	141
		195

Nailə Hüseynova	Birinci dünya müharibəsi və erməni saxtakarlığı: Şərqi Anadolunun türk –müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımının v ardqes mikaelyanın “ türkiyədə erməni məsələsi və erməni genosidi (1913-1919)” kitabında təhrifi (alman mənbələri üzrə)	147
Фархад Джаббаров	Материалы следственного дела об убийстве Ага Рзы Бабаева как источник по изучению причин и хода февральской резни 1905 г. в Баку.....	152
Yəhya Babanlı	Azərbaycan diasporu: nailiyyətlər, problemlər və perspektivlər.....	169
Ellada Bəkirova	Azərbaycan Albaniyasının sərhədləri problemi Azərbaycan tarixşünaslığında	176
Наргиз Ахундова	Об Исторических Связях Государств Аккоюнлу И Сефевидов С Польским Государством	186

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.*

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.

2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.

3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times Roman AzLat – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.

4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləjəkdir).

5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəjəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

ELMI ƏSƏRLƏR

2014, cild 51

SCIENTIFIC WORKS

2014, volume 51

ТРУДЫ

2014, том 51

Formatı 60x90 ¹/₁₆. F.ç.v. 12,5.

Tirajı 500

«Turxan» NPB MMC